

ББК 63.3(4УКР)

Р69

Романцов В. О.

Р69 Українці на одвічних землях (XVIII — початок XXI століття). — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. — 200 с.

ISBN 966-7601-40-4

У книжці на основі використання досліджень відомих українських та російських науковців, матеріалів першого загального Всеросійського перепису населення 1897 р., ревізій, які проводила Російська імперія у XVIII—XIX століттях, а також усіх загальних переписів населення за часів колишнього СРСР — 1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1979 і 1989 рр. і Всеукраїнського перепису населення, проведеного 5 грудня 2001 р., розглядається розселення українського етносу на своїх споконвічних землях і за їхніми межами протягом останніх трьох століть.

Основна мета книжки — показати, що впливало на кількість населення, які були зміни в його національному складі та в інших демографічних процесах (народжуваність, смертність, природне зростання населення тощо).

ББК 63.3(4УКР)

ISBN 966-7601-40-4

© Романцов В. О. Текст, 2004
© Видавництво імені Олени Теліги. Оригінал-макет, 2004

ВСТУП

У XX ст., й особливо в його другій половині, значно збільшився інтерес до визначення змін у кількості населення світу, його частин, регіонів та країн. Цим питанням займається ООН, налагоджено систематичні переписи у переважній частині країн світу. У 2001 р. було проведено Всеукраїнський перепис населення, матеріали якого дали можливість визначити тенденції демографічного розвитку Української держави за дванадцять років в умовах незалежності.

Розгляд змін у кількості населення протягом останніх століть свідчить про те, що, незважаючи на безперервні війни, епідемії, голод, кількість людей безперервно зростала. За XIX ст. кількість населення світу зросла з 952 млн. осіб до 1656 млн., або майже на 73,9%. У наступному столітті цей процес прискорився. Навіть останні дві світові війни істотно не вплинули на нього. Більш того, населення зростало ще швидше у XX ст. У 2000 р. людей на землі стало вже 6055 млн., тобто більше, ніж наприкінці XIX ст., на 4399 млн. Отже, за темпами зростання населення останнє століття більш ніж у 3 рази перевищило попереднє. Хоча протягом 1990—1995 рр. щорічний приріст населення і становив 81 млн. осіб і був меншим порівняно з приростом 1985—1990 рр. (87 млн. осіб), немає ніякого сумніву в тому, що у XXI ст. світ увійде з населенням понад 6,1 млрд. осіб (табл. 1)¹.

Водночас у деяких регіонах, країнах з різних причин у певні періоди спостерігалось зменшення загальної кількості населення.

Основними причинами зменшення населення в Україні є війни, епідемії, голодомори, суспільна та економічна політика, національне пригноблення народу. Здавалося б, що з набуттям незалежності нашим народом і утворенням власної держави в країні не було підстав для зменшення населення. Але стало сумним фактом, що в дев'яностих роках XX ст. і перших роках XXI ст. в Україні чітко простежується тенденція до поступового скорочення загальної кількості людності, і немає підстав для його припинення. Більш того, прогнози українських вчених і навіть ООН передріка-

¹ День. — 1997. — 29 трав. Усі таблиці подано в додатку в кінці книжки.

ють зменшення кількості нашого народу до середини XXI ст. ще на двадцять мільйонів.

Абсолютна кількість населення не є вирішальним фактором, який визначає соціально-економічний, політичний і культурний розвиток країни, регіону. Але її не можна недооцінювати. Маленька за кількістю населення країна, навіть з 2—5 млн. осіб, навряд чи може забезпечити свій всебічний економічний, науковий, культурний і духовний розвиток — їй не вистачить людності. Тому суспільство змушене враховувати і навіть прогнозувати зміни в кількості населення. Цим можна значною мірою пояснити зростання уваги до демографії, яка є наукою про населення.

Основними показниками, що відбивають стан кількості населення, є його облік, вплив на нього народжуваності, смертності й тісно пов'язана з цим станом тривалість життя людини.

На початку XXI ст. ще гостріше постає питання про вплив негативних факторів на здоров'я людини, а значить і на тривалість життя. З'являються нові види захворювань, погіршується екологічне середовище, збільшується нервове напруження людей. Все це призводить до передчасної смерті й скорочення кількості населення.

Ці явища в деяких регіонах, країнах земної кулі, і в Україні зокрема, звичайно негативно впливають на збільшення кількості населення.

Україна в першій третині XX ст. мала значні досягнення у розвитку демографічної науки, навіть діяв окремий інститут, ліквідований в середині 1938 року. Досягли світового рівня дослідження українських демографів С. Томіліна, Ю. Корчака-Чепурківського, С. Рудницького, М. Птухи та ін. На жаль, за часів сталінщини і в наступні роки радянська влада свідомо гальмувала розвиток демографії. Адже ця наука викривала б ті страшні події, які відбувалися за часів колишнього Радянського Союзу в Україні. Лише в 1966 р. було утворено відділ демографії в складі Інституту економіки АН УРСР.

У країні виросла нова плеяда відомих демографів — академік НАНУ С. Пирожков, член-кореспондент НАНУ Е. Лібанова, доктор економічних наук В. Стещенко та ін.

Складні демографічні процеси, що відбуваються на українських землях, вимагають їх вивчення, з'ясування становища, в якому перебуває українське населення сьогодні. Якщо ми в найкоротший термін не припинимо негативні тенденції, що відбуваються в нашій країні, і не розробимо термінових заходів для їх подолання, то недалекий той час, коли нікому буде відтворювати незалежну Україну, та й ні для кого це робити. Тому сьогодні кожний патріот має знати, в якому катастрофічному становищі перебуває не лише економіка держави, а й її населення.

Мета пропонованої праці — ознайомити читача із розселенням та змінами в розташуванні українського етносу на споконвічних його землях та за їх межами протягом останніх трьохсот років — у XVIII — на початку XXI ст. У ці часи відбувалися досить інтенсивні міграційні процеси насе-

лення на земній кулі, які розширили географію розселення українців у світі, його частинах, регіонах та країнах.

Український етнос формувался на землях Європи, тому природно, що переважна більшість українців мешкає на своїх рідних землях і сьогодні. Це спонукало автора зосередити увагу в основному саме на цій території, а також на землях, прилеглих до неї.

Етнічні українські землі можна поділити на *суцільні*, тобто ті, де українці серед місцевого населення переважають за кількістю і питомою вагою, а також *змішані*, де їхня частка серед населення становить 10—50%.

Ці землі можна також поділяти на старі та нові. *Старі землі* — це ті, де відбувалося формування українського населення, українці були автохтонами, аборигенами, це споконвічні українські землі, де українці мешкали протягом багатьох століть. До них можна віднести: Київщину, Полтавщину, Чернігівщину, Галичину, Волинь, Поділля, Буковину, Закарпаття, Холмщину, Надсяння, Лемківщину, Слобожанщину та ін.

Нові землі — це ті, куди українці переселилися після формування українського етносу впродовж останніх одного-трьох століть і де вони становили основний контингент, який їх освоював. Це землі, що мають назву Зеленого, Сірого та Малинового Клинів.

Зелений Клинь, до якого входять території, що обмиваються Беринговим, Охотським та Японським морями, — сучасні Приморський та Хабаровський краї, а також Камчатська, Магаданська, Сахалінська області (губернії) та Єврейська Автономна Республіка, — це землі загальною площею 2,1 млн. км².

Землі Сірого Клину, або Сіра Україна, — це неофіційна назва лісостепових і степових земель Південно-Західного Сибіру, а також Середньозазійського степового краю. Загальна їх площа — 1,9 млн. км². З цієї площі в 20-х роках XX ст. українці становили більшість населення на площі 460 тис. км², з яких 405 тис. км² у Казахстані і 55 тис. км² у Сибіру.

Землі Малинового Клину — Північний Кавказ, край (колишня Південно-Східна область) був створений 1924 р. з території колишньої Кубанської області, частини колишніх областей Терської та Війська Донського, а також частин колишніх губерній Ставропольської, Чорноморської та Астраханської. Його площа дорівнювала 293,6 тис. км². У 1929 р. тут мешкало 9 млн. осіб, з них українців 3107 тис. осіб, або 37,2% усього населення¹.

Слід особливо підкреслити, що українському народу так і не вдалося об'єднати в єдиній державі всі свої споконвічні етнічні землі.

Тому спостерігається істотна різниця між державними кордонами українців та їхніми етнічними кордонами, які були значно ширшими.

Аналіз демографічних процесів на етнічних українських землях

¹ Заставний Ф. Д. Географія України. — Львів, 1994. — С. 318-349; Сергійчук В. Українці в імперії. — К., 1992. — С. 33, 45, 56; Вечірній Київ. — 1993. — 15 жовт.

ускладнюється ще й тим, що протягом розглядуваного періоду ці етнічні землі більшість часу перебували під пануванням двох найбільш могутніх імперій на Європейському континенті — Росії та Австро-Угорщини, а також Румунії, Угорщини, Чехо-Словаччини, Польщі та колишнього СРСР. На них не існувало етнічної української держави. Окремі випадки надання автономії на незначний час принципово не змінювали становища українського населення, до якого постійно застосовувалася політика етноциду та навіть геноциду.

Процес денационалізації українського населення призводив до того, що на окремих споконвічних своїх землях українці втрачали більшість серед місцевого населення. Політика денационалізації проводилася у багатьох напрямках:

- штучним поділом народів на провідний народ, якому створювалися сприятливі умови, й інші народи — «іногородці»;
- насильницьким впровадженням великодержавної мови й у різних формах заборобою користуватися мовою свого етносу;
- утисками щодо культури, звичаїв, побуту;
- використанням релігії;
- насадженням на державних посадах представників великодержавної нації і штучним обмеженням зайняття цих посад представниками місцевого населення;
- заселенням рідних земель представниками інших народів, особливо великодержавного народу;
- заохоченням населення до переїзду зі своїх рідних етнічних земель на землі інших народів;
- примусовою депортацією місцевого населення;
- репресіями місцевого населення тощо.

Політика денационалізації українського населення призвела до того, що навіть у споконвічному політичному, культурному, науковому і духовному центрі українства м. Києві лише наприкінці 30-х років ХХ ст. кількість українців трохи перевищила половину кількості міського населення.

Здійснюючи свої загарбницькі зазіхання щодо інших народів, завойовники, як правило, прагнули захопити землі, кількість населення яких значно переважала кількість населення їхніх держав, тому перед ними поставала загальна проблема: як меншстю утримати в покорі більшість? Саме цим можна пояснити прагнення до денационалізації місцевого народу. Згадані засоби застосовували завойовники минулих часів Олександр Македонський, Чингісхан, Тамерлан, Наполеон та ін. Їхній досвід успадкували загарбники наступних часів, у тому числі Австро-Угорщина, Росія, Польща, Румунія, Угорщина, Чехо-Словаччина, колишній СРСР та ін.

Боротьба загарбницьких держав за родючі українські землі призводила до того, що на цих землях після розвалу української держави Богдана Хмельницького неодноразово змінювалася влада різних держав. Станови-

ще стабілізувалося після трьох поділів Польщі (1772 р., 1793 р., 1795 р.), коли наші землі було поділено між двома імперськими державами — Росією та Австро-Угорщиною. Воно тривало аж до початку Першої світової війни.

Після Першої світової, а також громадянської воєн наші землі підпадають під владу чотирьох держав — СРСР, Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини (пізніше Угорщини).

Питання про державні кордони України постало з утворенням Центральної Ради. Згідно з I Універсалом кордони України обмежувалися де'ятьма губерніями, які входили до складу Росії. Але згідно з «Інструкцією Генеральному секретаріатові України», підписаною головою Тимчасового уряду О. Керенським 4 серпня 1917 р., державні кордони обмежувалися лише п'ятьма губерніями: Волинською, Київською, Подільською, Полтавською, Чернігівською. Отже, політика Тимчасового уряду теж була спрямована на штучне скорочення території Української держави.

З проголошенням Центральною Радою утворення Української Народної Республіки уряд займався встановленням державних кордонів, прагнучи якнайбільше наблизити їх до етнічних кордонів українського народу. Так, 12 квітня 1918 р. розглядалося питання про кордони УНР з Молдовою.

За гетьманування П. Скоропадського було утворено спеціальну комісію під командуванням С. Шелухіна, яка мала визначити на основі етнічних принципів утворення кордонів України.

Політика радянської влади щодо території України нічим принципово не відрізнялася від політики Російської імперії та Тимчасового уряду.

З проголошенням 22 січня 1919 р. в м. Києві утворення Соборної України лише на короткий час її загальна площа дорівнювала 630 тис. км² (а разом із землями, що входили на короткий час до УНР, включаючи Крим, — 690 тис. км²).

Утворення Української Соціалістичної Республіки з допомогою військ Російської Федерації призвело до того, що на початку 20-х років до УРСР увійшла територія площею всього 443 тис. км², де мешкав 31 млн. населення (23% населення СРСР).

За Ризьким договором 1921 р. до Польщі було включено 132 тис. км² етнічних українських земель (Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя) з 10,2 млн. осіб населення (29,5% усього населення Польщі), а також 14,9 тис. км² Закарпаття і Підляшшя, де мешкало 0,7 млн. осіб, з них 0,5 млн. українців, було передано Чехо-Словаччині (5% усього її населення), а 18 тис. км² території — Південна і Північна Буковина — Хотинщина, Акерманщина, Ізмаїльщина, Мармарощина, де жило 1,4 млн. осіб, було окуповано Румунією (населення цих земель становило 6,8% усіх мешканців країни)¹.

¹ Заставний Ф. Д. Географія України. — Львів, 1994. — С. 18.

Загарбницька політика щодо українських земель також проводилася Російською Федерацією при встановленні державних кордонів на Сході, Півночі, Півдні України. Вже перші кроки встановлення радянської влади в Росії позначилися чітким загарбницьким напрямом щодо українських земель.

З 1 липня по 28 листопада 1924 р. працювала союзно-партійна комісія ЦВК СРСР. Українська делегація пропонувала проект, до розробки якого було залучено відомих істориків М. Грушевського, Д. Багалія. Він передбачав повернення Україні Росією приєднаних до себе територій, де мешкало майже 2051 тис. осіб, з яких українців було 69%. А за проектом російської делегації пропонувалося повернути Україні території з населенням 236 тис. осіб.

У результаті обговорення цього питання було вироблено, здавалося б, компромісний варіант, за яким Україні рекомендувалося повернути територію з кількістю жителів 1019,2 тис. Але це рішення було відхилено.

На початку 1925 р. ЦК РКП(б) видав постанову, в основу якої було покладено російський варіант, згідно з яким Україні мала бути повернена лише незначна територія з населенням 278,1 тис. осіб.

Передача зазначеної території на практиці не відбулася. З 1919 р. по червень 1929 р. відійшли до Росії землі з населенням 478 тис. осіб, у тому числі такі важливі індустріальні регіони, як Шахтинський та частина Таганрозького, з переважно українським населенням, що було підтверджено переписом 1926 р. У 20-х роках поза межами України опинилися не включені до неї південні землі Воронежської та Курської областей, де переважали українці (43,9 тис. км², 2,4 млн. осіб), Східна Донщина (захід та частина Ростовської області — 23,8 тис. км², 0,9 млн. осіб), частина Ростовщини і Кубані (46,6 тис. км², 1,9 млн. осіб) та ін.

Посилаючись на попередній аналіз, який в основному було зроблено відомим українським вченим Ф. Д. Заставним, на нашу думку, можна в принципі погодитися з його висновками, що в 30-х роках ХХ ст. територія українських земель, де переважно розташувалися українці, становила 741,7 тис. км² (у тому числі за межами колишньої УРСР 165,1 тис. км² з населенням 7,9 млн. осіб), на яких мешкало 49,2 млн. осіб. Крім того, це територія Криму, Північна Чернігівщина і центральна частина Північного Кавказу, яка охоплювала 203,6 тис. км² з населенням 5,7 млн. осіб. До складу України увійшли невеличкі регіони з переважанням російського (на сході і півдні), румунського (здебільшого в Чернівецькій області) і угорського населення (Закарпаття).

За договором 16 серпня 1945 р. про радянсько-польський кордон значна територія українських етнічних земель була віддана Польщі. Після цього договору неодноразово уточнювалися кордони переважно на користь Польщі. Україна на користь Польщі втратила частково або повністю райони: Синявський (0,2 тис. км² і 25,1 тис. осіб), Любачівський (0,3 тис. км², 25,1 тис. осіб), Городецький (0,3 тис. км², 22,1 тис. осіб), Угнівський (10 991 особа), Рава-Руський (14 135 осіб), Немирівський

(2410 осіб). За договором 15 лютого 1951 р. Україні передано трикутник між Західним Бугом та його лівою притокою Солокією замість території в районі Нижніх Устрик (південно-західна частина Львівщини).

Навіть тепер у Польщі залишилися історично-географічні українські землі Надсяння, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя площею 19,5 тис. км² (у повоєнні роки на цих землях були частини Білостоцького, Краківського, Люблінського і Ряшівського воєводств). Не слід забувати, що згідно з операцією «Вісла» було насильно виселене українське населення із своїх земель на колишні німецькі території¹.

Слід звернути увагу на те, що протягом тривалого часу спостерігаються істотні розбіжності серед науковців щодо визначення території, на якій відбувався процес формування нашого етносу. Їх можна поділити на кілька течій. Перша має русифікаторський напрям. Вона спрямована на те, щоб взагалі не визнавати український народ з його окремою культурою, мовою, духовністю, побутом, звичаями, традиціями тощо. До неї можна віднести і тих, що всіляко прагнуть обмежити територію України. Тут спостерігається великодержавна проросійська політика, застосування до України принизливої назви «Малоросія» («малороси»), прагнення відокремити від України частину земель її Півдня, вживаючи назву «Новоросія» та ін.

Склалося враження, що російський демократ кінчається там, де постає питання про самостійність України. До цієї течії можна віднести сучасного русофіла В. Жириновського, який вважає, що ніякої України взагалі немає, а лише є десять губерній Росії. Друга течія — це ті, хто до України відносить землі від Карпат до Кавказу. На нашу думку, вона теж не заслуговує на увагу. Адже вона відбиває не реалії сьогодення, а лише амбіційні погляди певних кіл українофілів.

Автор приєднується до поглядів, висловлених Ф. Д. Заставним, і виходить з того, що ми всі маємо виконувати рішення загальноєвропейської наради з колективної безпеки, яка відбулася в Гельсінкі в липні—серпні 1975 р. Одне з найважливіших її рішень полягає в тому, що кордони, які склалися в Європі після Другої світової війни, недоторканні. Рішення наради підписали голови 33 країн Європи та США і Канади.

З утворенням незалежної держави України, на жаль, і сьогодні ми не маємо остаточних державних кордонів з Росією, Молдовою і Білоруссю. Сумним прикладом загарбницького ставлення до наших земель є о. Тузла, на який зазіхає хвора на загарбницьку хворобу щодо наших земель сучасна Росія.

Предметом особливої уваги автора є з'ясування причин, що примусили українців залишати свої рідні землі й оселятися за їхніми межами. Сьогодні українців можна зустріти в усіх частинах світу, регіонах та країнах.

¹ Заставний Ф. Д. Географія України. — Львів, 1994. — С. 18.

Вони становлять там впливові діаспори, які прагнуть зберегти свою культуру, мову, побут, звичаї, відіграють істотну роль в економіці, суспільно-політичному житті тих країн, де вони мешкають.

З поступовим розвитком людства відбувався процес виникнення нових напрямів природничих та суспільствознавчих наук. Останні покликані вивчати процеси, що відбуваються в суспільстві протягом усього існування людства. Однією з найдавніших суспільствознавчих наук є історія, зокрема історія України. Складовою її частиною є демографія, яка відокремилася від неї і поступово стає одним з важливих напрямів суспільствознавчих наук. Саме вона вивчає ті процеси, які є предметом нашого розгляду.

Світовий досвід показує, що населення, яке живе на рідних землях, де відбувався процес формування етносу, без поважних причин не залишає ці землі. Тим більше, як визнано, українські землі є найбільш привабливими, бо тут зосереджено понад 30—40% світового чорнозему.

На нашу думку, основними причинами, що спонукали українців залишати свої землі, були:

- 1) несприятливі соціально-економічні та політичні умови;
- 2) прагнення уникнути утисків рідної культури, мови, релігії, побуту тощо.

Чорнобильська трагедія до них ще додала прагнення людей уникнути мешкання на територіях з несприятливими екологічними умовами життя.

Окремо слід зупинитись на використанні української людності для реалізації своїх загарбницьких планів з боку Російської та Австро-Угорської імперій, а в подальшому — Радянського Союзу.

З метою аналізу процесів, що розглядаються в даній праці, складено 26 таблиць, які винесено у додаток, тому в тексті книжки подаються цифрові дані з посиланням на номер таблиці, а не безпосередньо на джерело, звідки їх взято.

При написанні книги автор спирався на праці українських демографів із світовим ім'ям — М. Птухи, С. Томіліна, Ю. Корчака-Чепурківського, А. Хоменка, а також відомих учених сучасного періоду — Ф. Д. Заставного, В. І. Наулка та ін. При розгляді процесів, які відбувалися у XVIII—XIX ст., використано матеріали московських демографів В. М. Кабузана, С. І. Брук, Г. П. Махнової та ін.

Територія сьогоденної України становить 603,7 тис. км², і за цим показником наша країна належить до найбільших держав Європейського континенту. Її територія більша, ніж територія Німеччини, в 1,7 раза, а також більша за узяті разом Великобританію, Бельгію, Нідерланди, Португалію, Грецію та Швейцарію. На території України мешкало у 2003 р. приблизно 47,7 млн. населення. За його кількістю Україна посідає 6-те місце в Європі і 21-ше серед країн світу. На Україну припадає 5,7% площі і 6,5% населення Європи, 0,44% площі і близько 0,8 % населення світу.

РОЗДІЛ I ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ РОЗСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

§ 1. Цензи, ревізії та перші переписи

Слово «демографія» походить від грецьких слів «демос» — «народ» і «графіка» — «опис», тобто «народоописування». Демографія — це наука про населення, його кількість, сукупність людей, що мешкають у межах конкретної території, регіону, країни, окремих частин світу, всієї земної кулі. Коротко, демографія — це наука про людей. Вона вивчає зміни населення: його кількості, статеву-вікової структури, народжуваності, смертності, природного його зростання, національного та сімейного складу тощо.

У науковий обіг слово «демографія» вперше ввів відомий французький учений А. Гайяр у праці «Елементи людської статистики, або порівняльна демографія» (1855 р.).

Вивчення демографічних процесів, що відбувалися і проходять у суспільстві, дає можливість враховувати їх у науковому прогнозуванні розвитку соціально-економічного та духовного життя суспільства. Сьогодні весь цивілізований світ вважає, що демографічні проблеми перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємовпливі з такими глобальними проблемами, як:

- збереження миру, роззброєння, відвернення ядерної війни;
- подолання відсталості колишніх колоній і залежних країн;
- збереження і захист природного середовища;
- забезпечення людства достатньою кількістю і безпечними джерелами енергії;
- подолання суперечливого надшвидкого зростання населення Землі і диспропорцій його складу.

Ці проблеми потребують комплексного вирішення. Сьогодні лише третина людства живе в країнах, де забезпеченість продовольством у середньому збалансована. А більшість його живе в країнах, де цієї за-

безпе́ченості немає і значна частина населення перебуває на межі голоду і недоїдання¹.

Необхідність обчислення людності існувала чи не з самого початку утворення суспільства. Ще за стародавніх часів, коли людина була цілком залежною від сил природи, вона змушена була навчитися рахувати представників свого племені, роду. Здобуваючи собі їжу, одяг, людина ледве забезпечувала себе цими речами існування для продовження свого роду, вона змушена була навчитися рахувати і себе. Люди не могли йти на полювання мамонта або іншої великої істоти тваринного світу поодиноці. Формування державності підвищило потребу в знаннях про кількість населення, його характеристики за віком, статтю тощо.

Вважається, що обліковувати людей розпочали ще в стародавні часи. Відомо, що такий облік було проведено чотири тисячі років тому в Китаї за часів династії Ся в 2238 р. до н. е. У стародавньому Римі облік населення називали цензами тому, що його проводили цензори².

Основна мета обліків полягала в оподаткуванні населення або необхідності залучення чоловічого населення до війська, тобто мета була фінансово-військова. Ці завдання залишилися й сьогодні, але вимоги до сучасного обліку значно розширилися. За часів раннього феодалізму обліки населення мали спорадичний характер і проводилися переважно з метою поповнення державної скарбниці або підготовки до чергової війни. Проведення обліків викликало протести населення, в тому числі й панівних класів, які прагнули приховувати реальну його кількість і таким чином намагалися зменшити податки або скоротити набір рекрутів. Навіть наприкінці XVIII ст. не було відомостей про кількість населення більшості країн Європи та світу.

Початок систематизованому перепису населення вперше у світі було покладено США. У 1790 р. конституцією цієї держави передбачалося проведення цензів (переписів населення) кожні 10 років. Приклад США наслідували країни Європи. Перші переписи населення були проведені у Швеції в 1800 р., в Англії і Франції — 1801 р. З 1816 р. вони проводяться у Пруссії. Перший перепис населення було проведено в Австрії, Угорщині, Швейцарії та інших державах.

На початку XX ст. населення держав, де проводились переписи, становило 740 млн. осіб. Сьогодні переписами охоплено майже всі країни світу. Організація Об'єднаних Націй збирає відомості з країн світу і періодично наводить відомості про загальну кількість населення земної кулі.

Певний доробок у народообчисленні має і наша держава. На українських землях народообчислення проводилося ще за часів Київської

Русі в IX—XII ст., про що свідчать пам'ятки-літописи. Перші згадки про облік належать до XIII ст. Обліки проводилися і за часів татаро-монгольського поневолення. Літописи оповідають, що в 1246 р. у Південній Русі — Києві та Чернігові — всі, від землероба до боярина, були «сочтєны в числе».

У 1257 р. мала бути переписана татарами і Новгородська область. Однак новгородці відмовились, і лише під загрозою наближення ханського війська перепис був проведений у 1259 р.

Татарські переписи 1255—1259 рр. вважалися «первым числом», тобто першими загальними переписами. Другий перепис було проведено в 1273 р.

Того часу обліки були погосподарськими, використовувались для оподаткування будинку — диму. У XIV—XVI ст. наслідки облікування заносилися в «писцові книги». У наступному столітті одиницею оподаткування стає господарство (подвір'я), а облік населення почали називати подвірними переписами. У 10-х роках XVIII ст. перейшли на систему подушного оподаткування.

У 1710 р. Петро I звелів двори і число «мужска пола» «вновь переписать». З того часу проводяться перші ревізії-переписи, які обчислювали населення, взявши за основу ревізьку душу, тобто особу чоловічої статі. Основна мета ревізій — розкладка і стягнення подушного податку, поповнення війська. Все населення поділяли на три групи: I — для подушного оподаткування та інших повинностей; II — тільки для відомої; III — звільнялась від переписів.

В уряді не було чіткого уявлення, які категорії треба переписувати. Але це не були загальні переписи. Основні податкові верстви населення — селяни, міщани, ремісники. Система подушних ревізій проіснувала майже 140 років, за які було проведено 10 переписів: 1719, 1745, 1763, 1782, 1795 рр. і п'ять у XIX ст. — 1811, 1815, 1834, 1850 і 1858 рр.

Подушний податок накладався на осіб чоловічої статі. Записувалося лише чоловіче населення незалежно від віку. В першій і другій ревізіях «сказки» про кріпаків подавали їхні володарі, а про інше населення — старости.

Із скасуванням кріпацтва в Росії у 1861 р. починають проводитися переписи населення в окремих містах і губерніях. Це були переважно «казенні» поліцейські народообчислення, у господаря збирали відомості про кількість навіть не мешканців, а тільки осіб, прописаних у тих будинках¹.

Основними недоліками ревізій були такі: охоплювалося не все населення; кожна ревізія проводилась кілька років (тому не можна було довести точно встановити кількість населення) і мала таку кількість ознак,

¹ Стеценко С. Г., Швець В. Г. Статистика населення. — К.: Вища школа, 1993. — С. 9.

² Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація: Навчальний посібник / За заг. ред. д-ра екон. наук Парфенцевої. — К., 2001. — С. 14.

яка не давала можливості всебічної характеристики населення. Проводилися також в Росії церковний облік — з 20-х років XVIII ст., адміністративно-поліцейський — з 30-х років XIX ст., але вони відрізнялися значно меншою повнотою ознак і точністю.

Церковний облік до 30-х років XIX ст. не поширювався на мусульман та ламаїстів і до середини XIX ст. незадовільно реєстрував смертність.

Адміністративно-поліцейський облік, здійснюваний до 1858 р., спирався переважно на ревізії та церковний облік і не був самостійним. З 1859 р. замість ревізій запроваджується поточний адміністративно-поліцейський облік, який визначав кількість і склад наявного населення всієї імперії. У дореволюційний період було проведено 6 загальноімперських обчислень перепису населення на 1 січня 1859, 1864, 1868, 1871, 1886 і 1896 рр. В інші роки місцева адміністрація користувалася механічними показниками природного, частково механічного обчислення населення, визначаючи кількість і склад мешканців на 1 січня кожного року. Тоді проводилися і локальні переписи населення в Петербурзі, Москві, Одесі, Прибалтиці.

Перший Всеросійський перепис населення було проведено у 1897 р. з ініціативи відомого російського географа, геолога і статистика П. П. Семенова-Тяньшанського, який протягом двадцяти п'яти років оббивав пороги канцелярій, переконуючи у необхідності проведення переписів¹.

Для проведення перепису 5 червня 1895 р. було затверджено «Положение о первой общей переписи населения Российской империи». Положення передбачало провести облік за 14 ознаками: прізвище, стать, вік, одружений чи ні, до якого стану належить, де народився, віросповідання, рідна мова, письменність, заняття, ремесло та ін.²

У 1916 р. було проведено поземельний перепис, яким обліковували наявне населення країни, а в 1917 р. — поземельний і міський перепис, що охопив і міське і сільське населення імперії, як наявне, так і постійне.

У Західній Україні та на Закарпатті облік населення було організовано в 70-х роках XVIII ст.

Здійснювалися загальноімперські ревізії в 1773, 1776, 1787, 1816 і 1846 рр. та церковний облік, який фіксував кількість віруючих за па-

¹ Всеукраїнський перепис населення... — С. 15.

² Це був перший майже за 200 років існування Російської імперії перепис населення. При його проведенні належність людини до конкретного етносу визначалася мовою, якою вона користувалася в житті. Оскільки на той час активно проводилася багатотрічна русифікаторська політика Російської імперії, то, зрозуміла річ, справжню кількість українців перепис не міг виявити, точніше штучно обмежував їхню кількість.

рафіями та віросповіданням. З 50-х років вони замінюються переписами 1851, 1857, 1880, 1890 і 1910 рр. та ін.

Таким чином, протягом XVIII—XIX ст. на землях, де жили українці в Європі, було досягнуто певних успіхів у народообчисленні.

Істотними недоліками цих переписів були: досить тривалі терміни їх проведення, обмеженість показників, охоплення не всієї людності, яка мешкала на територіях. Ці недоліки не дають можливості глибоко простежити тенденції та закономірності змін, що відбувалися серед населення протягом певного періоду.

§ 2. Переписи населення за часів радянської влади і незалежності України

Найбільш ґрунтовно, досить всебічно і послідовно визначали стан, розташування, склад населення колишнього СРСР та союзних республік загальні Всесоюзні переписи населення, яких за часів радянської влади було сім (17 грудня 1926 р., 6 січня 1937 р., 17 січня 1939 р., 15 січня 1959 р., 15 січня 1970 р., 17 січня 1979 р. і 12 січня 1989 р.).

В Україні питанням вивчення демографічних процесів приділялася досить значна увага. З ініціативи відомого історика М. Туган-Барановського в системі Всеукраїнської Академії наук було утворено демографічний інститут (від 1934 р. до 1938 р. Інститут демографії та санітарної статистики). У ньому працювали демографи зі світовим ім'ям — Сергій Томілін, Юрій Корчак-Чепурківський, незмінний директор інституту Михайло Птуха. Кількість співробітників цього закладу не перевищувала 30 осіб. За рівнем розвитку демографічної статистики Україна посідала провідне місце не лише в колишньому СРСР, але й у Європі. У ті часи в нашій республіці видавалася перша в світі газета «Радянський статистик»¹.

Демографічна статистика об'єктивно відображує демографічні процеси. Саме тому в 1938 р. цей інститут було ліквідовано. Адаже його наукові матеріали викривали страшну трагедію, яку переживав український народ наприкінці 20-х — у 30-х роках. Цим також можна пояснити і приховування наслідків II Всесоюзного перепису 1937 р.

Лише з розгортанням боротьби з культом особи Сталіна склалися умови для відображення наслідків демографічних досліджень. У 1966 р. в Інституті економіки АН УРСР було відновлено відділ демографії.

Результати Всесоюзного перепису населення в 1937 р. не могли задовольнити уряд Радянського Союзу. Адаже вони викривали жахливі події, які відбувалися на території Союзу, зокрема і значною мірою

¹ Демографічна ситуація в Україні: Матеріали наукової конференції (жовтень 1993 р., м. Київ). — К. — 1993. — Ч. I. — С. 1—3.

втрати населення України в часи голодомору 1932—1933 рр. та ін. Не задовольняли уряд і показники щодо письменності населення, освіти, релігійності та ін. Сталіністи розстріляли начальника Бюро перепису населення О. А. Квіткіна¹.

Начальника Центрального управління народногосподарського обліку Держплану СРСР (ЦУНГО) А. Кравалю, начальника УНГО УРСР М. Асаткіна, його заступника Є. Кустеляна, який керував Республіканським бюро перепису населення, заступника начальника бюро І. Вейцбліта та інших багатьох працівників, які займалися переписом, було репресовано або звільнено з роботи.

Тому було прийнято рішення про скасування результатів перепису 1937 р. у зв'язку з «низькою» якістю його проведення. Але для такої оцінки не було підстав, що і підтвердили результати перепису 1939 р. З метою проведення перепису населення в 1939 р. РНК СРСР від 26 липня 1938 р. видала постанову «Про Всесоюзний перепис населення 1939 р.»².

Прагнення мати широку і досить достовірну характеристику населення зумовило проведення переписів у ті часи, коли спостерігається найменша його рухомість з одного місця до іншого. Перший Всесоюзний перепис населення відбувся 17 грудня 1926 р. Він проводився за широкою програмою, яка передбачала досить різнобічну характеристику населення СРСР і України зокрема.

В «Особистій картці для кожного мешканця країни було поставлено 15 запитань, з яких 12-те і 13-те мали ще по 4 підпункти. Проведення цього перепису передбачало визначення загальної кількості населення, статі, віку, національності, сімейного стану, ставлення до рідної мови, письменності, заняття, виробничого становища, галузі праці тощо³.

Перепис населення 1926 р. було видано в 56 томах.

На той час в СРСР існували такі союзні республіки: РРФСР, Українська РСР, Білоруська РСР, Закавказька РСР, Узбецька РСР, Туркменська РСР.

Оскільки за час між першим і другим Всесоюзними переписами на тій самій території Радянського Союзу з'явилися нові союзні республіки (Казахстан, Киргизстан та Таджикистан), то це до певної міри ускладнює аналіз демографічних процесів за той період.

Перед читачем постає питання: чому перший Всесоюзний перепис

населення було проведено через 4 роки після утворення СРСР і всього через 6 років після закінчення громадянської війни, а перший перепис населення після Другої світової війни лише через 14 років? Адже з 1939 р. до 1959 р., тобто протягом двадцятиріччя, у нас не було точного уявлення про кількість населення, його найважливіші характеристики за віком, статтю, про наявність працездатного населення та ін. Перепис потрібно було зробити якомога раніше, відразу після закінчення війни. Це істотно допомогло б більш науково підходити до планування відновлення і розвитку суспільства. Така затримка з проведенням перепису була зумовлена суто політичними міркуваннями. Проведення його раніше значною мірою могло допомогти викриттю страшених злочинів сталінщини.

Хотілося б звернути увагу і на те, що в 1926 р. було проведено перепис, а його результати надруковані в 1928 р., тобто через 2 роки.

А після перепису 1959 р. результати були надруковані через 3—4 роки. Чому? Чи стали повільніше робити підрахунки? А річ у тому, що результати 1959 р. більше «полірували», приховували деякі показники про населення.

Приховування реальної демографічної ситуації в Україні негативно позначилося на плануванні її соціально-економічного розвитку. Ми змушені були користуватися досить приблизними розрахунками та матеріалами останнього передвоєнного перепису населення 1939 р., на якому значною мірою відбився культ особи Сталіна.

У перепису населення 1959 р. подаються дані про кількість і розташування населення СРСР, його республік та областей, про розподіл за статтю та віком, національністю, про ставлення до рідної мови, освіту, сімейний стан, поділ на суспільні групи, джерела і засоби існування та ін. За окремими показниками перепису 1959 р. подається порівняння з даними переписів населення 1913, 1926 і 1939 рр. Його результати було видано в 16 томах — 1-й, зведений, по СРСР і, окремо, по одному тому по кожній союзній республіці.

Перепис населення 1970 р. проводився за програмою, яка містила в собі 11 основних запитань, за якими опитувалося все населення СРСР: стать, вік, сімейний стан, національність, рідна мова, освіта, джерела існування та ін. Крім того, за сімома питаннями опитувалося 25% населення: місце роботи, рід занять, суспільна група, скільки часу безперервно мешкає в даному місці та ін. Результати перепису населення публікувалися в семи томах. Проте якщо в попередньому перепису для матеріалів по кожній союзній республіці відводився окремий том, то за переписом 1970 р. матеріали по СРСР і республіках було розташовано за іншим принципом. Кожний том містив у собі дані по СРСР і всіх республіках щодо конкретних характеристик.

Наприклад, у 1-му томі є матеріали про наявність і розташування населення СРСР, союзних і автономних республік, країв, областей, гру-

¹ Він мав вищу математичну і статистичну освіту, здобуту в Сорбонському університеті. За походженням — українець.

² Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги. — М., 1992. — С. 5.

³ Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р.: Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. — Харків: Центральне статистичне управління УРСР. — 1928. — С. VI.

пування районів, сільських Рад, міських, селищних і сільських населених пунктів за кількістю населення та ін.

У 2-му томі — про розподіл населення за статтю, віком, про кількість населення в працездатному віці, кількість одружених і кількість населення віком 100 і більше років. За окремими показниками наводяться дані за 1913, 1939, 1959 рр., що полегшує дослідникові проводити порівняння, виявляти окремі тенденції, закономірності, простежувати складні процеси, які відбуваються в нашому суспільстві.

Порівняння результатів перших двох післявоєнних переписів свідчить, що вони опубліковані за різною методикою подання матеріалів. Кожний з них має свої позитивні і негативні сторони.

Якщо видання перепису 1959 р. дає можливість аналізувати процеси, які відбувалися в республіці, користуючись одним томом, і це полегшує роботу, то для дослідження цих процесів за матеріалами перепису 1970 р. необхідно використовувати всі сім томів. Але перевага останнього полягає в тому, що, аналізуючи процеси однієї республіки, їх можна одночасно порівнювати з тим, як ці зміни відбувалися в інших республіках і в цілому в СРСР.

Яскравим відбитком відновлення застійних часів є публікація матеріалів Всесоюзного перепису населення 1979 р. Перепис проводився майже за тією ж програмою, що й попередні післявоєнні. Спочатку частина матеріалів публікувалась у номерах журналу «Вестник статистики» за 1980—1983 рр. У 1984 р. їх було об'єднано і видано лише в одному томі «Численность и состав населения СССР» (за даними Всесоюзного перепису населення 1979 р.). Принципова відмінність цього видання від двох попередніх полягає в тому, що в ньому кількість показників значно зменшено. Крім того, за низкою показників подаються дані за 1970 і 1979 рр. і навіть лише за 1979 р. Це значно ускладнює дослідницьку роботу тим, хто прагне простежити процеси, які відбувалися на тривалішому історичному шляху.

За матеріалами перепису населення 1989 р. мали бути видані кілька томів протягом 1992—1994 рр., а вийшло лише кілька брошур: «Население СССР» (М., 1991), «Семья в СССР» (М., 1991), «Возраст и состояние в браке населения СССР» (М., 1991), «Уровень образования населения СССР» (М., 1991), «Национальный состав населения СССР» (М., 1991). Крім того, за його результатами Міністерство статистики України ротатрином видало окремі матеріали: «Склад населення Української РСР за статтю та віком на 12 січня 1989 р. (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року)» (К., 1990), «Населення Української РСР (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року)» (К., 1990) та ін.

Таким чином, за радянської влади переписи населення становлять основне джерело для вивчення демографічних процесів, що відбувалися в СРСР, союзних республіках і в нашій республіці зокрема.

Переписи проводилися через 9—11 років, тому, коли виникає по-

треба простежити процеси за коротші строки, потрібно звертатися до матеріалів, які збираються статистичними відомствами кожного року або через 2—3 роки.

Слід підкреслити, що ці дані за точністю поступаються перед матеріалами переписів населення, що охоплюють усіх мешканців, які живуть на землях України, а також відображують значно меншу кількість характеристик людини. У лютому 1997 р. з'явилися відомості, що нарешті в 1999 р. в нашій незалежній державі буде проведено перший загальний перепис населення, як це планувалося і було проведено також багатьма іншими державами ООН.

Всеукраїнський перепис населення було проведено згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 28 вересня 1998 р. № 1536 у 2001 р. (5 грудня).

Програма перепису передбачала провести обстеження населення за двадцятьма позиціями:

- 1) чисельність населення;
- 2) місце проживання;
- 3) стать;
- 4) вік;
- 5) освіта;
- 6) розподіл населення за основним джерелом засобів існування;
- 7) розподіл населення за основними видами економічної діяльності;
- 8) розподіл зайнятого населення за місцем знаходження роботи;
- 9) розподіл зайнятого населення, місце роботи якого на території іншої держави;
- 10) національність;
- 11) рідна мова;
- 12) розподіл населення за національністю та іншими мовами, крім рідної, якими вільно володіють;
- 13) розподіл населення найбільш численних національностей;
- 14) розподіл за громадянством;
- 15) розподіл громадян інших держав;
- 16) розподіл населення за місцем народження;
- 17) розподіл населення за тривалістю проживання у місці постійного проживання;
- 18) розподіл мігрантів за тривалістю проживання у місці постійного проживання і попереднім місцем проживання;
- 19) розподіл населення найбільш численних національностей за місцем проживання;
- 20) кількість домогосподарств та їх членів і т. ін.

Результати перепису Держкомстат України передбачив видати у 17 томах протягом 2003 та 2004 рр. У 2003 р. опубліковано томи: статевो-

віковий стан населення, шлюбний стан населення, кількість, територіальне розміщення та склад населення за шлюбним станом, національний склад населення та його мовні ознаки і т. ін.

Істотно доповнює джерельну базу для вивчення демографічних процесів в Україні видання Держкомстатом демографічних щорічників під назвою «Населення України», започатковане у 1992 р.

§ 3. Статистичні щорічники

Значна частина матеріалів по СРСР і республіках міститься у статистичних довідниках «Народное хозяйство СССР». Їх видавали кожного року. У цих щорічниках подавалися дані, що характеризували розвиток економіки, кількість населення, кількість робітників, колгоспників і службовців та ін. Матеріали наводилися в динаміці розвитку, починаючи з 1913 р. Показники населення республік подаються у меншому обсязі, ніж по країні в цілому. Слід звернути увагу на те, що користуючись матеріалами щорічників, потрібно брати дані з останніх їх випусків, бо порівняно з попередніми в них з'являються певні розбіжності внаслідок наступних уточнень. Наприклад, у статистичному щорічнику «Народное хозяйство СССР в 1970 году» (М., 1971) середньорічна кількість робітників у 1960 р. — 44,4 млн. осіб, в 1970 р. — 62 млн. осіб, а в збірнику, виданому у 1987 р., — відповідно 46,2 млн. осіб і 64,9 млн. осіб¹, отже, ця розбіжність становить 1,8 млн. осіб і 2,9 млн. осіб, тобто досить значна — 4%. Істотні ускладнення виникають у дослідників, коли змінюється методика подання матеріалів у довідниках. Так, якщо раніше промислово-виробничий персонал подавався за категоріями — робітник, учень, ІТП, службовець, МОП та охорона, то тепер ці характеристики об'єднали: в категорію робітник увійшли робітники, учні, МОП і ОК, об'єднали й службовців з ІТП.

Деякі статистичні довідники було видано до ювілейних дат². Подання в них матеріалів в основному таке ж, як у щорічниках. Набуло поширення щорічне видання «СССР в цифрах...» (короткий статистичний довідник). У цих книжках містяться дані, аналогічні статистичним щорічникам. Різниця між ними полягає в тому, що кількість показників тут значно менша, а дані за рік видання попередні і потребують уточнення з появою щорічників. Крім згаданих щорічників, органи статистики видавали, на жаль несистематично, спеціальні досить різнобічні збірники. Матеріали щодо характеристики праці містяться в статистич-

них збірниках «Труд в СССР» 1968 р. і 1988 р. У них наводяться матеріали по СРСР і республіках про кількість населення, зайнятого у народному господарстві, розподіл за галузями народного господарства, за формами і системами оплати праці, про кількість робітників, колгоспників та службовців, зайнятих механізованою і ручною працею, склад робітників за виробничими професіями. Але якщо дані переписів складаються в результаті обстежень, то в цих довідниках наводяться матеріали, які було отримано в результаті підрахунків, тому точність цих останніх матеріалів до певної міри нижча.

У виданій Держкомстатом СРСР у 1989 р. брошурі «Женщины в СССР 1989 г. (статистические материалы)» наводяться відомості про кількість жінок, їхню участь у суспільному виробництві, державному управлінні, а також дані про охорону материнства і дитинства та ін. Поряд з матеріалами по СРСР в них також є дані по республіках. В основному вони охоплюють 1939—1987 рр.

Значну допомогу дослідникам можуть дати монографічні дослідження, брошури, статті у періодиці, в яких автори широко використовують матеріали всесоюзних переписів населення, статистичних щорічників і поточної статистики³.

Особливий інтерес для вивчення становлять дані первинної статистичної звітності, які з різних причин не були опубліковані в матеріалах всесоюзних переписів населення та статистичних щорічниках. Введення в науковий обіг цих даних дає можливість дослідникам і читачам більш всебічно підходити до аналізу процесів, що відбуваються в нашому суспільстві, робити прогнози на майбутнє. На жаль, у цих нових матеріалах зустрічається мало оригінальних даних про союзні республіки.

Рішення XX з'їзду КПРС дали могутній поштовх до гласності, демократизації життя суспільства. Були зроблені перші спроби зламу адміністративно-командної системи. Це позитивно вплинуло і на публікацію матеріалів статистики, в яких наводилася характеристика соціально-економічного, духовного і культурного життя всіх республік, у тому числі й України. У вчених республіки з'явилась можливість вивчати складні процеси, що в ній відбувалися. Адже після Другої світової війни до XX з'їзду КПРС ні в республіці, ні в матеріалах, що видавалися в СРСР, майже не було відомостей про демографічну ситуацію в УРСР, про соціально-класову структуру за 1945—1956 рр. Прямим

¹ Народное хозяйство СССР 1970 г. — М., 1971. — С. 509; Народное хозяйство СССР за 70 лет. — М., 1987. — С. 411.

² Народное хозяйство СССР 1922—1982 гг. — М., 1982; Народное хозяйство СССР за 70 лет. — М., 1987 та ін.

³ Писарев И. Ю. Население и труд в СССР. — М.: Экономика, 1966; Урланис В. Ц. Проблемы динамики населения СССР. — М.: Наука, 1974; Население СССР: Справочник. — М., 1974; Гозулов А. И., Григорянц М. Г. Народонаселение СССР. — М.: Статистика, 1969; Население СССР за 70 лет. — М.: Наука, 1988; Сборник статистических материалов 1990 г. — М., 1991; Население СССР за 70 лет. — М., 1988.

наслідком початку «відлиги» стало щорічне видання довідників в Україні, починаючи з 1957 р.¹

У першому післявоєнному республіканському статистичному щорічнику (1957 р.) містяться головні дані про розвиток народного господарства, населення республіки, соціально-класову структуру, добробут, культурний рівень населення та інші показники. Матеріали в цих щорічних публікаціях по Україні подавалися за загальносоюзною методикою. Для використання показники слід брати за останнім виданням і лише в тому разі, коли їх немає, звертатись до попередньої публікації. На жаль, вже в першому статистичному довіднику подаються дані з однієї і тієї самої характеристики за різною методикою обчислення, що при не досить уважному використанні цих даних може призвести до помилок. Так, наприклад, на с. 24 наводиться кількість промислово-виробничого персоналу за 1950 р.— 2305 тис. осіб, а на с. 385 його цей показник становить 2405 тис. і лише на вересень. Виникає запитання: за якою ж методикою обчислення подані дані на с. 24? Адже ця розбіжність становить 100 тис. осіб, або 4,3%. На жаль, за таким досить нечітким принципом побудовані таблиці в цьому і в щорічниках за 1960, 1961 і 1962 рр. Більше того, в статистичному щорічнику за 1965 р. кількість промислово-виробничого персоналу зростає вже до 2510 тис. осіб (с. 89), тобто ще на 205 тис. осіб. Постає питання: якими даними користуватися? На жаль, у подальшому такий важливий показник, як структура промислово-виробничого персоналу, зовсім зникає зі сторінок довідників і з'являється лише в 1990 р., але дещо в трансформованому вигляді. Ця трансформація зводиться до того, що раніше (як зазначалося вище) подавався промислово-виробничий персонал за такими категоріями: робітники, учні, інженерно-технічні працівники (ІТП), службовці, а молодший обслуговуючий персонал — разом з охороною (МОП і ОХ). Починаючи з довідників 1989 р., разом подається кількість робітників, учнів, молодшого обслуговуючого персоналу та охорони, а ІТП — разом зі службовцями. Зникнення в наступних збірниках з їх сторінок важливих показників, які потрібні для аналізу складних процесів, що відбуваються в нашому суспільстві, є однією з головних хиб статистичних щорічників.

Це можна спостерігати й на інших прикладах. Так, у першому згаданому довіднику наводиться кількість членів промислової кооперації

за 1955 р.— 280 тис. осіб, вдруге вони наведені в щорічнику за 1961 р. (с. 118), тут їх кількість подається за 1950, 1953, 1956 рр., а в наступних виданнях такого показника вже немає.

Чи не найбільші труднощі виникають у дослідника при вивченні процесів, які відбуваються в соціально-класовій структурі суспільства, змін у її кількісному та якісному складі. Ці матеріали, як правило, подаються безсистемно, тому простежити зміни, що відбулися протягом післявоєнних років, без залучення матеріалів первісної статистичної звітності майже неможливо, наприклад, проаналізувати зміни в складі галузевих загонів робітників промисловості УРСР за післявоєнні роки.

У вже згаданому першому післявоєнному щорічному статистичному довіднику наводяться дані про кількість робітників за галузями промисловості за 1940, 1950 і 1955 рр. (с. 25) у відсотках. У наступних довідниках цих даних уже немає. У довіднику за 1965 р. є вже дані про середньорічну кількість промислово-виробничого персоналу за галузями промисловості за 1958—1965 рр. в абсолютному обчисленні. У наступних збірниках ці дані подаються за таким же принципом. Оскільки в попередньому збірнику і в цьому наводяться матеріали щодо різних виробничих категорій працівників, ніякого аналізу за ними робити неможливо.

Нарешті, як уже згадувалося, в 1968 р. вийшов збірник «Труд в СССР», де подається склад робітників і службовців та окремо робітників у цифрах за галузями промисловості за 1928, 1940, 1946, 1965 і 1966 рр. (с. 92—93). У цьому довіднику вводиться нова статистична категорія — робітники та службовці. Можливо, це те саме, що й промислово-виробничий персонал? Але ж насторожує розбіжність у цифрах. На перший погляд, можна було б проаналізувати, які зміни відбулися в загонах робітників за галузями промисловості за 1928—1966 рр. Постає питання: яка точність цього аналізу? Адже вихідні дані про кількість робітників у промисловості республіки досить різні. Так, згідно з даними першого довідника, в промисловості УРСР працювало в 1950 р. 1862 тис. осіб, у 1955 р.— 2454 тис. осіб (с. 24), а в щорічнику за 1965 р.— відповідно в 1950 р.— 2026 тис. осіб (тобто різниця — 164 тис. осіб). Тому є всі підстави припустити, що така можливість є і серед галузевих загонів промисловості. Як же тоді проводити порівняння?

В останньому довіднику наводиться кількість робітників у промисловості УРСР в 1960 р.— 3388 тис. осіб і 4142 тис. осіб у 1965 р. Такі ж дані подано в збірнику «Труд в СССР» (1968, с.92, 93). Але через 20 років вийшов з друку «Труд в СССР». У цьому довіднику наводиться кількість робітників: в 1960 р.—3541 тис. осіб, тобто різниця 153 тис. осіб. А про галузеві заони робітників промисловості навіть не згадується. Така непослідовність у поданні матеріалів звужує можливості вивчення складних історичних процесів, а в ряді напрямів робить його

¹ Народне господарство Української РСР. — К., 1957; Народне господарство Української РСР. — К., 1958; Досягнення Радянської України за 40 років. — К., 1957.

Починаючи з 1959 р., у республіці щорічно видаються довідники, наприклад: Народне господарство Української РСР в 1959 році. — К., 1960. Крім тих збірників, видаються ще й ювілейні: Народне господарство Української РСР: Ювілейний статистичний щорічник. — К., 1977 та ін.

взагалі неможливим, наприклад, за такими параметрами, як зміни в національному складі робітничого класу УРСР та його галузевих загонів, зміни за статтю, стажем безперервної роботи тощо. Постає запитання: що робити дослідникові? Шукати матеріали первісної статистичної звітності? Інакше ці процеси протягом післявоєнного періоду взагалі не можна простежити.

Порівнюючи дані про робітничий клас СРСР з його республіканськими загонами, можна дійти висновку, що характеристика робітничого класу СРСР подається за більш широким колом показників, ніж по республіках. Наприклад, кількість загонів робітничого класу УРСР за галузями промисловості наводиться в першому статистичному довіднику лише у відсотках, у наступних цих показників немає. Лише в довіднику «Труд в СССР» (1968 р.) подається абсолютна їх кількість за 1960, 1965 і 1966 рр., а далі цей показник зовсім зникає зі сторінок статистичних довідників. Водночас по СРСР ці дані можемо знайти в статистичних щорічниках і в інших статистичних виданнях, починаючи з 1940 р.¹

Отже, процеси, що відбувалися в складі робітничого класу СРСР, на матеріалах статистичних щорічників можна досліджувати, а по республіках це фактично неможливо.

Протягом другої половини 50-х і в 60-х роках у щорічних довідниках спостерігаємо в цілому публікацію відносно значної кількості даних із соціально-класової структури, а в 70-х роках кількість показників значно скорочується. Так, у щорічнику за 1975 р. і в наступних уже не можна знайти даних про кількість робітників і службовців у галузях промисловості УРСР. Із 1978 р. до 1988 р. немає даних про кількість промислово-виробничого персоналу, кількість будівельників та ін.

Під впливом рішень XXVII з'їзду КПРС, розвитку демократизації і гласності у нашому суспільстві вперше після 1978 р. у статистичному довіднику за 1985 р. наводиться не тільки загальна кількість робітничого класу УРСР, а й кількість робітників, працівників колгоспів, радгоспів за 1960—1985 рр. Про яке серйозне вивчення процесів, що відбувалися у соціальній структурі нашого суспільства, може бути мова, якщо вчені протягом п'ятнадцяти з лишком років мали лише дані про загальну кількість робітників, службовців і колгоспників. Ми не можемо простежити навіть змін у галузевій структурі робітників промисловості, різних видів транспорту, а про якісні характеристики навіть і мови не може бути.

Наша офіційна статистика була цілком підпорядкована адміністративно-командній системі. Це тривало і в другій половині 80-х років. Вона продовжувала орієнтуватись на показ лише позитивних процесів, що

¹ Народное хозяйство СССР в 1970 г. — М., 1971. — С. 158 та ін.; Труд в СССР. — М., 1968. — С. 84, 85; М., 1988. — С. 46.

відбувалися в суспільстві. Так, з другої половини 70-х років зі сторінок статистичних щорічників зникають такі важливі показники, як видобуток вугілля, виплавка чавуну, сталі. У чому ж причина? Невже з території України зникли Донбас, Запоріжжя, Дніпропетровщина, які були основними регіонами з видобутку вугілля і виплавлення металу? Або в них припинили діяти підприємства цих галузей? На мою думку, річ в іншому. За цими показниками почалося скорочення випуску валової продукції в Україні. Це можна підтвердити такими фактами. У щорічнику за 1987 р. наводяться дані з видобутку вугілля, починаючи з 1940 р., далі йде 1960 р., потім 1970 р., 1980, 1985, 1986 і 1987 рр.

Якщо простежити щорічний видобуток вугілля за цими даними, то ми можемо зробити висновок, що найбільший його видобуток припадає на 1975 р. — 215,7 млн. т, далі йде його зменшення до 197,1 млн. т у 1980 р. і 189 млн. т у 1985 р., а потім протягом 1986 — 1987 рр. щорічний видобуток починає зростати до 192 млн. т у 1987 р., а в 1990 р. видобуток падає до 164,8 млн. т, тобто вугілля видобувалося стільки, як у 1958 р. Але ж річ у тому, що пік вуглевидобутку припадає на середину 70-х років¹.

І навіть це приховувати? Адже це природне явище, пов'язане передусім зі зростанням глибини залягання вугільних пластів і внаслідок цього із значним ускладненням його добування. Щодо показників з виплавлення чавуну і сталі, то і на кінець 80-х років їх не було по нашій республіці. Слід зазначити, що в цілому по СРСР вони постійно публікувалися².

Тож виходить, що Україна не брала участі у випуску цих важливих видів продукції?

Стислий аналіз опублікованої офіційної статистики свідчить про те, що дослідження складних процесів, які відбувалися у ряді напрямів життя України в післявоєнні роки, майже неможливі. Тому дослідник змушений звертатися до матеріалів первинної статистичної звітності, які постійно збираються статистичними установами України. Користуючись цими матеріалами, можна спостерігати ряд цікавих явищ. Так, у вугільній промисловості України за період з 1958 р. до 1975 р. відбулося скорочення загальної кількості робітників приблизно на 128 тис. осіб при зростанні річного вуглевидобутку відповідно з 164,5 млн. т до 215,7 млн. т. У роки дев'ятої п'ятирічки на 20 тис. скоротилася кількість робітників чорної металургії, а річне ви-

¹ Народное хозяйство Украинской ССР в 1987 г. — К., 1988. — С. 77, 78; Народное хозяйство Украинской ССР в 1975 г. — К., 1976. — С. 100; Народное хозяйство Украинской ССР в 1965 г. — К., 1966. — С. 104.

² Народное хозяйство СССР за 70 лет. — М., 1987. — С. 164.

плавлення сталі зросло на 6,5 млн. т, чавуну — на 5 млн. т, прокату чорних металів — на 6,7 млн. т¹.

Таке явище в нашій економіці післявоєнного періоду спостерігалося вперше. Воно свідчить про впровадження у виробництво нової, продуктивнішої техніки, технологій, що зумовлюють інтенсифікацію виробничих процесів.

Скорочення кількості окремих загонів робітничого класу і навіть у цілому його кількості — це об'єктивний процес. Він неминучий. Шлях до інтенсифікації виробництва через науково-технічний прогрес — це той напрям, у якому об'єктивно ми маємо йти. Наведені приклади — це найперші симптоми його.

У цілому протягом 1985—1987 рр. уперше в республіці скоротилася загальна кількість таких основних виробничих категорій суспільства, як робітники, службовці та колгоспники, з 24 615 тис. осіб до 24 469 тис. осіб, або на 146 тис. осіб (див.: Народное хозяйство Украинской ССР в 1987 году. — К., 1988. — С. 240). Скорочення відбулося виключно за рахунок колгоспників, кількість яких зменшилася на 209 тис., і це перекрыло навіть зростання за ці роки кількості робітників і службовців на 63 тис. осіб (у тому числі робітників і службовців на 52 тис. осіб). Уперше ж скорочення робітників і службовців у нашій республіці відбулося з 20 747 тис. осіб у 1986 р. до 20 742 тис. осіб у 1987 р., тобто всього на 5 тис. осіб, та й то за рахунок службовців на 7 тис. осіб, а кількість робітників збільшилася на 2 тис. осіб.

Слід звернути увагу на певну розбіжність у цифрах з даними збірника «Труд в СССР» (М., 1988, с. 41). У цьому збірнику за 1986 р. теж наводиться кількість робітників та службовців — 20 747 тис. осіб, а за 1987 р. — 20 718 тис. осіб. Якщо виходити з цих даних, то скорочення становить вже 29 тис. Дослідникові невідомо, яку ж цифру брати за достовірну.

Важливою подією в статистиці нашої республіки стало проголошення Акта про державну незалежність України 24 серпня 1991 р. З проголошенням незалежності в державі змінюється назва щорічників протягом 1991—1993 рр. Вони отримують назву «Народне господарство України» за відповідний рік. У 1994 р. назва уточнюється — «Статистичний щорічник України» за відповідний рік. У щорічнику за 2002 р. основні дані, які привертають увагу демографів, розміщено в розділах «Населення», с. 366—404, «Зайнятість населення...», с. 404—448, «Освіта...», с. 497—517, «Охорона здоров'я та соціальна допомога...», с. 518—542 та ін. У цьому довіднику, на нашу думку, подаються більш систематизовано матеріали про зайнятість населення в різних галузях економіки, кількість населення тощо.

¹ Рабочий класс страны Советов. — Минск, 1980. — С. 240.

Істотну допомогу у вивченні демографічних процесів подають матеріали щорічника «Населення України», який почав видаватися з 1992 р.

Наведені матеріали підтверджують виявлені тенденції до скорочення кількості населення, зайнятого в суспільному виробництві, які почалися в другій половині 80-х років і тривали на початку 90-х років. Так, якщо в 1985 р. в Україні в суспільному виробництві було зайнято 25,6 млн. осіб, то в 1990 р. — 25,4 млн. осіб, а в 1992 р. — 24,5 млн. осіб, тобто темпи скорочення навіть прискорилися. Аналогічна тенденція спостерігається і в складі промислово-виробничого персоналу: відповідно 7,5 млн. осіб, 7,1 млн. осіб і 6,5 млн. осіб; колгоспників — 3,9 млн. осіб, 3,5 млн. осіб і 3,2 млн. осіб; працівників радгоспів, зайнятих у сільському господарстві, — 1175 тис. осіб, 1052 тис. осіб і 959 тис. осіб.

Одночасно з цим впровадження в Україні різних форм господарювання зумовило залучення у всезростаючих розмірах населення в позадержавні форми господарювання. Так, на початок 1992 р. в республіці було вже 2098 фермерських господарств, а через рік — 14 681. У довіднику подається економічна характеристика цих господарств: скільки тут є тракторів, худоби тощо, а про кількість у них працівників відомостей немає¹.

Наведені дані про скорочення кількості робітників досить незначні, якісь проценти, але вони характеризують прояв нової тенденції, яка об'єктивно має знайти поширення. Вони свідчать про те, що під впливом науково-технічного прогресу, внаслідок заміни малопродуктивної фізичної праці складною сучасною технікою, зростає випуск валової продукції при скороченні загальної кількості працівників у галузях матеріального виробництва і розширюються можливості перерозподілу трудових ресурсів на користь невиробничої сфери, тобто науки, освіти, культури, охорони здоров'я тощо.

Матеріали, що містяться в згаданих довідниках, не дають можливості всебічно простежити процеси, які відбуваються серед населення України. Істотним доповненням до них є дані первинної статистичної звітності, які збираються відповідними статистичними органами щорічно або через 3—5 років і не знаходять відображення в згаданих публікаціях. Науковці протягом багатьох років використовують матеріали первинної статистичної звітності. На жаль, довгий час було заборонено ці матеріали видавати.

Користуючись матеріалами первинної статистичної звітності, науковці вже публікували дані про окремі галузеві заgonи робітничого класу промисловості, види транспорту в динаміці за окремі роки післявоєнного періоду.

¹ Народне господарство України. — К., 1993. — С. 73, 79, 366, 369.

Частково розглядається статеві-вікова структура, національний склад тощо. Але перешкоди, які ще існують у використанні цих матеріалів, не дають змоги глибоко і всебічно розглядати складні процеси, що відбуваються в соціально-класовій структурі України на сучасному етапі.

Наведені приклади свідчать про те, що для дослідження сучасних процесів, які відбуваються в нашому суспільстві, не вистачає даних, котрі друкуються в офіційних державних довідниках.

Справа полегшується тим, що державні статистичні органи збирають дані з різних напрямів життя суспільства та значно більшого кола показників, ніж ті, що публікуються.

Тому науковці використовують матеріали цієї так званої первинної статистичної звітності. Серед них є ті, що збираються кожного року, одноразові обліки, які проводяться через 2, 3, 5 років, разові обліки, які покликані дати свідчення для державних органів за окремими характеристиками населення.

Аналізуючи ці дані, приходимо до висновку, що у нас ще досить невелика кількість працюючих бере участь в удосконаленні техніки, з'ясовуємо, які виробничі категорії в ній беруть участь і які галузеві загони більш активні, які — менш. Майже кожних три роки проводилися одноразові обліки працівників за статтю, віком і стажем безперервної роботи тощо.

Короткий огляд джерел з вивчення демографічних процесів, які відбувалися на українських землях, свідчить про те, що для послуг науковців є широка джерельна база, яка дає можливість досить глибоко і ґрунтовно досліджувати закономірності й тенденції цих процесів.

Наукові праці на основі згаданих матеріалів покликані допомогти урядові, всім державним і громадським організаціям у розбудові незалежної України.

РОЗДІЛ II УКРАЇНЦІ НА ЗЕМНІЙ КУЛІ

§ 1. Зміни кількості населення світу та його регіонів

Широкий спектр питань, що вивчає демографія, ми розглянути не можемо. Тому зупинимось лише на деяких питаннях, що безпосередньо стосуються нашої теми.

Учені ще не дійшли згоди в тому, де і коли мавпа перетворилася на людину *Homo sapiens*. Це відбулося приблизно 50 тис. років тому, а за 35 тис. років людина вже мешкала майже в усіх сприятливих для життя частинах світу.

У VII тисячолітті до нашої ери на земній кулі було не більше 10 млн. осіб. На початку нашої ери населення світу дорівнювало 200—250 млн. осіб, у тому числі на території колишньої Росії приблизно 5 млн. осіб—2,5—2,7% світової їх кількості.

До 1000 р. населення було 250—300 млн., до 1500 р. землян було 400—500 млн., у межах колишнього СРСР — 15—20 млн., або 3,7% загальної кількості. На той час на території Франції мешкало понад 15 млн., Італії і Німеччині — 11 млн. осіб.

Наприкінці XVII ст. на території Росії мешкали 20—25 млн., 1800 р.—45—50 млн. осіб. Згідно з переписом населення 1897 р. в Росії було 128,2 млн. осіб (у сучасних межах — 124,6 млн. осіб)¹. Деякі західні вчені вважають, що Земля перенаселена. Навряд чи з цим можна погодитися. Загальну кількість населення не можна розглядати абстрактно, велика вона чи мала. Робити висновки з цього приводу можна, лише аналізуючи сукупність таких факторів, як природні й трудові ресурси територій світу (країни), ефективність політико-економічного управління та ін. Більшість дослідників вважає: поки що далеко до абсолютного перенаселення Землі.

¹ Народонаселение стран мира. — М., 1974. — С. 6, 10, 12, 19; Статистика населения с основами демографии. — М., 1990. — С. 61; Население мира: Демографический справочник. — М., 1989. — С. 6, 7. (Підраховано автором).

Тяжке економічне становище в тих чи інших регіонах, країнах є, як правило, наслідком колоніального минулого чи низької ефективності соціально-політичної й економічної системи, а не наслідком зростання кількості населення. Навіть сучасна історія знає випадки, коли в деяких країнах внаслідок повільного розвитку економіки і швидких темпів зростання кількості населення склалися такі умови, що загальна кількість населення не сприяла розвитку суспільства. У цих країнах застосовувалися заходи, спрямовані на гальмування приросту населення, зокрема в Китаї, Індії в 60—80-х рр. XX ст.

В інших країнах досить повільні темпи зростання населення негативно впливали на стан їхнього соціально-економічного розвитку. Тому в цих державах після Другої світової війни впроваджували заходи, спрямовані на стимулювання народжуваності (Франція, Чехо-Словаччина та ін.).

Аналізуючи зміни у кількості населення світу протягом XVIII—XX ст., слід зазначити, що воно, як правило, зростало як у світі в цілому, так і в його частинах і країнах, незважаючи на об'єктивні та суб'єктивні умови, що склалися. Але не поодинокі випадки, коли кількість населення в деяких країнах на якийсь період скорочувалась. На жаль, до таких країн належить і наша країна.

Оскільки темпи зростання були не однакові в різних регіонах, то відбувалися певні зрушення у співвідношенні їхніх мешканців.

На зміни в кількості населення значною мірою впливали:

- 1) світові та регіональні війни;
- 2) голод, який охоплював певні країни та регіони;
- 3) соціально-економічні та політичні умови життя;
- 4) зміни кордонів;
- 5) рівень загальної культури;
- 6) релігія;
- 7) екологія та ін.

Слід підкреслити, що в розглядувані нами роки зростають темпи збільшення кількості населення світу. Навіть у найскладніші часи для людства в першій половині XX ст. ця тенденція зберігається (табл. 1).

За період XVIII—XX ст. загальна кількість населення світу і всіх його частин невідмінно зростала. Так, за період з 1750 р. до 1800 р. населення світу збільшилося з 728 млн. до 952 млн. тобто на 223 млн. (30,8%), за наступних п'ятдесят років — на 295 млн. (майже на 31,0%), а ще наступних — вже на 409 млн. (на 32,8%). Отже, за ці сто п'ятдесят років збільшилися не лише абсолютна чисельність населення, а й темпи його зростання.

Наступне, XX ст. позначилося величезними потрясіннями світового масштабу, які істотно вплинули як на людність світу, так і етнічне її розташування по регіонах. Наприклад, за прогнозами, населення Африки, незважаючи на десятки і сотні конфліктів на етнічному ґрунті,

до 2025 р. має зрости до 1,5 млрд. осіб¹. І це при голодоморах, які охоплюють Сомалі, Ефіопію та інші країни Африки.

У 1992 р. 150 млн. африканців вижили лише завдяки гуманітарній допомозі ООН. Свого часу Чорна Африка отримала значну допомогу від розвинутих країн. США їй виділяють щороку близько 600 млн. дол. безпроцентних кредитів. А Єгипту та Ізраїлю вони надають допомогу 6 млрд. дол.

За перше п'ятдесятиріччя XX ст., коли на земній кулі відбулися дві світові війни, багато локальних воєн і військових сутичок, лише прямі людські втрати становили значно більше 70 млн. осіб. Якщо до цього додати втрати внаслідок голоду, політичних та інших репресій в різних країнах і пов'язані з ними демографічні втрати, то загальна кількість загиблих з неприродних причин ще значно збільшиться.

Оскільки світові війни в основному відбувалися на території європейських країн, то саме тут сталися і найбільші людські втрати. Це значною мірою і вплинуло на те, що темпи зростання кількості населення цих країн були нижчими, ніж у країнах інших регіонів світу.

За 1900—1950 рр. населення світу зросло на 865 млн. (52,2%), країн Європи — на 122 млн. (28,7%), Азії — на 452 млн. (47,6%), Африки — на 91 млн. (70%), Америки — на 194 млн. (133,8%).

Отже, за перше п'ятдесятиріччя XX ст. темпи зростання населення світу порівняно з попереднім періодом істотно збільшилися. Але в ті часи на населення окремих регіонів суттєво вплинули дві світові війни, основним театром яких була Європа. Особливо відчутні втрати припали на долю українського народу. Його землями пройшли дві світові війни, три голодомори 1921—1923, 1932—1933 і 1946—1947 рр., депортації населення, сталінський терор.

Ці події зумовили різні темпи зростання населення світу і його регіонів. Найшвидшими темпами зростала кількість населення Америки, Африки та Азії, відносно повільніше — Європи. Тому і питома вага населення перших трьох у світі зростає, а Європи навіть скоротилася.

При цьому частка населення закордонної Європи скоротилася на 2,3%, закордонної Азії — на 2,3% і СРСР — на 0,7%. За ці роки збільшилася частка населення Африки на 0,9% і особливо Америки — на 4,3%. Таким чином, за 50 років на земній кулі відбувся своєрідний наступ населення Африки і Америки за рахунок скорочення частки населення закордонної Європи, Азії і СРСР.

За 1950—2000 рр. загальна кількість людства світу зростає з 2521 млн. до 6055 млн., тобто на 3534 млн. Уперше за такий проміжок воно зросло більше ніж у 2 рази, Європи — на 182 млн. (33,3%), Азії — на 2281 млн. (162,6%), Африки — на 563 млн. (254,8%), Америки — на

¹ Известия. — 1993 — 10 апр.

490 млн. (144,5%). Подальшого розвитку набула тенденція до різних темпів зростання населення країн та регіонів, хоча в ці часи й не спостерігалися такі потрясіння, як світові війни. Якщо за перше п'ятдесятиріччя найшвидшими темпами зростала кількість людності Америки, то за друге — Африку, а останньою зоставалася Європа.

Наслідком таких змін стало істотне зменшення питомої ваги у світі населення Європи — на 9,7%, частка ж населення Азії зросла на 5,2%, Африки — на 4,1%, Америки — на 0,4%¹.

Але уряди таких країн, як Чехо-Словаччина, Франція та інші, вживали дійових заходів для поліпшення демографічної ситуації в своїх країнах. Лише в СРСР такі заходи майже не проводилися.

Демографічна ситуація, яка склалася в Союзі, — свідчення повної байдужості керівництва колишньої КППС та радянського уряду, його некомпетентності й нерозуміння того, що кількість населення є одним з найважливіших факторів, які визначають спроможність країни розв'язувати завдання соціально-економічного та культурного розвитку суспільства.

Слід мати на увазі й те, що кількість населення може впливати на політику держав. Так, Гітлер приводами для агресії фашизму вважав перенаселення Німеччини, необхідність життєвого простору для німців. Таке питання порушувалося й діями Японії. У 60-х роках ХХ ст. деякі керівники Китаю ставили питання про необхідність розширити кордони своєї країни за рахунок інших. Не виключено, що і в майбутньому питання про кордони, зумовлене рядом згаданих причин, теж може стати на порядок денний.

Стислий розгляд змін у кількості населення світу, регіонів та країн протягом ХІХ—ХХ ст. свідчить про те, що загальна кількість населення зростала швидкими темпами як на земній кулі в цілому, так і в її регіонах. Оскільки темпи цього зростання у регіонах були різні, то змінилося співвідношення населення між регіонами світу.

Особливо істотні зміни відбулися в ХХ ст., протягом якого в світі спостерігається зростання кількості населення країн Азії, Африки та Америки порівняно з європейськими народами. Привертає увагу той факт, що за перше його п'ятдесятиріччя частка населення цих країн у світі зросла з 74 до 77,8%, тобто на 3,8%, а за друге — до 87,5%, або на 9,7%. Таким чином, протягом ХХ ст. спостерігається чітка тенденція до зростання частки народів Азії, Африки й Америки і зменшення народів Європи, причому в другій половині темпи цього зростання набувають загрозливого характеру. Тому державам Європи при плануванні демографічної політики на ХХІ ст. слід враховувати цей фактор.

¹ Див. табл. 1.

§ 2. Українці у світі

Нині можна зустріти представників багатьох націй і народів в усіх частинах світу та країнах, які перебувають на різній відстані від місць, де відбувалося формування їхнього етносу. До найбільш мандруючих по світу народів можна віднести щонайменше чотири: вірменів, євреїв, українців та циган, представники яких утворили свої діаспори в багатьох країнах. Чільне місце серед цих народів посідають наші земляки. Чому ж так сталося, що українці залишали свої споконвічні рідні землі? Адже загальновідомо, що землі, на яких формувався український етнос, належать до найродючіших у світі.

Сьогодні неможливо встановити, коли розпочався від'їзд українців з рідних земель. Одна частина з них виїздила і поверталася додому, а інша залишалася на чужині навечно. Останні асимілювалися з місцевим населенням, втрачали етнічну свідомість, відмовлялися від свого національного походження. Одночасно з цим частина емігрантів намагалася зберегти свою національну культуру, мову, стародавні звичаї, побут та ін.

Величезну роль у збереженні національної культури відіграла українська діаспора, члени якої прагнули впровадити викладання української мови для своїх дітей у школах, всіляко підтримували і заохочували розвиток українознавства, організовували видання рідною мовою газет, журналів, наукових праць, художньої літератури тощо.

Активну участь у науковій розробці історії України взяли вчені зарубіжжя. Їхні наукові розвідки настільки вагомі, що без них неможливо уявити собі висвітлення історії українського етносу на сучасному науковому рівні. Частина їх навіть у найстрашніші часи сталінщини прагнула до об'єктивного висвітлення історичних процесів, що відбувалися на їхній етнічній Батьківщині. Вони також працюють у напрямі збереження рідної мови, культури, звичаїв і науки, особливо в таких країнах, як Канада, США, Німеччина, Чехія, Словаччина та ін.

Після смерті Сталіна в Радянському Союзі, і в Україні зокрема, було зроблено значний крок уперед до об'єктивного висвітлення історії, особливо це стосується періоду відлиги.

Але і далі заборонялося дослідження окремих важливих проблем, процесів, подій і фактів, прикрашалася наша дійсність.

Аналогічні процеси відбуваються і серед емігрантів інших націй і народів. Їхня загальна мета — зберегти етнічну свідомість населення, яке опинилося з різних причин за межами рідних земель.

У розглянутий нами період можна, досить умовно, вважати початком

більш-менш організованої еміграції українців перехід на землі Бессарабії кількох тисяч козаків — прихильників гетьмана І. Мазепи в 1709 р.

Після остаточного зруйнування Запорозької Січі в 1775 р. частина її козаків емігрувала й утворила Задунайську Січ у районі Добруджі (Болгарія).

Слід підкреслити, що українська еміграція є частиною світового міграційного процесу, який прискорився в останній чверті XIX ст.

У розглядуване трьохсотріччя основна маса українців мешкала на своїх споконвічних етнічних землях. Але поступово зростала еміграція з цієї території, і українці в усе більших розмірах розташовуються на землях усього світу.

На сьогодні є різні дані про кількість українців. Багато дослідників явно перебільшують їх кількість. Адже слід враховувати, що належність до народу тієї чи іншої особи має відповідати таким вимогам, як походження, знання і користування рідною мовою, знання звичаїв, побуту тощо. Хіба можна вважати українцем того, хто, походючи від батьків-українців, не знає і не користується рідною мовою, не знає звичаїв, побуту свого народу, вважає себе громадянином іншої держави? Тому, на нашу думку, більш зваженими є підрахунки українського етнографа В. Наулка, якими ми користуємося, розглядаючи ці питання (табл. 2).

На початку XVIII ст. загальна кількість українців на земній кулі становила 5,7 млн. осіб, з яких на землях сучасної України було 4,9 млн. осіб, або 85,6% їх загальної кількості. Решта мешкала на території колишнього СРСР (без України в її сучасних межах) — майже 449 тис. осіб (7,8%) і в зарубіжній Європі — 379,4 тис. осіб (6,6%). В інших частинах світу їх майже не було.

Наприкінці XIX ст. загальна кількість українців зростає до 26,4 млн. осіб, у тому числі в Україні майже 21 млн. осіб (79,6%). На території колишнього СРСР — 4,4 млн. осіб (16,6%), у зарубіжній Європі — 847,4 тис. осіб (3,2%). Отже, за ці майже двісті років при загальному зростанні кількості українців у світі в 4,6 рази найбільш швидкими темпами їх кількість зростала в Росії, що свідчить про її імперську політику. Це призвело до того, що в Україні частка українців зменшилася порівняно з їх загальною кількістю в світі до 79,6% (на 6%), зросла їх питома вага в Росії на 8,8%, зменшилася в Європі на 3,4%. Внаслідок еміграції з українських земель до Америки їх тут оселилося 170 тис. осіб (0,6%).

За наступних двадцять п'ять — тридцять років загальна кількість українців зросла у світі до 37,2 млн. осіб, у тому числі в Україні — до 27,6 млн. осіб. Одночасно з цим зменшується питома вага українців на цих землях до 74,1%, тобто на 5,5%. Отже, як за часів Російської імперії, так і Радянського Союзу триває зменшення частки українців на своїх споконвічних землях. Водночас їхня кількість у межах колишнього СРСР зростає до 8,3 млн. осіб, а питома вага до 22,4%. Продовжується падіння кількості українців у Європі — до 745,8 тис. осіб (на 1,2%).

Швидкими темпами зростає їхня кількість в Америці — до 570 тис. осіб, більше ніж у 3,3 рази, а їхня частка у світі — до 1,5%.

На початку Другої світової війни загальна кількість українців світу скоротилася до 35,6 млн. осіб. На зменшення їхньої кількості вплинули голодомор 1932—1933 рр., русифікаторська політика СРСР. На жаль, ми не зможемо розглянути зміни, які відбулися внаслідок Другої світової війни. У СРСР перший післявоєнний перепис проводився лише на початку 1959 р. На цей час українців у світі стало 38,6 млн. осіб, з яких в Україні було майже 32,2 млн. осіб (83,3% загальної кількості в світі).

Здається, частка українців в Україні порівняно з початком тридцятих років зросла. Але якщо враховувати, що в роки війни до України були приєднані Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття, з переважно українським населенням, то зростання фактично немає. З цієї ж причини, а також унаслідок втрат від скорочення українського етносу в країнах зарубіжної Європи їхня кількість зменшилася до 335 тис. осіб.

За цей період кількість українців у країнах Америки перевищила 1 млн. осіб і становила 2,7% їх кількості у світі.

У 1989 р. кількість українців зросла до 46,1 млн. осіб, з яких в Україні — до 37,4 млн. осіб (81,1%), в Європі їх стало 500 тис. осіб (1,1%). З'явилася діаспора в Австралії — 25 тис. осіб, а в Америці їх стало вже 1,4 млн. осіб (3,1%).

За підрахунками українського науковця В. Б. Євтуха, сьогодні у світі налічується від 47 до 50 млн. українців. Під цим етнонімом він об'єднує тих, які себе усвідомлюють такими, як і тих, що лише за своїм етнічним походженням частково чи цілком є українцями. Останнє стосується тих, що оселилися за межами Української держави¹.

Отже, сьогодні українці у світі становлять приблизно 0,8% його населення. Розглянуте розташування українського етносу у світі свідчить про те, що для нього склалися дуже тяжкі умови існування. Тому значна частина українського народу, прагнучи поліпшити умови свого життя, змушена була залишати свої рідні землі і переселятися до інших частин світу. Величезну негативну роль у цьому відігравали імперські держави — Росія та Австро-Угорщина. Нічого принципово не змінилось і після Першої та Другої світових воєн, коли більшість українства опинилася під владою СРСР. Наочним підтвердженням цього є стала тенденція до зменшення питомої ваги українців, які мешкали на рідних землях протягом XVIII—XIX ст., а також XX ст.

Подані факти переконливо свідчать про те, що лише в умовах незалежної України в українського народу склалися умови для його всебічного розвитку і він посяде гідне місце серед народів Європи та усього світу.

¹ Історія України. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1997. — С. 405.

РОЗДІЛ III

УКРАЇНЦІ НА ЗЕМЛЯХ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ

§ 1. Український етнос на рідних землях

Ще до початку розглядуваного нами періоду істотну роль у тому, що українці залишали свої рідні землі, відіграла експансіоністська політика Московського князівства, потім Московського царства. Прагнути розширити свої володіння, московські правителі наптовхнулися на суттєву перешкоду своїм завойовницьким намірам. Вона полягала в тому, що росіянам не вистачало своїх людських ресурсів для ведення завойовницьких воєн і особливо для постійного утримання підкорених народів під своєю владою.

Більш того, жоден із завойовників не залучав до своїх планів місцевого населення в таких величезних масштабах, як Москва. Вона переселяла українців на загарбані землі інших народів.

Важливим напрямом стало заселення наших земель росіянами, підкореними народами, наслідком чого стало падіння частки українців на своїх землях.

Українську шляхту приваблювали високими посадами, титулами, нагородами, землями місцевого населення та ін.

Селянам, які переселялися на нові місця, надавали землі понад 60 десятин на родину, звільняли на декілька років від податків, військової служби, надавали на пільгових умовах грошові кредити та ін.

Саме завдяки таким умовам у досліджуваній нами період спостерігається переселення українців майже по всій величезній території Російської імперії.

Основна маса українського етносу в межах Росії мешкала у Лівобережній і Правобережній Україні та Новоросії.

Перед дослідником, який прагне простежити зміни в загальній кількості українського етносу в світі або в конкретному регіоні, виникає багато труднощів, не всі з яких він може подолати. Особливо значні

труднощі перед науковцями постають при визначенні кількості українського народу в XVIII — на початку XX ст.

Відомий український етнограф В. Наулко у згаданій статті подає кількість українців у світі, на території колишнього СРСР та України за 1719—1989 рр.

Значний внесок у дослідження кількості українців на території колишнього СРСР та України зроблено московськими демографами.

Відомо, що ревізії, тобто обчислення населення, на українських землях більш-менш систематизовано розпочалися в Російській імперії, до якої входило приблизно 80% українських земель з XVIII ст.

Для нас більший інтерес становлять матеріали ревізій XVIII, ніж XIX ст. Переписи XVIII ст. містили в собі дані про кількість представників багатьох національностей, які мешкали на території Російської імперії, в тому числі й про українців. До IV ревізії (1782 р.) українське населення не обкладалося подушним податком, а оскільки це було майже головною метою ревізій, то вони раніше і велися не зовсім сумлінно. У маніфесті щодо проведення IV ревізії зверталася особлива увага на українців, які вперше в Росії переписувались на загальних умовах. На жаль, матеріали цієї ревізії не можна порівнювати з наступними, адже до неї не увійшло населення Правобережної України, яке було приєднане до складу Росії за II і III поділами Речі Посполитої в 1793 і 1795 рр.¹

Загальновідомо, що на кількість українців Правобережжя значною мірою вплинув потік переселенців з цієї території в другій половині XVIII ст. у Новоросійську губернію і на Північний Кавказ. Тому для порівняння змін кількості населення можна брати кількість українців по V ревізії 1795 р. і за переписом 1897 р. Слід підкреслити, що V ревізія була останньою, в якій виділялися українці як окремий етнос.

Уже наступна, VI ревізія (1811 р.) не передбачала обліку українців, які враховувалися разом із росіянами і білорусами. Це один з напрямів русифікації слов'янського населення Росією. Окремо виділялися лише свреї, іноземні колоністи та народи Сибіру.

Національна приналежність відновлюється лише за Всеросійським переписом 1897 р. Складність полягає в тому, що за переписом 1795 р. обчислювалося лише чоловіче населення (ревізька душа).

У XVIII—XX ст. українці компактно проживали на своїх рідних

¹ Кабузан В. М., Махнова Г. П. Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795—1897 гг. // История СССР. — 1965. — № 1. — С. 32—33; Брук С. И., Кабузан В. М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII — начале XX ст. // Советская этнография. — 1985. — № 5. — С. 15—31; Брук С. И., Кабузан В. М. Миграция населения России в XVIII — начале XX ст. // История СССР. — 1984. — № 4; Хоменко А. Населення України 1897—1927 рр. — Харків, 1927; Бондар В. В., Дараган М. В. Переписи населення в СРСР. — К. — 1958; Пустоход П., Воблий В. Всесоюзний перепис населення 1939 р. — К., 1939.

споконвічних землях. Протягом XVIII — початку XX ст. ці землі входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій.

До Російської імперії входили Лівобережна та Правобережна Україна і так звана Новоросія; до Австро-Угорської — Східна та Західна Галичина, Буковина та Закарпаття.

Кількість українців на землях двох імперій за період, що охоплює початок XVIII ст. — перше двадцятиріччя XX ст. підрахував відомий московський демограф В. М. Кабузан разом з С. І. Брук (табл. 3—6)¹.

Формування українського етносу розпочалося ще за часів Київської Русі і навіть раніше. Його основу становили стародавні південно-слов'янські племена: поляни, древляни, дуліби, дреговичі, волиняни, сіверяни та ін.

Центром формування українського етносу стали землі Подніпров'я — Київщина, Полтавщина і південь Чернігівщини. Його становлення відбувалося у відчайдушній боротьбі з печенігами, половцями, турецько-татарськими, польсько-литовськими, молдавськими та російськими загарбниками.

У цьому процесі визначну роль відіграла визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького, яка стала могутнім поштовхом до самоусвідомлення народу. Її наслідком було утворення Української держави, яка сприяла подальшому розвитку національної свідомості, культури, мови, духовності, звичаїв, побуту та ін.

На жаль, з тих часів ми не маємо відомостей про одну з найважливіших характеристик етносу — його чисельність та деякі інші. Саме на споконвічних українських землях на початку XVIII ст. мешкало понад 90% українців. У наступні часи відбувається переселення українців з рідних земель.

Зростаючі економічні, політичні та культурні зв'язки між окремими частинами світу і регіонами зумовили переселення до українських земель представників інших народів.

Тому ще за часів Київської Русі і навіть раніше на землях українського народу оселялися греки, вірмени, євреї, поляки, німці, болгары та представники інших народів.

Цей розділ присвячено розгляду розселення українців на своїх рідних землях, які входили до складу Російської й Австро-Угорської імперій.

У 1719 р. на землях, підкорених двома імперіями, мешкало майже 5740 тис. українців, у тому числі на землях Росії — 4449,8 тис., або 77,6%.

¹ Табл. 4 складена з табл. 1, 3, 4, наведених у статті: Брук С. И., Кабузан В. М. Численность расселения украинского этноса в XVIII — начале XX столетий // Советская этнография. — 1981. — № 5. — С. 18, 20—21, 23—25.

Наприкінці XVIII ст. загальна кількість українців тут зросла до 10 440 тис. осіб, з них у Росії — 8163,7 тис. осіб (78,2%).

Через 100 років українців стало 26 195,5 тис. осіб, у тому числі в Росії — 22 380 тис. осіб (85,5%).

Наведені дані говорять про те, що основна частина українців, або понад три чверті, мешкала в межах російських кордонів.

Загарбання споконвічних українських земель Російською імперією до XVIII ст. було одним з основних напрямів експансіоністської політики Москви і мало попередню багатосторічну історію.

На початку XIV ст. невеличке Московське князівство займало лише частину Володимиро-Суздальської землі, і ця частка дорівнювала 2—3 районам сучасної України. На кінець цього сторіччя внаслідок територіальних завоювань Московське князівство володіло вже площами, які приблизно в чотири рази перевищували метрополію.

Наприкінці XV — на початку XVI ст. територіальна експансія Москви значно розширилася. До неї була приєднана вся північ європейської частини сучасної Росії (включаючи Північний і Південний Урал).

Починаючи з середини XVI ст. до перших десятиріч XVIII ст. Московське князівство захопило Казанське та Астраханське ханства, Башкирію, приєднало північно-східну частину України, Західний і Східний Сибір, південно-східне Заволжя, землі тунгусів, якутів, бурятів, усю Гетьманщину, частину Слобідської України, майже весь Далекий Схід (крім Примор'я, Сахаліну і Камчатки).

Захоплюючи величезні земельні простори, московські царі дійшли думки, що така локальна назва їхньої держави не відповідає сучасному становищу. 22 жовтня 1721 року її перейменували у Всеросійську імперію, а її населення отримало назву «росіяни» замість старих — «московити», «московини», «москалі». Одночасно поширюється тиск на український етнос з метою заміни назви «українці» на принизливе «малороси»¹.

З набуттям нової назви загарбницькі намагання Росії тривали.

У 1721 р. молода імперія захопила Естляндію, Лівонію, частину узбережжя Фінської затоки. Процес підкорення земель і народів тривав протягом наступних років XVIII ст. Імперія приєднує до себе Запорожжя, значну частину земель від Троїцька до Петропавловська (на південному Уралі і Заураллі), Волинь, Полісся, Східне Поділля, Білорусь і Курляндію, Причорномор'я і Приазов'я, північно-західну частину Північного Кавказу та Крим.

Активні загарбання Росії продовжувалися і в XIX ст.: були приєднані Середня Азія та Закавказзя, Далекий Схід, Фінляндія, Бессарабія, Польща, Казахстан, Бухара та Хіва, Північний Кавказ.

¹ Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. — Львів, 1992. — С. 13—15.

Початок ХХ ст. для Росії — це російсько-японська війна, однією з основних причин якої були територіальні суперечки¹.

Продовженням територіальних вимог стала Перша світова війна. Її наслідки призвели до розвалу чотирьох європейських імперій: Росії, Австро-Угорщини, Німеччини й Туреччини. На їхніх територіях утворилися нові незалежні держави, більшість населення яких в основному становили народи, що мешкали на цих землях.

З кожним кроком розширення своїх земельних просторів перед російським урядом усе гостріше поставало питання про їх утримання під своєю владою.

Жодна із загарбницьких імперій не використовувала у своїх намаганнях такої кількості представників інших народів, як це робила Росія. Одним з таких народів став український етнос. Саме цим можна пояснити те, що чим більше захоплювала чужих територій Росія, тим більше українців на них оселялося.

Для реалізації своїх намірів правлячі кола Росії використовували різні засоби створення сприятливих умов життя на чужих землях: звільнення від податків, військової служби, наділення у великих розмірах землею, високі службові посади, зарахування до російського дворянства, ордени тощо.

Внаслідок визвольної війни під проводом Б. Хмельницького в основному Україна приєдналася до Московського царства.

На початку ХVIII ст. до складу Росії входили Лівобережна Україна, частина Новоросії, Курська та Воронежська губернії, значною мірою заселені українцями. Обидві Галичини увійшли до складу Австро-Угорщини в 1772 р. внаслідок першого поділу Польщі. Закарпаття було частиною Королівства Угорського. За другим та третім поділами Польщі в 1793 р. і 1795 р. до Росії відійшли Правобережна Україна, Білорусь та Литва, де мешкали українці. В 1812 р. до Росії приєднали Бессарабію, де в частині повітів, особливо Хотинському, жила значна кількість українців.

За рішенням Віденського конгресу 1815 р. до Росії увійшло царство Польське, в якому українців за переписом 1795 р. було 5%.

У 1719 р. в Лівобережній Україні українців мешкало 1755,4 тис. осіб, або 95,9% загальної кількості населення, у Правобережній — 2138 тис. осіб (86%) і Новоросії — лише 7,5 тис. осіб (1,6%), загалом 3900,9 тис. осіб, які становили 87,6% українців імперії (табл. 4).

Протягом ХVIII ст. загальна кількість українців на цих землях швидко зростала. У 1795 р. на Лівобережжі їх стало 3121,6 тис. осіб (93,1%), Правобережжі — 3006 тис. осіб (87,9%). У зв'язку з прискореним освоєнням земель у Новоросії їх стало 848,3 тис. осіб (52,5%). Таке швидке зростання кількості й питомої ваги українців у Новоросії — яскраве

відображення їхньої провідної ролі в освоєнні земельних просторів цього краю. Загальна кількість українців зросла до 6975,9 тис. осіб.

Наведені дані свідчать, що за цей період при зростанні загальної кількості українців на Лівобережжі та Правобережжі їх питома вага серед місцевого населення дещо знизилася, лише в Новоросії зросла. Також знизилася і питома вага українців серед усіх тих, що мешкали в кордонах Росії, до 85,4%.

З одного боку, це свідчить про переселення українців зі своїх етнічних земель, з іншого — про переїзд на наші землі представників інших народів.

Значний вплив на штучне скорочення кількості українців на їхніх землях мала русифікаторська політика російського уряду, яка особливо активізувалася за царювання Петра I, Катерини II та у другій половині ХІХ ст. (валуївський циркуляр 1863 р. та Емський акт 1876 р.).

Тенденції, які чітко визначилися у ХVIII ст., набули подальшого розвитку протягом ХІХ ст.

Так, у 1897—1900 рр. загальна кількість українців у зазначених трьох регіонах зросла до 18105,1 тис. осіб. Їх стало більше на Лівобережжі — 6118,7 тис. осіб, Правобережжі — 7357,5 тис. осіб і в Новоросії — 4628,9 тис. осіб. При зростанні загальної кількості українців у всіх згаданих трьох регіонах тривало падіння їх частки: на Лівобережжі — до 80,3%, Правобережжі — до 76,9% і навіть у Новоросії — до 42,9%.

У 1910—1917 рр. українців на їхніх землях стало 24109,4 тис. осіб, а їх частка серед українців імперії зменшилася до 77,8%, тобто їх стало за межами України понад 6,9 млн. осіб, тоді як наприкінці ХІХ ст. їх там було майже 4,3 млн. осіб. Скорочується і їх питома вага серед українців імперії в цілому до 80,9%. Ці тенденції тривають і протягом перших десятиріч ХХ ст. На Лівобережжі частка українців зросла до 81,6%, Правобережжі — до 77,8%, а в Новоросії зменшилася до 41,3%.

Отже, за 200 років від початку ХVIII ст. основна кількість українців, які жили під гнобленням Російської імперії на своїх рідних землях, зросла з 3900,9 тис. осіб у 1719 р. до 24109,4 тис. осіб у 1910—1917 рр. Але за цей період їх питома вага серед українців Росії поступово знизувалася з 87,6 до 77,7%. Одночасно з цим зростає і загальна кількість та питома вага українців, які оселилися за межами Лівобережжя, Правобережжя та Новоросії.

На нашу думку, певний інтерес становлять і зміни в окремих регіонах цих трьох земель (табл. 5).

Лівобережна Україна. До неї входили три губернії: Чернігівська, Полтавська та Харківська. Наприкінці ХVIII ст. загальна кількість українців у них була відповідно 918,8 тис. осіб, 1354,8 тис. осіб і 848 тис. осіб, а частка їх щодо всього населення — 89,99 і 88,9%.

Через 100 років в усіх цих губерніях кількість українців зросла: у Чернігівській губернії до 1526,1 тис. осіб, Полтавській — до 2583,1 тис.

¹ Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. — Львів, 1992. — С. 15, 16.

осіб і Харківській — до 2009,5 тис. осіб. Але в усіх трьох губерніях відбулося падіння питомої ваги українців серед усього населення. Більше воно було в Чернігівській — до 66,4%, Харківській — до 80,6%, тобто в тих, які мають безпосередні кордони з Росією, і менше в Полтавській — до 93%. Інша тенденція простежується в перші роки ХХ ст. У 1910—1917 рр. при зростанні кількості українців у Чернігівській губернії до 1707,7 тис. осіб, Полтавській — до 3438,4 тис. осіб і Харківській — до 3030,8 тис. осіб підвищилася їх питома вага серед населення порівняно з кінцем ХІХ ст. відповідно до 67,4, 94,1 і 85,7%. Але в жодній з них частка українців не досягла рівня останніх років ХVІІІ ст.

Правобережна Україна. До неї входили: Київська, Волинська, Подільська губернії. Тут також, як і на Лівобережжі, наприкінці ХVІІІ ст. в усіх трьох губерніях основним етносом були українці — відповідно 1023,4 тис. осіб, 1004,4 тис. осіб, 978,2 тис. осіб — 89,2, 89,3, 85,1%.

Через 100 років загальна кількість українців у Київській губернії зросла до 2819,1 тис. осіб, Волинській — до 2095,6 тис. осіб і Подільській — до 2442,8 тис. осіб. Як і в губерніях Лівобережжя, в них відбулося падіння частки українців відповідно до 79,2, 70,1 і 80,9%.

За перші десятиріччя ХХ ст. у цих губерніях спостерігаються тенденції, тотожні тенденціям Лівобережжя. Зросла загальна кількість українців у Київській — до 3608,1 тис. осіб, Волинській — до 2698,7 тис. осіб і Подільській — до 3056,8 тис. осіб. Але, на відміну від губерній Лівобережжя, тут тривало зменшення процента українців серед населення до 76,5, 69,7 і 80,1%. Це значною мірою зумовила Перша світова війна, яка безпосередньо зачепила ці землі у значно більших розмірах, ніж землі Лівобережжя.

Новоросія. До неї входили Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Бессарабська губернії та Донська область.

На відміну від Лівобережної та Правобережної України частина земель Новоросії й навіть окремих повітів почала заселятися значно пізніше і відрізнялася більшою строкатістю національного складу населення, а в деяких із них за кількістю українці не становили більшості населення на початку ХVІІІ ст.

Так, якщо в 1719 р. на землях Лівобережжя мешкали 1831 тис. осіб, Правобережжя — 2485 тис. осіб, то в Новоросії — лише 465 тис. осіб. У другій половині, особливо в останній чверті, ХVІІІ ст. розпочалося швидке заселення Новоросії мешканцями Лівобережної та Правобережної України й деяких губерній Росії.

Саме завдяки переселенцям населення Новоросії зростало швидшими темпами порівняно з Лівобережжям та Правобережжям. У 1795 р. в Новоросії мешканців було 1618 тис. осіб, тобто їх кількість за цей час зросла в 3,5 раза, тоді як на Лівобережжі — в 1,8 раза, Правобережжі — майже в 1,4 раза.

Свідченням того, що найбільшу кількість серед переселенців стано-

вили українці, є те, що за цей період загальна кількість українців зросла в Новоросії з 37,5 тис. осіб до 848,3 тис. осіб, а їх питома вага підвищилася серед населення з 1,6 до 52,5%¹. Наведені дані, підраховані демографами Москви, спростовують думку великодержавних російських шовіністів про те, що так званий Новоросійський край було освоєно росіянами, адже за ті самі роки ХVІІІ ст. їх кількість зросла з 72 тис. осіб (15,5% всього населення) до 308 тис. осіб (19,1%), тобто наприкінці ХVІІІ ст. їх було менше, ніж українців, на 540,3 тис. осіб.

Наприкінці ХVІІІ ст. в Катеринославській губернії було 364,8 тис. осіб українців (79,8% всього населення), Херсонській — 285,8 тис. осіб (83,7%), Таврійській — 25,8 тис. осіб (12,5%), Бессарабській — 59,2 тис. осіб (23,5%) і Донській області — 112,7 тис. осіб (31,3%).

З чотирьох губерній і однієї області абсолютну більшість серед населення українці становили в двох губерніях і значну кількість в області.

У наступні 100 років їх кількість зросла в усіх губерніях і області. У 1897—1900 рр. їх стало в Катеринославській губернії 1456,4 тис. осіб, Херсонській — 1462 тис. осіб, Таврійській — 611,1 тис. осіб, Бессарабській — 379,7 тис. осіб і Донській області — 719,7 тис. осіб. За цей час відбулося падіння питомої ваги українців серед населення в Катеринославській губернії до 68,9%, Херсонській — до 53,5%, Бессарабській — до 19,6%, Донській області — до 28,1%. Лише в Таврійській губернії зросла їх питома вага до 42,2%. Саме тому, що в чотирьох регіонах з п'яти відбулося падіння питомої ваги українців, вона зменшилася і в цілому в Новоросії з 52,5 до 42,9%.

Слобожанщина. Вона заселилася предками українців — сіверянами. Курщина ще за часів князя Олега входила в Київську Русь. Серед першопрохідців тут був Дмитро Вишневецький, який ставив заслін від Кримської орди, що зазіхала на Московські землі. Москва сплачувала козакам жалування і надалі. Сюди переходили українські козаки з Дону. Значна частина козаків прийшла на Слобожанщину після укладення Зборівського договору 1649 р., Берестейської битви 1651 р. Освоєння Слобожанщини набуває значних масштабів після Переяславської Ради 1654 р. Заселення земель Дикого Поля тривало за грамотами гетьмана І. Мазепи, який «пожалував» землі українській старшині. Йому тут також належало 49 сіл, селищ і слобід, в яких мешкали так звані «вільні черкаси».

Тому зовсім не випадково, що наприкінці ХІХ ст. серед місцевого населення переважали українці. Так, у 1897 р. лише на території сучасних Харківської, Воронезької та Курської областей серед 6054 тис. осіб місце-

¹ Брук С. И., Кабузан В. М. Численность расселения украинского этноса в ХVІІІ в., начале ХХ в. // Советская этнография. — 1982. — № 5. — С. 18; № 4. — С. 17.

вого населення українців було 3417 тис. осіб, або 56,3%, а серед мешканців Харківської області з 2492,3 тис. осіб українців було 2009 тис. осіб (80,7%), Воронежської — відповідно 1967 тис. осіб і 854 тис. осіб (43,3%), Курської — 1604,5 тис. осіб і 523,3 тис. осіб (32,6%). А в таких повітах, як Острогозький, українців було 90%, Богучарський — 70%, Гайворонський — 60%. Перехід цих повітів до складу Російської Федерації — це ще один приклад великодержавницької політики колишнього Радянського Союзу.

У перші десятиріччя ХХ ст. тривало зростання загальної кількості українців в усіх губерніях. Збереглася також тенденція падіння їх частки в Катеринославській губернії до 2403,9 тис. осіб (65,8%), Херсонській — 1807,8 тис. осіб (52,7%). При зростанні загальної кількості українців у Донській області до 987,5 тис. осіб не змінилася їх частка серед населення. При збільшенні кількості українців у Таврійській губернії до 900,5 тис. осіб і Бессарабській — до 469,2 тис. осіб зросла також їх питома вага серед населення до 47,1 і 21,8%.

Таким чином, за період з 1795 р. по 1910—1917 рр. у всіх губерніях і областях краю відбулося загальне зростання кількості українців при значному падінні їх питомої ваги серед населення Катеринославської губернії на 14%, Херсонської — на 31%, Бессарабської — на 1,7%, Донської області — на 3,2%, і лише в Таврійській губернії їх питома вага зросла на 23,1%.

Отже, при розгляді зміни в складі населення регіонів Лівобережжя, Правобережжя та Новоросії протягом ХІХ — початку ХХ ст. простежується загальна тенденція до зростання кількості українців у кожному з них при падінні їх питомої ваги, за винятком Таврійської губернії, де питома вага їх значно зросла.

Зі сторінок історії українських земель відомо, що ще за стародавніх часів Київської Русі і навіть раніше на них оселялися представники інших народів, тобто вони за національним складом населення були багатонаціональними. Але слід підкреслити, що і за тих часів українці становили абсолютну більшість місцевого населення. У розглянуті роки ця закономірність зберігалася.

Аналіз національного складу населення одвічних українських земель свідчить, що протягом ХVІІІ — початку ХХ ст. на них невинно відбувається падіння питомої ваги українського етносу. Одночасно з цим зростає чисельність і питома вага української людності на широких просторах Російської імперії від російських земель європейської її частини до Уралу, Сибіру, Камчатки, Далекого Сходу, Казахстану, Середньої Азії та Кавказу. Це один з важливих напрямків послаблення потужності людського потенціалу українства на його одвічних українських землях.

Важливим напрямком цього процесу, русифікаторської політики імперії було збільшення чисельності та частки російського населення на наших одвічних землях.

Це розпочалося після входження Гетьманщини до Московського царства, після Переяславської Ради 1654 р. Спочатку переселення росіян на наші землі відбувалося досить повільно, але поступово воно впроваджувалося все інтенсивніше.

Росіяни. До початку ХVІІІ ст. росіян практично не було ні на Лівобережжі, ні на Правобережжі. Лише на землях Новоросії в 1678 р. їх було 27 тис., або 6,7% всього населення. У 1719 р. налічується вже 40 тис. росіян на Лівобережжі, які становили лише 2,2% місцевого населення. Зростає їх кількість у Новоросії до 72 тис. осіб (15% населення), і відсутні вони на Правобережжі. Наприкінці ХVІІІ ст. вони вже розселилися в усіх регіонах на Лівобережжі — 175 тис. осіб (5,2% населення), Правобережжі — 4 тис. осіб (0,1%), в Новоросії — 308 тис. осіб (19,1%).

Слід підкреслити, що за цей проміжок на Лівобережжі питома вага українців скоротилася на 2,8%, а росіян збільшилася на 3,3%, тобто їх приріст фактично повністю відбувся за рахунок української людності.

Швидшими темпами зростала кількість українства в Новоросії — до 848,3 тис. (52,5%). Це наочне підтвердження провідної ролі українців в освоєнні новоросійських земель, у тому числі й Кримського півострова.

Протягом наступного сторіччя тривало зростання як загальної кількості росіян, так і питомої їх ваги серед населення в усіх трьох регіонах: на Лівобережжі — до 1010 тис. осіб (13,3%), Правобережжі — до 413 тис. осіб (4,3%) і особливо в Новоросії — до 3213 тис. осіб (29,8%).

За перші десятиріччя ХХ ст. при загальному зростанні кількості росіян у регіонах лише в Новоросії збільшується як їх кількість, так і питома вага — до 4496 тис. осіб, 30,7% в 1916—1917 рр., а на Лівобережжі їх частка знижується до 12,8%, як і на Правобережжі — до 3,4% при зростанні їх абсолютної кількості відповідно до 1249 тис. осіб і 426 тис. осіб¹.

Швидкими темпами в цих трьох українських регіонах (Лівобережжя, Правобережжя Україна та Новоросія) зростає не лише загальна кількість росіян, а й їх питома вага серед місцевого населення.

Таким чином, протягом ХVІІІ — початку ХХ ст. безперервно зростала на українських землях кількість і питома вага росіян, а на початку ХХ ст. вони після українців стали найбільшим національним загоном.

Євреї. Складною і суперечливою була доля єврейського населення на українських землях. Вони становлять тут одну з найдавніших національних меншин. Перші єврейські общини з'явилися в Криму, на Півдні в І ст. На початку Х ст. вони виїздили з Хозарії та Візантії й оселялися в Києві, утворюючи навіть єврейські вулиці поблизу нинішньої Львівської площі. Вони займалися торгівлею, ремеслом, платили податки в князівську казну, навіть у ті часи, коли були їх погроми,

¹ Советская этнография. — 1982. — № 4. — С. 17; 1981. — № 5. — С. 18.

пограбування і вигнання за місто. У XVI—XVII ст. почалось масове переселення євреїв на українські землі із західних територій, що були під владою Польщі та Литви.

Після II та III (1793 та 1795 рр.) поділів Польщі, коли Правобережжя перейшло під владу Російської імперії, на її території залишилася значна кількість євреїв¹.

У Росії їм заборонялося володіти землею й знаряддями виробництва, було встановлено для них смугу осілості з 1791 р., яка обмежувала кордони їх розселення лише районами Правобережної України. Переважна більшість євреїв Правобережної України проживала в містах і містечках Подільської і Волинської губерній. Їм дозволялось оселятися на землях Новоросії. Євреї активно переселяються в Північну Таврію та Крим, прагнучи вийти з «лінії осілості».

Це зумовило формування численних громад у морських портах Півдня України — в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Катеринославі, Судаку, Керчі та ін.

Протягом XIX ст. кількість єврейського населення на Правобережжі зростала. Лише між 1820 і 1880 рр. це зростання становило 150% при збільшенні всього населення на 90%. Їх збільшенню значною мірою сприяли єврейська релігія, яка заохочувала багатодітність, а також життєвий уклад, ефективна общинна самопоміччя.

У другій половині XIX ст. на Миколаївщині, Херсонщині, Єлизаветградщині та Маріупольщині виникло 38 єврейських землеробських колоній з населенням понад 42 тис. осіб. З'явилися єврейські землеробські поселення в Криму, неподалік від Джанкою і Перекопа, засновані переселенцями з Вітебської, Гомельської, Волинської, а пізніше Херсонської губерній². У 1897 р. в межах Російської імперії налічувалося 2430,4 тис. євреїв (на території, яка увійшла до складу СРСР), у тому числі в межах України — 1644,4 тис. осіб, або 67,5% їх загальної кількості³.

Німці на українських землях. Перші згадки про появу німців на українських землях можна зустріти в пам'ятках ще за часів Київської держави. Її розвиток зумовив розширення економічних, політичних та культурних зв'язків з країнами світу, особливо Європи. Вже в XI ст. спостерігається поява німців-купців у складі посольств. Їх невеликі групи походять з Відня, Любека, Ренсбурга, Майнца.

¹ Етно-національний розвиток України (Терміни, визначення, персоналії). — К., 1993. — С. 452—453.

² Там само.

³ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Вып. IV. — М., 1928. — С. XXIV—XXV; Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. (Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення). — Харків, 1928. — С. XIII.

Вони започатковують торгівельні стосунки з Києвом, Володимиром-Волинським, Луцьком та іншими містами. Спочатку переважна частина німців оселялася в містах.

Залучення німців до життя на землях Російської імперії досить інтенсивно розпочалося ще за часів імператора Петра I, на початку XVIII ст.

Активне переселення їх на землі Причорномор'я розпочалося після Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р. Але переважну більшість серед тих переселенців становили українці. Згідно з маніфестами Катерини II від 4 грудня 1762 р. і 22 липня 1763 р., їм надавались широкі привілеї: свобода віросповідання, звільнення від податків, військової повинності, право на місцеве самоврядування, до 65 десятин землі на родину. В 1870 р. ці особливі права було скасовано, тобто привілеї існували понад 100 років і сприяли економічному розвитку цих регіонів та зростанню кількості населення в них.

У 1786 р. на Півдні України з'явилися німецькі колоністи-меноніти¹, а з 1803 р. — вихідці з Пруссії та Баварії. На цій землі також оселялися греки та болгары, згодом — гагаузи, чехи, поляки та євреї, переселенці з Балкан, Прибалтики, Білорусі та Правобережжя України.

В Україну масове переселення розпочалося ще за часів Катерини II, наприкінці 70—80-х років XVIII ст. З метою просування і мирного освоєння Чорноморського узбережжя німців з інших держав заохочували оселятися на землях, які були вільні й сьогодні входять до Донецької, Миколаївської, Херсонської, Одеської, Запорізької областей та АР Крим.

Німецькі землеробські колонії з'явилися наприкінці XVIII ст. Вони серед іноземних колоністів користувалися найбільшими привілеями царського уряду.

До початку XX ст. кількість німців зростала в усіх губерніях, особливо в південних і західних. Найбільш заселеними були Олександрійський, Мелітопольський і Бердянський округи Катеринославської губернії; Херсонський, Миколаївський і Одеський округи Одеської губернії.

Німецьке населення в цих округах перевищувало за кількістю всі інші національні меншини. Лише в Одеській губернії налічувалося на той час 258 сіл, де мешкали німці.

У Криму німецьке населення розташовувалося переважно в степовій зоні (багатолюдні колонії Майфельд, Нейдорф, Цюріхталь, Акмеїх та ін.), в передгірській — Нейзац, Фріденталь. Певна кількість німців населяла міста — Судак, Феодосію та ін. Всього на Півдні Ук-

¹ Меноніти — протестантська секта, яка виникла в 30—40-х роках XVI ст. у Нідерландах. Її представники оселялися на землях багатьох країн світу.

раїни було 854 німецьких колоній і 133 хутори, а кількість населення в них у 20-х роках становила 385,5 тис. осіб. Німецькі села Півдня України до 1914 р. були заможнішими за інші. Серед них заможних селян було понад 80%. З початком Першої світової війни ставлення до них змінилося. Їх позбавили податкових і кредитних пільг, частини громадських земель, а пізніше і права голосу на виборах в Установчі збори¹.

Наприкінці XIX ст. на українських землях, що входили до складу Російської імперії, мешкало 378 тис. осіб німецького походження. За своєю кількістю вони поступалися лише українцям, росіянам та євреям, тобто були четвертим національним загоном і становили 1,8% всього населення України².

Життєві ускладнення для німців, які мешкали на землях Російської імперії, розпочалися ще за часів Першої світової війни. Німців, які оселилися на Волині, Холмщині, вивезли на Схід, до Сибіру.

Крім уже згаданих росіян, євреїв та німців до найбільш численних народів, які мешкали на території України в 1897 р., також належали поляки — майже 268 тис. осіб, молдавани — 185,5 тис. осіб, греки — 58,3 тис. осіб, болгары — 59,8 тис. осіб, білоруси — 67,1 тис. осіб, чехи — 11,4 тис. осіб, інші — 67,1 тис. осіб (усього на той час в Україні — 20 649 848 осіб, щодо яких проведено підрахунки, при загальній кількості населення 21,2 млн. осіб).

Слід підкреслити, що на той час переважна більшість населення українських земель мешкала в сільській місцевості, тобто за родом занять була аграріями. Так, у містах проживало лише 12,7% усього населення, українців — 5,4%, росіян — 42,2%, євреїв — 43,6%, поляків — майже 30%, німців — 7%.

Отже, з усіх найбільш численних національних загонів, що мешкали на території українських земель, українці були найбільшим аграрним загоном. Більш того, на той час найбільшим міським загоном тут стали євреї та росіяни. Росіян у наших містах було 881,2 тис. осіб, у той час як українців — 849,6 тис. осіб³.

Таким чином, як і в попередні часи, протягом XVIII—XIX ст. українські землі під владою Російської імперії були багатонаціональними. Внаслідок експансіоністської політики Російської імперії за цей час найшвидшими темпами зростає кількість росіян, які стали другим після

¹ Данильченко О. П. Етнічні групи Півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х років XX ст. — К., 1993. — С. 14—15.

² Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1897 р. (Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення). — Харків, 1926. — С. XIII (Підраховано автором).

³ Там само.

українців національним загоном як за кількістю, так і за питомою вагою серед усього населення.

Перша світова війна, боротьба українського народу за незалежність, яка закінчилася в 1920 р., негативно вплинули на стан економічного розвитку. Тому в 1926 р. серед двадцяти дев'яти з половиною мільйонів населення УРСР питома вага мешканців міст становить до 18,5%.

Курс на індустріалізацію, проголошений радянською владою наприкінці 1925 р., сприяв швидкому розвитку промислового виробництва, механізації праці в усіх галузях економіки в тому числі в сільському господарстві.

Це зумовило швидкі темпи перерозподілу населення на користь міст. На початку вересня 1939 р., тобто перед приєднанням до України Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, в містах вже проживало 36,8%. Оскільки в приєднаних землях розвиток економіки, зокрема промисловості, на той час був значно нижчим, то перерахунки на сучасні межі України частки мешканців міст у 1939 р. показали, що кількість міського населення зменшилася до 33,5%.

У післявоєнний період урбанізація триває. У 1959 р. в Україні у містах вже проживало 45,7%. В наступні шістьдесяті—вісімдесяті роки темпи урбанізації поступово уповільнюються. Так, якщо через одинадцять років, у 1970 р., в містах мешкало 54,5%, то ще через дев'ять років — 61,3%, а в 1989 р. — 66,9%.

Таке уповільнення урбанізації населення наочно відбиває становище, яке склалося в республіці протягом останнього десятиріччя XX ст. і на початку XXI ст. Адже в 2003 р. в містах проживало 67,3%¹.

§ 2. Українці на землях Сірого, Зеленого та Малинового Клинів

Розвиток економіки світу зумовлює розширення економічних зв'язків між сусідніми країнами, регіонами та частинами світу. Безпосереднім зв'язківцем виступає торгівля виробами, конкретною продукцією. Саме економічний розвиток зумовлює перехід від обміну товарами до обміну сировиною, напівфабрикатами, напівготовою продукцією та ін. У процесі розвитку цих економічних зв'язків розширюються і людські контакти між населенням різних земель. Ці причини зумовлюють появу на людському обрії такої постаті, як переселенець. Він — особа, що залишає споконвічні землі свого етносу й оселяється на постійне проживання на землях інших народів.

На сучасному етапі серед розвинутих країн світу лише в Японії

¹ Кількість та територіальне розміщення населення України: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. — К., 2003. — С. 13.

корінний етнос становив на 1987 р. 99,3% місцевого населення. У Франції його частка на той час становила 82,7%, НДР — 99,4%, ФРН — 92,7%, Великобританії — понад 77,2%, Італії — 94,1%, Нідерландах — 79,6%, США — 76,3%¹. За часткою корінного населення українські землі істотно не відрізнялися від інших країн, про що свідчать попередні й наступні матеріали. Природно, що переселенці спочатку оселяються на землях сусідніх держав. Але поступово ця міграційна хвиля охоплює все ширші простори, весь світ.

Тому сьогодні на будь-якому клаптику земної кулі можна зустріти мешканців, які представляють певний етнос землі. Вони не лише розселилися майже по всіх землях світу, а й у багатьох країнах створили значні й досить впливові свої діаспори, які прагнуть зберегти і розвинути свою національну культуру, мову, звичаї й відіграють істотну роль у політичному, економічному та культурному житті тих країн, де вони оселилися.

Оскільки найбільша кількість українського етносу, яка залишила свої споконвічні землі, оселилася в межах Російської імперії, розглянемо спочатку саме її територію.

Сірий Клин. Сірий клин, або Сіра Україна, — це неофіційна назва лісостепових і степових земель у південно-західному Сибіру та північному Казахстані. Вони мають також ще одну умовну назву — Середньо-азіатський степовий край. Його загальна площа 1,9 млн. км² (втричі більша, ніж сучасна Україна). З цієї загальної площі у 20-х роках ХХ ст. українці становили більшість населення на площі 460 тис. км², з яких 405 тис. км² — в Казахстані і 55 тис. км² — у Сибіру: у 44 районах з 81 українці кількісно переважали представників усіх інших національностей.

Українці, розташовані серед інших етнічних поселень, об'єднувалися в суцільні людські масиви від Уралу до передгір'я Алтайських гір (з півночі на південь). На початку переселення українці заселяли лише степ і лісостепову смугу, землі, придатні для хліборобства, згодом розселялися по всьому краю. Нині українці становлять близько 7% людноності Середньоазіатського степового краю, у південно-західній частині Західного Сибіру і північній частині Казахстану.

З утворенням на місці колишнього СРСР незалежних держав Сірий Клин розділився між Росією і Казахстаном. На цьому досить великому земельному масиві перші українські поселення з'явилися в XVII ст., коли Росія заволоділа зауральськими степами. Поселення селян і козаків спочатку були малолюдними. Прагнення закріпити за Росією неосяжні простори Сибіру та Далекого Сходу зумовили утворення спеціального Переселенського управління в 1896 р. (спочатку воно входило в Міністерство внутрішніх справ).

¹ Население мира. — М., 1989. — С. 438, 439, 446, 460.

Активний рух на ці землі розпочався з проведенням земельної реформи 1861 р. Він набув масового характеру із завершенням будівництва Транссибірської залізничної магістралі та впровадженням в дію столипінської переселенської політики 1906—1911 рр. Протягом 1861—1917 рр. за Урал переселилося, крім тих, що повернулися, майже 5,3 млн. осіб. Істотну роль у цьому рухові відігравали мешканці українських земель¹.

Масовий переселенський рух за Урал розпочався в останні 20 років ХІХ ст. З'являються перші переселенці-українці на неозорих степових просторах від Кустаная до Семипалатинська². На місці українці оселялися невеликими мононаціональними селами по 200—500 осіб і більше або групами сіл. Вони істотно вплинули на господарське життя місцевого населення, сприяли переходу казахів-скотарів до землеробства. У ті часи центром українського життя на цих землях вважався Омськ.

За переписом 1904 р. Кустанайський та Актюбінський повіти були найбільше заселені українцями. На той час вихідці з українських губерній становили: з Полтавської — 1438 осіб, Харківської — 1167, Катеринославської — 1151, Херсонської — 1772, Таврійської — 959, Воронежської — 1018, Київської — 797, Подільської — 533, Чернігівської — 301, Волинської — 44, тобто 9190 осіб. З російських губерній, частина яких близька до земель Сірого Клину, — Тамбовської, Пензенської, Орловської, Тульської, Рязанської, Донської, Астраханської, Казанської, Нижегородської, Сибірської, Самарської, Уфимської, Оренбурзької, Московської, Володимирської, Тверської, Костромської, Вятської, Пермської, Псковської, Новгородської, Вологодської, Архангельської, — переселилося близько 4,7 тис. осіб, тобто майже вдвічі менше.

Найбільший потік переселенців з російських губерній порівняно з іншими припадає на Самарську — 2119 осіб, Сибірську — 115 осіб та Саратовську — 457 осіб. На ці губернії припадає понад 50% усіх переселенців, що можна пояснити впливом з приволзьких губерній саме селянського українського хліборобства, в той час коли від таких губерній, як Московська, Калужська, Володимирська, Тверська, Псковська, Новгородська та Вологодська, кількість переселенців становила від 1 до 15 з кожної³. За період 1897—1913 рр. переселилося за Урал 1441, 9 тис. осіб, а повернулося додому 262,4 тис. осіб. Тобто лишилося за Уралом майже 1,2 млн. осіб. Особливо значна кількість переселенців припадає на перші

¹ Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1897 р. (національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення). — Харків, 1926. — С. ХІІІ; Большая советская энциклопедия. Т. 19. — М., 1975. — С. 400—401.

² Етно-національний розвиток України (Терміни, визначення, персоналії). — К., 1993. — С. 491—493; Вечірній Київ. — 1993. — 15 жовтня.

³ Сергійчук В. Українці в імперії. — К., 1992. — С. 34.

5 років активної дії століпінської аграрної політики. За 1906—1910 рр. з України переселилися за Урал 911,5 тис. осіб.

Переселенський рух охопив спочатку Лівобережну Україну, потім Правобережну, нарешті захопив степ. Найбільша еміграція спостерігалася з Полтавської губернії — майже 298,7 тис. осіб, Катеринославщини — 225,5 тис. осіб, Київщини — 205,7 тис. осіб¹.

Внаслідок такого масового переселенського руху на землі Сірого Клину наприкінці XIX ст. — на початку XX ст. швидкими темпами зростає кількість українців на цих землях. Так, якщо на землях Казахстану за переписами 1897—1900 рр. їх налічувалося 93,4 тис. осіб, то переписи 1910—1917 рр. дають число 789,5 тис. осіб. Особливо значна їх кількість була в Акмолінській області — відповідно 51 тис. осіб і 458,9 тис. осіб, Тургайській — 4,6 тис. осіб і 184,6 тис. осіб, Семипалатинській — 3,3 тис. осіб і 72,6 тис. осіб². На цих землях українське політичне і культурне життя значно активізувалося в роки революції 1917 р. і громадянської війни. У Чимкенті були створені український театр, бібліотека, а в селах працювали школи.

Зелений Клин. Неозорі простори охоплює так званий Зелений Клин. Це землі Далекого Сходу загальною площею 2,1 млн. км². Вони в 3,5 раза перевищують землі сучасної України. До Зеленого Клину входить територія, яка омивається Беринговим, Охотським та Японським морями. За теперішнім адміністративним поділом це — Приморський та Хабаровський краї, Камчатська, Магаданська, Сахалінська, Амурська області та Єврейська автономна область³.

Початок освоєння цих земель українцями можна вважати покладеним у 1672 р., коли до Нижньоселенгінська було заслано разом з родиною та друзями гетьмана Лівобережної України Дем'яна Гнатовича Многогрішного, зрадженого Москвою, яка підступно підбурила козацьку старшину. То було фактично політичне заслання.

У 1719 р. тут оселилися вже 37 тис. осіб. Але протягом XVIII ст. та першої половини XIX ст. заселення цих земель відбувалося без активної участі українського населення.

Масове заселення Зеленого Клину починається в другій половині XIX ст. З 1861 р. до 1883 р. воно йшло через Сибір, з 1883 р. до 1900 р. — з Одеси до Владивостока морем, а з 1900 р. — через Сибір залізницею до Хабаровська.

¹ Хоменко А. Населення України: 1897—1927 рр. — Харків, 1927. — С. 15, 16, 37. (Підраховано автором.)

² Советская этнография. — 1981. — № 5. — С. 24.

³ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: РСФСР. — М., 1962. — С. 28; Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. — М., 1928. — Вып. IV. — С. 131; Сергійчук В. Назв. праця. — С. 45.

Наприкінці XIX ст. українців на Далекому Сході було 61,5 тис. осіб, які становили 5,9% населення краю¹.

Найдавнішим пунктом української колонізації є нинішнє місто Нікольськ-Уссурійськ. Активно розпочалося переселення українців у ці краї з початком століпінської аграрної політики. У 1906 р. в Амурську область прибуло 919 осіб з Лівобережної України, в Приморський край — 1968 осіб з Чернігівської губернії і з Київської — 594. У 1907 р. сюди прибуло ще 1286 осіб з Лівобережжя. Значно більше їх з'являється в Примор'ї: з лівобережних губерній — 23567 і правобережних — 18 720.

Протягом 1858—1906 рр. кількість переселенців в Амурській області становила понад 49 тис. осіб. Найбільше їх приїхало з Полтавської губернії — майже 14,6 тис. осіб, Катеринославської, Таврійської губерній і областей Донської та Кубанської. Сюди приїхали мешканці також Київської, Харківської, Чернігівської губерній, Волинської області, а також українці Тамбовської, Могилівської, Забайкальської областей, інших районів Сибіру, Поволжя, Бессарабської губернії та ін.

Слід підкреслити, що українці — переселенці з російських губерній змінювали місце проживання вже принаймні двічі, шукаючи для себе кращої долі. Основне ядро переселенців до Амурської області в цей час становили українці — 40,6% загальної кількості населення. Ще більшу питому вагу серед переселенців українці мали в Приморській області.

Відомий дослідник цього краю Тихін Полнер писав, що тут серед загальної кількості переселенців 128,1 тис. осіб переселенці з Чернігівської, Київської, Полтавської, Харківської та Волинської губерній становили майже 101,6 тис. осіб, або 79,7%. Якщо в Амурській області переважали полтавчани — 29,8%, то в Приморській — чернігівчани — 43,2 тис. осіб, або 33,8%. Полнер пише: «Справжніх малоросів тут уже не менше 75%. Корінного великоросійського населення, а також розкольників Тамбовської губернії та Поволжя, старовірів Забайкалля і Сибіру — дуже мало, і без великої помилки можна сказати, що Приморська область являє собою другу Україну зі значною домішкою білорусів».

Наші земляки в Зеленому Клині засновують такі поселення, як Дунай, Знам'янка, Самарка, Рокитне, Веселий Кут, Кам'янець-Подільське, Гоголівське, Чорнобаївське, та багато інших. Надають цим поселенням назви такі, що були на українських землях.

Під впливом аграрної переселенської політики протягом 1906—1917 рр. в Амурську область прибуло ще 64,2 тис. осіб з України, або 49,8% всіх переселенців. За ці часи в Примор'я також переселилося ще понад 102,6 тис. осіб — 61,2% всіх переселенців. Активна переселенська політика призвела до зростання кількості українців на Зеленому Клині

¹ Брук С. И., Кабузан В. М. Численность расселения украинского этноса в XVIII — начале XX столетий // Советская этнография. — 1981. — № 5. — С. 18, 21.

з 61,5 тис. осіб у 1897—1900 рр. до 427 тис. осіб у 1910—1917 рр., а їх питома вага серед місцевого населення підвищилася з 5,9 до 21,7%. Особливо швидкими темпами за цей час зростала їх кількість в Амурській губернії — з 21,1 тис. осіб до 147,4 тис. осіб — та Приморській — з 33,3 тис. осіб до 270,7 тис. осіб, а їх частка за ці роки зросла відповідно з 17,5% до 43,2% і з 19,3% до 48,2%. На Сахаліні зростання кількості українців було повільнішим, відповідно з 2,4 тис. осіб до 2,7 тис. осіб. Відомий московський демограф В. М. Кабузан підкреслює, що Далекий Схід був освоєний в основному українськими селянами¹.

Таким чином, заселенням земель Зеленого Клину російський уряд продовжував свою загарбницьку політику на Схід, приєднуючи до своїх володінь все нові земельні простори. Для цього він використовує мешканців європейської частини Росії. У реалізації загарбницьких планів Росії значну роль відіграли українці, яких переселили з рідних земель.

Малиновий Клин. До нього входили передусім землі Кубанщини, переважно це територія Краснодарського краю. В 1924 р. було утворено Північно-Кавказький край з територій колишньої Кубанської області, частин областей Терської, Війська Донського, а також частин колишніх губерній Ставропольської, Чорноморської та Астраханської. Його центром став Ростов-на-Дону².

Засвоєння цих земель розпочалося ще за часів ранньої Київської Русі. У 965 р. великий київський князь Святослав зруйнував Хозарську державу, пройшов кубанськими землями, розбив ясів (колишніх аланів, осетинів) і касогів (черкесів), включивши їхні землі до складу Київської держави. З утворенням на цих землях Тьмутараканського князівства до нього великий князь Володимир послав княжити свого сина Мстислава. В наступні часи там княжили нащадки київських князів, Золотої Орди, Османської імперії.

У XVII ст. на Кубані з'являються нащадки Святослава — запорозькі козаки. Вони на легких швидких чайках запливали з дніпровських лиманів у Чорне море, до півострова Тамань, навіть до Єгипту. У цих походах багато козаків гинуло. Із загостренням стосунків між двома імперіями — Російською та Османською — у XVIII ст. активізується експансія першої на кубанські землі. Мирна конвенція між згаданими імперіями у 1783 р. визнала кордоном між ними річку Кубань. У XVIII ст. Кубанський край вважався частиною земель Запорозької Січі — до річок Єя і Кубань. Саме славні козацькі прапори малинового кольору дали назву цим землям³.

Остаточне зруйнування Запорозької Січі стало трагедією україн-

ського козацтва. З мапи України зник останній клаптик українських земель, на якому зберігалися рештки республіканської демократії. Російський уряд знехтував величезним внеском запорожців у захист Росії від турецько-татарських набігів, у завоювання Причорномор'я, прибалтійських земель тощо.

Десятки тисяч вільного хліборобського населення, яке оселилося на землях Війська Запорозького, змушені були залишати місця свого мешкання. Але царський уряд не залишив запорожців без своєї «ласки». Він активно залучав козаків-запорозьців до війни з Туреччиною. У 1781 р. з січових стрільців було сформовано 2 полки на чолі з Антоном Головатим і Сидором Білим, які взяли активну участь у війні Росії з Туреччиною в 1787—1792 рр., внаслідок якої Крим було остаточно приєднано до Російської імперії.

Землі, що їх козаки утримували між Бугом і Дністром, царський уряд після 1791 р. почав передавати російським поміщикам. За таких умов військовий суддя Антон Головатий іде до Петербурга з проханням надати можливість козакам зайняти ненаселені землі Кубані, які були звільнені від ногайців внаслідок їх знищення Суворовим та втечі на землі Туреччини. Козаки протягом 1792—1793 рр. у кількості 14 тис. осіб переселилися на правий берег Кубані й Таманського півострова. Там вони заснували м. Катеринодар. Весь потік переселенців дорівнював 25 тис. осіб. Пізніше сюди переселялися селяни Полтавщини, Чернігівщини та Харківщини.

Тут зберігався устрій Січі у формі куренів Чорноморського козацтва. Але вже в 1794 р. виборний устрій запорожців було скасовано російським урядом. З того часу не скликалися запорозькі військові ради, призначалися наказні отамани Чорноморського війська, а курені перейменовували на станиці.

Наприкінці XVIII ст. на землях Північного Кавказу вже оселилися 38,5 тис. українців, з яких у Кубанській області — 32,6 тис. осіб і Ставропольській — 5,9 тис. осіб, 3,3%. У 1795 р. українців у Чорноморському війську налічувалося 97,7%, у Донському — 41%.

У XIX ст. було проведено декілька переселень з українських губерній на Кубань. Але одночасно тут проводилася і русифікаторська політика. У 1860 р. з чорноморського і частково з донського лінійного козацтва сформувалося Кубанське військо⁴.

Переселенці, утворюючи села, станиці, брали назви тих місцевостей, з яких вони приїхали. Тут з'явилися станиці Львівська, Полтавська, Кримська, Канівська та ін. Українці зберігали свою національну свідомість, мову, побут та звичаї. Очевидець на початку XX ст. так описує свої враження:

¹ Брук С. И., Кабузан В. М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII — начале XX столетий // Советская этнография. — 1981. — № 5. — С. 22, 23.

² Заставний Ф. Д. Географія України. — Львів, 1994. — С. 219.

³ Білий Д. Малиновий Клин. — К., 1994. — С. 5—10.

⁴ Сергійчук В. Назв. праця. — С. 56—63; История СССР. — 1965. — № 1. — С. 33; Вечірній Київ. — 1992. — 30 лип.; Українське слово. — 1994. — 7 квіт. — С. 15.

«Кубанщина — переважно український край. Більша частина козаків ішла із Запоріжжя, і тільки за Кубанню починається мішанина різних етносів, бо там приписано до війська кілька тисяч селян, донських та азовських козаків і миколаївських. Кубанські козаки, колишні запорожці, і до цього часу зветься чорноморцями, відрізняючись навіть найменням від козаків — переселенців з Донщини та Московщини. Вони не забули рідної мови, пісень, звичаїв, тільки одяг чужий та через військову службу багато дечого чужого навчилися. На правому березі Кубані, аж до Лаби, а саме в Катеринославському, Сіському й почасти Кавказькому відділах по всіх станицях лунає українська мова, панують українські звичаї, навіть українське вбрання...»¹

По відділах Кавказькому, Балкашинському, Лабинському й почасти Майкопському живуть козаки-лінійці. Це край замосковщений, бо там співаються московські пісні, вживається московська мова, одяг на козачках московський, тільки чоловіки носять той же оселедець й ту ж черкеску, що й чорноморці. Отже, й по цих відділах багато українців чужородних, що їх багато в кожному селі, в кожній станиці. Правда, чужа московська школа і солдатські муштри разом з фабриками і заводами калічать мову кубанського українця, додають до його звичаїв багато чужого, нерідного...»¹

Особливо масові переселення відбулися в другій половині XIX ст., після закону від 29 квітня 1868 р., за яким на території козацьких військ було надане право селитися і набувати власність, не питаючи дозволу ні у військового керівництва, ні у станичної громади.

Населення Кубанської області з 1862 р. до перепису населення 1897 р. збільшилося з 392 тис. до 1923,4 тис. осіб, з останніх на військовій території мешкало 1489 тис. осіб. За першим загальноросійським переписом населення в Кубанській області українців за рідною мовою було 859,1 тис. осіб (44,7%), росіян — 732,3 тис. осіб (38%). Серед українців переважали колишні мешканці трьох губерній Лівобережної України — майже 249 тис. осіб; з Південної України було 106,6 тис. осіб, Правобережної України — 21,7 тис. осіб. Найбільше переселенців емігрувало з Харківської губернії — 114,6 тис. осіб, з Полтавської — 66 тис. осіб, Катеринославської — 44,6 тис. осіб. Всього серед населення Кубанської області — 835,5 тис. осіб — переселенців з 9 губерній України було 377,3 тис. осіб (45,1%), а з 41 губернії Російської імперії — майже 355 тис. осіб (42,5%). Оскільки не можна не зважати на те, що південні повіти Курської, Воронежської губерній та західні округи Донської області мали значну кількість українського населення, так само як Терська область, Ставропольська та Астраханська губернії, які теж брали активну

¹ Сергійчук В. Названа праця. — С. 56—57; Советская этнография. — 1981. — №5. — С. 29—34.

участь у заселенні Кубанської області, то частка українців за походженням могла перевищувати 45,1%¹.

У 1897—1900 рр. українців на Північному Кавказі уже 1270 тис. осіб, в тому числі в Кубанській губернії — 908,8 тис. осіб (47,7%), Ставропольській — 319,8 тис. осіб (36,6%) та в Терській — 42 тис. осіб (4,5%).

У перші десятиріччя XX ст. продовжувала зростати загальна кількість українців на Північному Кавказі. В 1910—1917 рр. тут було 1958,9 тис. осіб (у Кубанській губернії — 1429 тис. осіб, Ставропольській — 479,9 тис. осіб і Терській — 50 тис. осіб). Не відбулося принципових змін і в їх питомій вазі серед місцевого населення. Так, в краї українців було 32,5%, в Кубанській губернії — 47,3%, Ставропольській — 37,4%, в Терській — 3,6%².

Історія освоєння земель Клинів — одна із сумних сторінок загарбницької політики Російської імперії. Вона свідчить про використання українського етносу для реалізації загарбницьких планів.

§ 3. Українці на інших землях Росії

Чим більше територій підкоряла Російська імперія, тим гостріше перед нею поставало питання про людські ресурси. У Росії не вистачало людей для освоєння і утримання під своєю владою величезних територій. Це стало головною причиною переселення підкорених нею народів на завойовані землі.

Тому по всій території Російської імперії розселялися люди різних етносів. Значне місце в цій політиці посідали українці — другий за кількістю народ імперії.

Так, уже на початку XVIII ст. у Центрально-Землеробському районі європейської частини Росії (табл. 4) їх було 262,2 тис. осіб, Білорусі та Литві — 181 тис. осіб, Царстві Польському — 105 тис. осіб. Українців практично не було в Центрально-Промисловому, Північному, Озерному районах, Нижньому Поволжі, регіонах Казахстану й Середньої Азії, Сибіру і Далекого Сходу та Кавказу.

За наступні майже 80 років зростає загальна кількість українців на землях Росії. Розширилася і географія їх розташування. Новими регіонами для українців у 1795 р. стали: Нижнє Поволжя — 70,8 тис. осіб, Південне Приуралля — 2,8 тис. осіб, Північний Кавказ — 38,5 тис. осіб, найшвидше зростала кількість українців у Центрально-Землеробському районі — до 698,3 тис. осіб, або майже в 2,7 раза збільшилася вона

¹ Петренко Е. Д. Переселенський рух з України на Кубань (друга половина XIX — початок XX ст.)/Інститут історії України. — К., 1997. — С. 10, 15—17.

² Советская этнография. — 1981. — № 5. — С. 29—34.

в Білорусі та Литві — до 224,7 тис. осіб (4,4%), Царстві Польському — до 152,2 тис. осіб (5,2%).

Процес зростання загальної кількості українців продовжувався, розширювалася географія їх розселення і надалі. Так, за переписом 1858 р. новим районом розселення українців став Західний Сибір — 1 тис. осіб. Загарбання і підкорення Північного Кавказу зумовило бурхливе зростання кількості українців у цьому регіоні — до 408 тис. осіб (у 10,6 раза). Тривало зростання загальної їх кількості в Центрально-Землеробському районі до 1169,2 тис. осіб, на Нижньому Поволжі — 200,5 тис. осіб, у Білорусі та Литві — 278,5 тис. осіб, у Південному Приураллі — 20,5 тис. осіб. Зростання кількості українців у цих регіонах впливало на падіння частки їх на своїх етнічних землях.

Тенденція до зміни кількості українців та їх розселення в межах імперії набула дальшого розвитку в останні 40 років XIX ст.

На 1897 — 1900 рр. загальна кількість українців у межах Російської імперії зросла до 22 380 тис. осіб, з яких на її європейську частину припадало 20 749,6 тис. осіб (92,7%), а на інші регіони — 1630,4 тис. осіб (7,3%). Значно розширилася географія розселення українців у регіонах Росії. Новими регіонами розселення для українців стали: Центрально-Промисловий район — 9,8 тис. осіб, Північний — 0,1 тис. осіб, Озерний — 7,5 тис. осіб, Північне Приуралля — 2 тис. осіб, Прибалтика — 1,2 тис. осіб, Казахстан і Середня Азія — 101,6 тис. осіб (у тому числі в Казахстані — 93,4 тис. осіб), Закавказзя — 34,2 тис. осіб, Східний Сибір — 25,3 тис. осіб, Далекий Схід — 61,5 тис. осіб. Також тривало зростання кількості їх у Центрально-Землеробському районі до 1456,6 тис. осіб (11,4%), Нижньому Поволжі — до 401,7 тис. осіб, Південному Приураллі — 46,5 тис. осіб, Прибалтиці — 1,2 тис. осіб, Сибіру і Далекому Сході — 223,9 тис. осіб (у тому числі в Західному Сибіру 137,1 тис. осіб), на Кавказі — 1305,5 тис. осіб (з них на Північному Кавказі — 1270,6 тис. осіб).

Зростання кількості українців на землях Російської імперії продовжувалося і на початку XX ст.

У 1910—1917 рр. українців стало в Центрально-Промисловому регіоні 13,8 тис. осіб, Центрально-Землеробському — 1974,6 тис. осіб, Північному — 0,2 тис. осіб, Озерному — 2,9 тис. осіб, Середньому Поволжі — 12,8 тис. осіб, Нижньому Поволжі — 545,7 тис. осіб, Північному Приураллі — 6,9 тис. осіб, Південному Приураллі — 6 тис. осіб, Білорусі та Литві — 169,8 тис. осіб, Прибалтиці — 1,5 тис. осіб, Казахстані та Середній Азії — 801,5 тис. осіб (в тому числі у Казахстані — 789,5 тис. осіб), Сибіру і Далекому Сході — 899,3 тис. осіб (у тому числі у Західному Сибіру — 375,9 тис. осіб, Східному Сибіру — 96,4 тис. осіб, на Далекому Сході — 427 тис. осіб), на Кавказі — 2014,8 тис. осіб (у тому числі на Північному Кавказі — 1958,9 тис. осіб і в Закавказзі — 55,9 тис. осіб).

Поволжя. На землях Поволжя українці з'явилися у XVI ст. В 1567 р. на мордовській землі у селі Килдеево на річці Курименці зна-

чилися Івашко Гріх, Іванко Хвіст та ін. Масове заселення Нижнього Поволжя почалося в першій чверті XVIII ст., коли на Царицинську оборонну лінію згідно з указом московського уряду поселяють не лише російських, а й українських селян. Вони засновують село Красний Яр, хутори Петрунів, Костаров та ін. У 1719 р. тут мешкало лише 700 українців, які становили всього 0,1% населення Середнього Поволжя, а в Нижньому Поволжі їх практично не було.

Друга хвиля заселення цих земель почалася з освоєння Самарського краю. За наказом цариці Анни Іоанівни між Царицином і Камишином було поселено близько тисячі селян-українців, а також донських козаків, яких віднесли до Волзького козацького війська. Одна з нових станиць звалася Балаклаївською. Коли було видано царський указ про розробку соляного озера Ельтон, саме українці з'явилися тут. У вересні 1747 р. чумак Іван Осипович із товаришами постачили першу сіль у Саратов. У Заволжі з'являються перші слободи: Покровська (м. Енгельс), Миколаївка, проти Камишина (м. Миколаївськ), та ін. У 1797 р. до вивезення солі з о. Ельтон було прикріплено 17 українських слобід. У 30-х роках XIX ст. на південь від Саратова близько 70 населених пунктів було засновано українцями. В 1858 р. кількість українців у Середньому Поволжі зростає до 6,9 тис. осіб, у тому числі в Пензенській губернії — 1,7 тис. осіб та Сибірській — 5,2 тис. осіб. Ще швидшими темпами заселяється Нижнє Поволжя. Тут уже в 1795 р. українців було 70,8 тис. осіб (5,3% населення), а в 1858 р. їх уже 200,5 тис. осіб (у Саратовській і Самарській губерніях — 177 тис. осіб та Астраханській — 23,5 тис. осіб). Протягом наступного періоду, аж до революції 1917 р., спостерігаються досить повільне зростання кількості українців у Середньому Поволжі — 12, 8 тис. осіб і швидкі темпи зростання у Нижньому Поволжі. Так, у 1910 — 1917 рр. у Нижньому Поволжі вже 545,7 тис. осіб, Саратовській губернії — 191,7 тис. осіб, Самарській — 163,8 тис. осіб і Астраханській — 166,4 тис. осіб¹.

Сибір. Продовжуючи спрямовану на Схід експансіоністську політику московських царів, які в XVI ст. захопили Казанське ханство, в XVII ст. Московське царство захоплює необмежені простори Сибіру, які значною мірою були незаселені або мало заселені автохтонними народами. Оскільки для здійснення цієї політики у Москві не вистачало людських ресурсів серед великоросів, вона для цього використовує і представників раніше завойованих народів. Уже в XVII ст. починається активне освоєння цих земель, в якому взяли участь і українці.

У 1642 р. 188 українців із сім'ями з Чугуєва, Курська і Воронежа,

¹ Сергійчук В. Назв. праця. — С. 63—65. Землі Поволжя поділяються на Середнє Поволжя, до якого входили губернії: Пензенська, Сибірська та Казанська, і Нижнє Поволжя: Саратовська, Самарська та Астраханська.

що були поселені на службу і «на пашню», започаткували міста пониззя — Свіяжський, Курмиш, Ядринськ та ін. А далі — на велику річку Лену, до першого якутського воеводи стольника П. П. Головіна, якому було вказано всіх черкасів влаштувати в «пашенні» селяни.

Українські козаки були в походах Василя Пояркова в 1643 р. і Семена Дежнева в 1648 р. У 1671 р. вони вже заселяють «страны охотскія і нерчинскія». Надалі політичних в'язнів з України везли Владимирським трактом. Це була козацька старшина, тобто інтелігенція.

За результатами X ревізії 1858 р., в Томській губернії вже оселилася перша тисяча українців, які становили лише 0,1% її населення, а на землях Східного Сибіру їх практично не було. Друга половина XIX ст. характеризується швидким зростанням у Сибіру кількості поселенців з України. Наприкінці XIX ст. в Західному Сибіру їх уже налічувалося 137,1 тис. осіб (у Тобольській губернії — 37,8 тис. осіб і в Томській — 99,3 тис. осіб), а їх питома вага серед населення зростає до 3,9%. У Східному Сибіру їх — 25,3 тис. осіб (в Іркутській губернії — 3,9 тис. осіб і в Єнісейській — 21,4 тис. осіб), 1,9% населення¹.

За станом на січень 1915 р. в Барнаульському повіті українців було понад 50 тис. осіб. В Єнісейській губернії проживало в 1917 р. 21,4 тис. їх, Іркутській — понад 4 тис. осіб, Забайкальській області — понад 5 тис. осіб (з них у Читинському повіті — 3,7 тис. осіб), в Якутії — кількості осіб. Українці переносили на ці місця пошанування святих України, зберігали свої звичаї, мову. Згадується переселенець із Київської губернії Сахно, який на початку XX ст. культивував в Іркутській губернії чотири сорти озимої пшениці.

За переписами 1910 — 1917 рр. кількість українців у Сибіру² зростає до 472,3 тис. осіб, у тому числі в Західному — 375,9 тис. осіб (у Тобольській губернії — 67,8 тис. осіб і у Томській — 308,1 тис. осіб), частка їх серед населення зростає до 5,7%, а в Східному Сибіру українців стало 96,4 тис. осіб (Іркутська губернія — 31,4 тис. осіб і Єнісейська — 65 тис. осіб, 4,6% серед населення).

У зв'язку зі швидшими темпами зростання кількості українців на землях Східного Сибіру їх частка порівняно з кінцем XIX ст. зростає з 1,9 до 4,6%, а Західного Сибіру — з 4,1 до 5,7%.

Наведені матеріали свідчать про те, що поступово, з розвитком експансії Російської імперії з метою загарбання і підкорення земель інших народів, зростає кількість і питома вага українців, які переселяються за межі рідних земель.

Так, якщо в 1719 р. на території, підкорених Росією, було

¹ Советская этнография. — 1981. — № 5. — С. 24.

² Сибір поділяється на Західний Сибір, до якого входили губернії Тобольська та Томська, і Східний Сибір — Іркутська та Єнісейська губернії.

4449,8 тис. українців, з яких на рідних землях, тобто у Лівобережній та Правобережній Україні і Новоросії, мешкали 3900,9 тис. осіб, або 87,6% їх загальної кількості, і лише 548,9 тис. осіб — за межами рідних земель, то наприкінці XVIII ст. українців було 8163,7 тис. осіб, або 85,4% їх загальної кількості, а кількість «закордонників» зростає до 1187,8 тис. осіб.

Цей процес тривав і протягом наступного сторіччя. Наприкінці XIX ст. загальна кількість українців в імперії зросла до 22380,6 тис. осіб, з них жили на рідних землях 18105,1 тис. осіб — 80,9%, а за їх межами — 4275,5 тис. осіб.

Цей процес набув дальшого розвитку і в перші десятиріччя XX ст. У 1910 — 1917 рр. у Росії українців було 31022,9 тис. осіб, з них на рідних землях — 24109,4 тис. осіб (77,7%), а за їх межами — 6913,5 тис. осіб.

Таким чином, протягом XVIII — початку XX ст. спостерігається інтенсивне переселення українців з їхніх споконвічних земель по всій території Російської імперії, причому чітко простежується тенденція не лише до зростання загальної кількості переселенців, а й до перерозподілу українців у відносному обчисленні не на користь їх мешкань на споконвічних землях.

§ 4. Українці під владою Австро-Угорської імперії

Тенденції щодо українського населення в межах Російської імперії в цілому властиві й українським землям, які були під владою Австро-Угорщини. У 1719 р. на підкореній нею території мешкали 1290 тис. українців. Переважна їх більшість перебувала у Східній Галичині — 1081 тис. осіб, 83,8%. У Західній Галичині їх було 47 тис. осіб, 3,6%, на Буковині — 27 тис. осіб, 2,1%, і Закарпатті — 135 тис. осіб, 10,5% (табл. 6).

Наприкінці XVIII ст. їх загальна кількість зросла до 2276,4 тис. осіб (на 73,7%), у Східній Галичині — 1677,9 тис. осіб, у Західній Галичині — 72,6 тис. осіб, на Буковині — 123,8 тис. осіб, на Закарпатті — 402,1 тис. осіб. Найбільша кількість українців і далі була в Східній Галичині. Але їх питома вага зменшилась, а на Буковині й особливо на Закарпатті збільшилась.

Через 100 років загальна кількість українців на цих землях зросла до 3814,9 тис. осіб, у тому числі в Східній Галичині — 3019,6 тис. осіб (79,3%), Західній Галичині — 86,2 тис. осіб (2,3%), на Буковині — 297,3 тис. осіб (7,8%) і Закарпатті — 411,3 тис. осіб (10,5%).

Порівнюючи зміни в кількості українців у XVIII ст. з тими, що відбулися за XIX ст., слід зазначити, що протягом XIX ст. збільшилась питома вага українців у Східній Галичині, на Буковині, а їх частка в Закарпатті і, подекуди, в Західній Галичині зменшилась.

За 10 — 17 років XX ст. загальна кількість українців у монархії зросла до 4131,8 тис. осіб, у тому числі в Східній Галичині — 3293,1 тис. осіб, 79,8%, Західній Галичині — 86,5 тис. осіб, 2,1%, на Буковині —

305,1 тис. осіб, 7,3%, Закарпатті — 447,1 тис. осіб, 10,8%. Отже, істотних змін у відносному розселенні українців по землях порівняно з початком ХХ ст. за цей короткий час не відбулося.

Але слід зазначити, що протягом цих двох століть спостерігалось падіння питомої ваги українців у цілому серед населення Австро-Угорської монархії з 9,3 в 1719 р. до 8,4% в 1910—1917 рр.

З 1719 р. по 1795 р. загальна кількість українців зросла в усіх регіонах. Їхня питома вага серед місцевого населення дещо зросла у Східній Галичині — з 79,2 до 79,9%, Західній Галичині — з 5,2 до 5,7%, Закарпатті — з 27 до 31,1% й істотно зросла на Буковині — з 5 до 73,7%.

За наступне сторіччя продовжувала зростати кількість українців в усіх регіонах. Наприкінці ХІХ ст. їх було у Східній Галичині 3019,6 тис. осіб, Західній Галичині — 86,2 тис. осіб, на Буковині — 297,8 тис. осіб і Закарпатті — 411,3 тис. осіб. Але порівняно з попередніми даними їх питома вага серед місцевого населення знизилася у Східній Галичині до 62,7%, Західній Галичині — до 3,4%, на Буковині — до 40,8% і Закарпатті — до 15,3%. Ці тенденції продовжувалися у перші десятиріччя ХХ ст. Так, у Східній Галичині кількість українців зросла до 3293,1 тис. осіб, а частка серед населення зменшилася до 61,7%, Західній Галичині — відповідно 86,5 тис. осіб, 3,2%, на Буковині — 305,1 тис. осіб, 15,7%, лише на Закарпатті поряд із зростанням їхньої загальної кількості зросла і частка серед населення до 447,1 тис. осіб, 15,7%.

Отже, на рідних землях українського етносу, які перебували як під владою Росії, так і Австро-Угорщини, при зростанні загальної кількості українців спостерігається падіння їх питомої ваги серед місцевого населення.

Якщо розглядати зміни в кількості українців за повітами Східної Галичини¹, то слід зазначити, що в усіх її повітах у 1795 р. українці становили абсолютну більшість серед місцевого населення, за винятком Львівського, де їх було 49,4%, в інших їх питома вага становила 58,2% — 84,8%, з них найбільше українців було у Стрийському повіті — 84,8%, Коломийському — 82,4%, Станіславському — 81,9%, а найменше — в Тернопільському — 63,2% і Санокському — 58,2%.

У 1910 — 1917 рр. в усіх повітах Східної Галичини знижується питома вага українців серед місцевого населення. Але і в цей час вони становлять більшість населення (окрім Львівського повіту, де їх стало 37,1%,): у Санокському — 50,6%, Перемишльському — 53,7%, в інших — понад 60—70%.

У Західній Галичині¹ в 1795 р. і до кінця ХІХ ст. українців не було в Краківському, Вадовичському, Бохнянському і Тарновському повітах, а в інших вони становили невеличку меншість населення: в Сандецькому — 13,7%, Ясенському — 21,1%, Жешувському — 4%.

За період з 1795 р. по 1910 — 1917 рр. в усіх повітах зростає кількість українців, а питома вага знижується: в Ясенському — до 13,7%, Жешувському — до 2,3%, Сандецькому — до 8,2%, а в інших — від 0,1% до 0,2%.

Розселення українців на Закарпатті¹ за комітатами було неоднаковим. Так, якщо в 1795 р. серед усього населення їх було 402,1 тис. осіб, або 31,1%, то наприкінці ХІХ ст. їх стало 411 3 тис. осіб, або 15,3%, а в 1910—1917 рр. — відповідно 447,1 тис. осіб і 15,7%.

У 1795 р. найбільше українців було в таких округах, як Березький — 50,8 тис. осіб, 79% усього населення, Угоцький — 16,6 тис. осіб, 61,5%, Унгорський — 51,5 тис. осіб, 83,5%, Мараморошський — 75,2 тис. осіб, 87,4%. Отже, з 13 округів Закарпаття українці становили більшість населення лише в чотирьох.

Протягом кінця ХVІІІ — початку ХХ ст. в усіх округах Закарпаття загальна кількість українців або повільно зростає, або скорочується. Внаслідок такої тенденції скорочується їхня частка серед місцевого населення. В 1910 — 1917 рр. в усіх округах Закарпаття українців було менше 16%. Відносно значна їх кількість збереглася в Березькому — 100,9 тис. осіб (42,6%), Угоцькому — 34,4 тис. осіб (37,5%), Унгорському — 61,7 тис. осіб (38,1%), Марамороші — 159,5 тис. осіб (44,0%), у п'яти округах їх або зовсім не було, або їх частка становила 0,1 — 0,2% (Абауйський — 0,2%, Боршодський — 0, Сатмарський — 0,1%, Соболчський — 0,1%, Гоморський — 0).

Наведений коротенький аналіз змін у національному складі населення на одвічних західноукраїнських землях: Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті, які були під владою Австро-Угорської імперії, зроблено на основі здобутків відомих російських демографів В. М. Кабузана і С. І. Брук.

За їхніми підрахунками в період з початку ХVІІІ ст. до початку ХХ ст. питома вага українців у Східній Галичині та Закарпатті істотно зменшилася. Значні коливання спостерігалися протягом двохсот років у складі населення Буковини. У ХVІІІ ст. частка українців зростала, а протягом ХІХ і початку ХХ ст. спостерігається постійне падіння питомої ваги українців серед місцевого населення з 73,7% наприкінці ХVІІІ ст. до 38,1% у 1910—1917 рр. Таке коливання навряд чи може бути реальним. Скоріш за все Буковина в ці часи перебувала під владою

¹ До складу Західної Галичини входили повіти: Краківський, Вадовичський, Бохнянський, Сандецький, Ясенський, Тарновський, Жешувський.

² До складу Закарпаття входили 13 комітатів: Березький, Угоцький, Шаріш, Ципс, Унгорський, Земплин, Мараморош, Абауй, Торна, Боршодський, Сатмар, Соболч та Гомор.

¹ До складу Східної Галичини входили повіти: Львівський, Перемишльський, Санокський, Стрийський, Коломийський, Станіславський, Солтиський, Чортківський, Тернопільський, Бережанський, Золочівський, Жолківський.

Румунії. Саме на цих землях місцева влада найбільш жорстоко ставилася до українців, і процес румунізації тут провадився найбільш активно.

На нашу думку, більш переконливий аналіз національного складу населення на згаданих західноукраїнських землях подає С. Рудницький — видатний український географ, історик, якому були не чужі й демографічні дослідження.

Одне з його ґрунтовних демографічних досліджень стосується висвітлення національного складу населення західноукраїнських земель — Галичини, Буковини та Закарпаття протягом 1910 і 1914 рр.

За його підрахунками, на українській суцільній території колишньої Австро-Угорської імперії в 1914 р. в Галичині українці серед місцевого населення становили 74,4%, поляків було лише 12,1%; на Буковині українців було 65,4%, румунів — 6,8%; у Закарпатті українців — 77,5%, мадярів — 5,8%. Разом їх було 4747 тис. осіб — 74,1% місцевого населення¹.

Таким чином, протягом розглядуваного періоду на всіх споконвічних українських землях, які перебували під владою двох імперій, спостерігається загальна тенденція падіння частки українського етносу серед населення. Слід підкреслити, що принципової відмінності у ставленні до українців Росії та Австро-Угорщини немає.

Ці тенденції стали результатом самодержавницької політики, яка проводилася в таких основних напрямках: переселення українців зі своїх земель, русифікація, колонізація, румунізація та мадяризація місцевого населення, а також переселення на ці землі представників інших народів, насамперед великодержавних.

РОЗДІЛ IV УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД НА ЗЕМЛЯХ КОЛИШНЬОГО СРСР

§ 1. Рух населення колишнього СРСР, союзних республік та регіонів

Наприкінці XIX ст., за результатами першого Всеросійського перепису населення 1897 р., на українських землях, що увійшли до складу майбутньої УРСР, проживало приблизно 21,2 млн. осіб. Протягом наступних шістнадцяти років чисельність населення на українських землях безперервно зростала. Напередодні Першої світової війни, в 1913 р., його кількість зросла до 27,2 млн. осіб. Немає більш-менш точних даних про людські втрати за 1914—1920 рр. На жаль, немає даних і про кількість населення наступних років. Лише в 1926 р., за наслідками першого Всесоюзного перепису населення, в Україні вже мешкало 29,5 млн., тобто ця кількість навіть перевищила довоєнні часи більше ніж на 2 млн.

Розгляд змін кількості населення СРСР, республік та регіонів показує, що протягом 20-х — середини 90-х років XX ст. воно зростало як у Союзі, так і в його частинах.

Але на ці зрушення істотно впливали як зовнішні, так і внутрішні фактори. Оскільки зовнішні фактори ми раніше розглядали, зупинимось на внутрішніх. Серед них особливо слід виділити: голод 1921—1923 рр., 1932—1933 рр., 1946—1947 рр.; колективізацію; німецько-фашистську навалу; сталінські репресії; соціально-економічну та політичну ситуації; культуру, релігію; Чорнобильську катастрофу та ін.

Наведені причини неоднаково впливали в різні періоди на зміни в кількості населення СРСР, республік і регіонів. У 1926 р. загальна кількість населення СРСР становила 147 млн. осіб, з яких мешкали в РРФСР — 93,5 млн. осіб (63,6%), Україні — 29 млн. осіб (19,7%), Білорусі — 5 млн. осіб (3,4%), республіках Закавказзя — 5,9 млн. осіб (4%), Середній Азії і Казахстані — 13,7 млн. осіб (9,3%) (табл. 7, 8).

¹ Рудницький С. Огляд національної території України. — Берлін: Українське слово в Берліні, 1923. — С. 59—61. (Автора праці — академіка Української Академії наук було заарештовано в 1937 р. і як «ворога народу» розстріляно).

У 1937 р. загальна кількість населення країни зросла до 161,8 млн. осіб — майже на 15 млн. осіб (на 10,7%), РРФСР — до 103,9 млн. осіб — на 10,4 млн. осіб (11,1%), Білорусі — до 5,2 млн. осіб (4%), республік Закавказзя — до 7,6 млн. осіб — на 1,7 млн. осіб (28,8%), Середньої Азії і Казахстану — до 14,9 млн. осіб — на 1,2 млн. осіб (8,8%).

Наведені матеріали свідчать про те, що за період 1926 — 1937 рр. як у колишньому СРСР, так і в його регіонах та республіках збільшилася загальна кількість люду. Лише населення однієї республіки України скоротилося до 28,4 млн. осіб — на 600 тис. осіб (2,2%)¹.

Зміни в кількості населення союзних республік та регіонів за 11 років привели до певних зрушень у співвідношенні їх населення в загальносоюзній кількості. Так, частка населення Росії зросла з 63,6 до 64,2% (на 0,6%), республік Закавказзя — з 4 до 4,7% (на 0,7%); при зростанні абсолютної кількості населення Білорусі, республік Середньої Азії і Казахстану відповідно з 5 млн. осіб до 5,2 млн. осіб і з 13,7 млн. осіб до 14,9 млн. осіб питома вага скоротилася на 0,2 і 0,1%.

Оскільки за цей період лише в одній республіці зменшилася кількість населення, то природно питома вага населення саме цієї республіки скоротилася найбільше — до 17,5%, або на 2,2%.

Скорочення загальної кількості населення за роки радянської влади вдруге спостерігалось в нашій країні лише за часів німецько-фашистської навали, в роки Другої світової війни. В Україні за роки окупації народилося 1152 тис. дітей, а померло 2623 тис., тобто на одне народження припадало 2,3 смерті «через природні причини»².

Певною мірою на змінах у кількості населення України в 20-х — 30-х роках позначився голод 1921 — 1923 рр. За даними В. Кубійовича, в Україні від голоду померло близько 500 тис. осіб³. Дослідники історії нашої республіки наводять загальну кількість — 235 тис. лише за зиму 1921 — 1922 рр.⁴ У цілому прямі втрати від голоду початку 20-х років становили 5053 тис. осіб⁵. Особливо тяжко вплинув на кількість населення сталінський голодомор 1932 — 1933 рр. За ці роки в Україні лише від голоду померло 3,6 млн. осіб, а з урахуванням демографічних втрат під

¹ У 1926 р. в Україні без Криму мешкало 29 млн. осіб. На той час у Кримській АРСР мешкало 713 823 особи. Див.: Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. — М., 1928. — Вып. IV. — С. 71.

² Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати Української РСР у 40-х роках // УІЖ. — 1990. — № 2. — С. 16.

³ Енциклопедія українознавства. — Львів. — Т. 2. — С. 406.

⁴ Кульчицький С. В., Мовчан О. М. Невідомі сторінки голоду 1921 — 1923 рр. в Україні. — К., 1993. — С. 235. — (Препринт).

⁵ Етно-національний розвиток України (Терміни, визначення, персоналії). — К., 1993. — С. 41.

впливом голоду лише за 1932 — 1934 рр. ці втрати становили понад 5 млн. осіб¹.

Втрати населення від голодомору продовжували негативно впливати на демографічну ситуацію в республіці і в наступні роки. Істотно вплинули на демографічну ситуацію драматичні події, пов'язані з колективізацією. За 1930 р. і до червня 1931 р. в Україні було депортовано понад 98,5 тис. родин².

За підрахунками канадського вченого О. Субтельного, на початку 1930 р. понад один мільйон українських селян було експропрійовано, найпоширенішою формою впливу на них стала депортація за межі України. Близько 850 тис. селян депортували на Північ. Їх виганяли з дімовок, саджали у товарні потяги й вивозили за тисячі кілометрів на Північ, залишали в арктичній пустелі, нерідко без їжі й притулку, де багато з них загинуло, особливо дітей³.

Отже, за часів колективізації від голодомору і депортації населення за межі республіки Україна втратила понад 4,6 млн. своїх мешканців, або приблизно 15% усього населення республіки. Аналіз наслідків голодомору 1932—1933 рр. подає український демограф А. Перковський. За його підрахунками, населення колишньої України зменшилося на 4,2 млн. осіб, тобто за один рік пострадянського періоду Україна зазнала людських втрат більше, ніж за роки Першої світової війни та громадянської.

Голодомор 1932—1933 рр. істотно вплинув не лише на чисельність населення України, а й на його національний склад. Ці питання розглядаються в фундаментальній праці, яка вийшла наприкінці 2003 р., «Голод 1932 — 1933 років в Україні: причини та наслідки»⁴.

Праця стала істотним кроком до розв'язання цієї складної проблеми. У монографії подаються дані про кількість загиблих від голоду: від 2 до 12 млн. населення і навіть більше. Проаналізувавши величезну кількість архівних документів, а також досліджень з цього питання, автори вважають, що внаслідок голоду Україна втратила (з урахуванням зменшення народжуваності) приблизно 4,3 — 5 млн. осіб (с. 505), а прямі втрати від голоду становлять 3 — 3,5 млн. осіб (с. 508).

Якщо порівняти ці втрати з кількістю населення України напередодні голодомору, то можна припустити, що від голоду загинуло приблизно 10% населення. Окремо наводяться фактичні дані про кількість помер-

¹ Історія України: Пробний навчальний посібник для 10—11 класів середньої школи. — К., 1991. — С. 187.

² Там само. — С. 327.

³ Субтельний О. Назв. праця. — С. 356.

⁴ Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки. — К.: Наук. думка, 2003. — 888 с.

лих від голоду по регіонах України, де жили німці. На підставі цих даних автори стверджують, що це приблизно 20 тис. осіб (с. 514—526). На нашу думку, процент загиблих німців потребує більш ґрунтовних доказів.

У монографії також робиться спроба проаналізувати кількість загиблих серед представників різних національностей, що мешкали в Україні. Для цього в роботі наводиться кількість померлих за національною ознакою за 1933 р. (с. 509).

Загальну кількість померлих 1909 тис. поділяють як за національною ознакою, так і за ознакою проживання померлих у місті та селі: відповідно — 230,9 тис. і 1678,1 тис. Цей поділ говорить про те, що кількість померлих на селі була значно більшою, ніж у містах, але не зможе точно визначити, серед яких етносів у часи голодомору скільки осіб померло. Адже ми не маємо даних на цей час про національний склад населення України. А посилення авторів на те, що молдавське, польське, німецьке і болгарське населення майже повністю проживало в селах (с. 509) не може задовольнити читача.

Таким чином, втрати від голоду населення за національною ознакою потребують подальшого більш глибокого вивчення. Тим більше, що навколо цих питань ведеться шалена пропагандистська кампанія. Одним з її напрямків є наполягання на тому, що нібито голод 1932—1933 рр. був спрямований на українців. Але на сьогодні можна лише стверджувати, що серед загиблих більшість становили мешканці села. Це відбувалося тому, що на той час населення України переважно проживало в селах: у 1926 р. там проживало 81,5% всього населення, а в 1939 р. — 63,8%.

Адже в часи голодомору населення міст було значно краще захищене від голоду, ніж сільське. У містах 1928 р. держава запровадила карткову систему забезпечення продуктами харчування робітників та службовців, а в селах нею було охоплено незначну частку населення — працівників МТС та державних службовців.

Оскільки голод охопив більше мешканців села, то і народи, які більше проживали в сільській місцевості, постраждали від голоду більше. У 1926 р. на селі проживало 81,5% населення, в тому числі українців — 89,1%, поляків — 79,3%, німців — 91,3%, молдаван — 95,6%, греків — 89,7%, болгар — 96,1%, росіян — 49,8%, євреїв — 22,6%, білорусів — 50,9%. За тринадцять наступних років внаслідок реалізації курсу на індустріалізацію процес урбанізації в Україні відбувався швидкими темпами. За ці роки частка населення, що мешкало в селах, істотно скоротилася, а мешканців міста зросла, що позначилося і на представниках усіх етносів — жителів нашої республіки.

У 1939 р. в селах проживало вже 63,8% населення, в тому числі — українців — 71,5%, поляків — 70,6%, німців — 82,1%, молдаван — 86,8%, греків — 56,8%, болгар — 80,3%, росіян — 33,9%, євреїв — 14,5%, білорусів — 43,2%.

Отже, за цей період урбанізація відбулася в цілому серед населення України, а також серед усіх народів, які мешкали на наших землях.

Наведені дані за 1926 р. і 1939 р. свідчать про те, що урбанізація охопила всі народи, які населяли Україну.

Але як у 1926 р., так і в 1939 р. більшість українців, поляків, молдаван, німців, греків і болгар були аграріями, мешкали на селі. Тому саме ці народи втратили і більше своїх осіб у ті страшні часи, а відносно менше постраждали росіяни, євреї та білоруси. Це також підтверджується і порівняннями національного складу населення за 1926 р. і 1937 р. За цей проміжок загальна кількість населення республіки зменшилася приблизно на 600 тис. осіб, у тому числі українців — майже на 1 млн., молдаван — на 40 тис., поляків — на 60 тис., болгар — на 30 тис., в той же час кількість росіян зросла на 500 тис., білорусів — на 20 тис.

Ми також не можемо на підставі цих даних робити якісь конкретні висновки про чисельність загиблих від голоду за національною ознакою. Радянський уряд з утвердженням СРСР прагнув усіляко послабити УРСР, і це він робив із перших кроків, віддавши РРФСР території з переважно українським населенням Білгородської, Курської та Воронежської губерній, місто Таганрог та інші землі. Продовженням цієї політики стали розстріл українського відродження з кінця двадцятих — початку тридцятих років, а також активна русифікаторська політика, що примушувала українців та населення інших етносів записувати себе росіянами. Це і відбилося при переписах 1937 р. та 1939 р.

При підрахунках втрат за національною ознакою також потрібно враховувати депортацію з України понад мільйон населення до Сибіру.

Таким чином, вітаючи авторів згаданої монографії із створенням фундаментальної праці, слід звернути увагу науковців на те, що в книзі наголошується на необхідності подальшої роботи над згаданою проблемою. Голод 1932—1933 рр. був не чим іншим, як продовженням політики радянського уряду щодо послаблення УРСР, яка тривала і в наступні часи перебування наших земель у складі СРСР. Водночас підкреслимо, що він був спрямований не тільки на українців, а на населення УРСР.

Порівнюючи кількість населення 1926 р. з 1937 р., слід враховувати, що протягом 1934—1936 рр. природний приріст населення України становив 1,1 млн. осіб. Такі величезні втрати негативно впливали на соціально-політичний і економічний розвиток України.

Саме керуючись прагненням приховати наслідки голодомору й інші свої злочини проти людства, Сталін заборонив друкувати результати Всесоюзного перепису 1937 р.

Рада Народних Комісарів СРСР своєю постановою від 26 вересня 1937 р. визнала організацію перепису населення 6 січня 1937 р. незадовільною, самі матеріали перепису дефектними і зобов'язала Цент-

ральне управління народногосподарського обліку Держплану СРСР провести Всесоюзний перепис населення в січні 1939 р.¹

Постраждали не лише статистичні дані, а й люди. Як зазначалося раніше, були розстріляні видатний демограф, тодішній начальник Бюро перепису населення в Центральному управлінні народногосподарського обліку Держплану СРСР (ЦУНГО) Олімпій Квіткін, українець за походженням, який здобув вищу математичну і статистичну освіту в Сорбонні, начальник ЦУНГО І. Краваль, начальник УНГО УРСР М. Асаткін, його заступник Є. Кустелян, який керував республіканським Бюро перепису населення, заступник начальника Бюро І. Вейцблїт та інші. Багатьох працівників державної служби статистики було ув'язнено².

Лише окремі дані цього перепису з'явилися аж у 1991 р. А дані 1939 р., та й то вибіркові, можна зустріти тільки в матеріалах про перепис за 1959 р., які було опубліковано лише в 1962—1963 рр.

В Україні в 1939 р. до приєднання західних областей мешкало 31,8 млн. осіб, тобто трохи більше, ніж у 1926 р. (на 2,8 млн. осіб)³.

Нарешті в 1992 р. подаються матеріали Всесоюзного перепису населення 1939 р., в яких загальна кількість населення України становить 30,9 млн. осіб (без Криму), тобто населення республіки за період з 1937 р. зросло на 2,5 млн. осіб⁴.

Навряд чи таке зростання можна відносити на рахунок природного його приросту. Але у статистичних щорічниках УРСР та СРСР, якими, крім демографів, на мою думку, користується більшість науковців і викладачів, кількість населення подається за 1939 р. вже разом з возз'єднаними західними областями — 40,5 млн. осіб. Тому здається, що все гаразд: у 1926 р. — 29 млн., у 1939 р. — 40,5 млн. Може склалася враження, що українські землі охопив демографічний «вибух». Насправді ж відбулося зростання в результаті приєднання до України мешканців західних областей, приблизно 9 млн. осіб. Так ховалися тяжкі наслідки сталінізму.

У перші місяці війни з України також, як і з інших республік, було депортовано в глиб країни німців, яких за переписом 1937 р. у нашій республіці налічувалося 401,9 тис. осіб⁵.

Возз'єднання західноукраїнських земель теж не обійшлося без сталінських репресій. З осені 1939 р. по осінь 1940 р. із Західної України і Західної Білорусі за так званими «політичними» ознаками було репре-

¹ Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Краткий итог. — М., 1991. — С. 227.

² Бондаренко В. В., Дараган М. В. Переписи населення в СРСР. — К., 1958. — С. 37; Перковський А. Сталін скасував результати перепису 1937 р. // День. — 1997. — 20 січня.

³ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: Украинская ССР. — М., 1963. — С. 11.

⁴ Итоги Всесоюзной переписи населения 1939 г.: Основные итоги. — М., 1992. — С. 22.

⁵ Сборник статистических материалов 1990 г. — М., 1991. — С. 21.

совано близько 10% усього їхнього населення. За згаданий період було вивезено до Казахстану, переважно в Кустанайську і Семипалатинську області, в чотири етапи 1 млн. 250 тис.¹ До цієї кількості слід також додати близько 500 тис. осіб, висланих із західних областей України у 1946—1949 рр.², що було пов'язане з боротьбою сталінського режиму проти УПА і ОУН.

До середини 1946 р. тільки в західні області України з її східних областей прибуло понад 86 тис. партійних, радянських працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства, народної освіти, охорони здоров'я, культурно-освітніх закладів³.

Внаслідок входження в Україну такої кількості мешканців західних областей у 1940 р. населення республіки значно зросло, а його питома вага в Радянському Союзі порівняно з 1926 р. підвищилася на 1,6%. Але це не свідчить про поліпшення демографічної ситуації в республіці.

Приєднання цих земель до України здійснювалося згідно з пактом Молотова — Ріббентропа. Але землі з переважно українським населенням не всі відійшли до України. Населені українцями передгір'я Карпат від Сяну до Дунайця (Лемківщина), Басейн Верхнього Сяну (Надсяння), західні береги Бугу (Холмщина) та землі між Бугом і Наревом (Підляшшя) залишилися у Польщі.

У 1944—1946 рр. понад 500 тис. українців примусово були виселені в Україну зі своїх споконвічних земель, які відійшли до Польщі. Водночас приблизно 800 тис. осіб було переселено до Польщі. Проведення акції «Вісла» у квітні — серпні 1947 р. призвело до виселення українських і змішаних українсько-польських сімей з Надсяння, Лемківщини, Холмщини й Підляшшя і до поселення їх у так званих повернутих західних і північних районах Польщі — 140,6 тис. осіб.

Відповідно до домовленості з Румунією колишні Акерманський, Хотинський та Ізмаїльський повіти Північної Буковини, де переважно більшість населення становили українці, у 1940 р. перейшли теж до України, на жаль, близько 400 тис. українців залишилися у новоствореній Молдавській РСР. Від України було відірвано Лівобережжя Дністра — це нинішні Кам'янський, Рибницький, Дубоссарський, Григоріопольський та Слободзейський райони Молдови⁴.

¹ День. — 2002. — 2 березня. Частина з цієї кількості вивезена з білоруських земель, які були приєднані до Білорусії. Але можна вважати, що понад 90% їх загальної кількості були мешканцями Східної Галичини.

² Субтельний О. Назв. праця. — С. 425; Історія України. Назв. посібник. — С. 370. Подає кількість висланих за 1946—1949 рр. 203 662 особи; Літературна Україна. — 1992. — 1 жовтня.

³ Історія Української РСР. — К., 1979. — Т. 8. — С. 69—70.

⁴ Історія України. — К.: Альтернативи. — 1997. — Т. 8. — С. 332; День. — 1997. — 24 вересня; Вечірній Київ. — 1993. — 15 жовтня.

Різні фактори впливали на демографічну ситуацію протягом 1940—1959 рр.

Особливо тяжко вплинула на демографічну ситуацію в республіці німецько-фашистська навала. За роки Другої світової війни загинуло на фронті і під окупацією не менше 8,5 млн. синів і дочок України (втрати всіх республік СРСР — 27 млн. осіб)¹. Це 20% довоєнної кількості населення республіки.

Зокрема, втрати населення західних областей становили 29%, а східних — 19%. Це можна пояснити довгим часом окупації².

За роки війни до Німеччини з України було вивезено понад 2,1 млн. осіб, переважно юнаків. Повернулося в Україну їх разом із військовополоненими лише 800 тис. осіб.

Крім того, з України було евакуйовано до Казахстану, Середньої Азії, Уралу та Сибіру 1,9 млн. осіб, з яких теж не всі повернулися на рідні землі³.

Внаслідок сталінського свавілля в 1944 р. з Криму було депортовано до Сибіру і Казахстану кримських татар, болгар, вірменів та греків — 228 543 особи (у тому числі кримських татар — 191 088 осіб). Це становило майже 1/3 трудових його ресурсів.

Одночасно з цим до Криму переселяється населення з інших республік, переважно з Росії та України. На початок 1945 р. сюди приїхали 17 040 сімей, за 1950—1954 рр. — ще 57 тис. сімей⁴.

Певну роль у демографічній ситуації в Україні відіграв процес урегулювання кордонів між Польщею і Україною після війни, внаслідок якого міграція з Польщі в Україну становила 483 тис. українців і з України до Польщі — 810 тис. поляків (пасив для республіки становив 327 тис. осіб)⁵.

У згаданій статті А. Л. Перковського, С. І. Пирожкова наводиться кількість нашого населення за кордоном протягом 1941—1946 рр. — 1,3 млн. осіб (с. 18). Але, оскільки вони не подають даних про тих, хто повернувся з-за кордону, на нашу думку, до цієї цифри слід підходити обережно. Слід також пам'ятати, що на кількості населення в Україні позначився голодомор 1946—1947 рр. Його пік припадає на зиму 1946—1947 рр. та весну—літо 1947 р. Голод забрав, за даними дослідників, від 100 тис. до понад 1 млн. чоловік. Крім загиблих, на 20 червня 1947 р. в Україні налічувалося 1154,2 тис. осіб, хворих на дистрофію. Втрати

¹ Новітня історія України (1900–2000 рр.). — К.: Вища школа, 2002. — С. 708.

² Перковський А. Л., Пирожков С. І. Назв. праця. — С. 17.

³ Там само. — С. 15, 16; Історія України. Назв. праця. — С. 366. У деяких виданнях наводиться інша кількість евакуйованих з українських земель — 3,5 млн. осіб.

⁴ Літературна газета. — 1991. — 12 грудня.

⁵ Історія України. Назв. праця. — С. 371.

населення під час війни, продовження сталінських репресій після її закінчення зумовили залучення в широких масштабах до роботи в аграрному секторі економіки підлітків. У 1947 р. в колгоспах працювало 792,8 тис. дітей віком від 12 до 16 років.

Через такі величезні втрати населення в Україні відчувалася гостра нестача трудових ресурсів, особливо в перші післявоєнні роки, що істотно впливало на відбудову народного господарства. Так, на землях України на 1 січня 1945 року мешкало майже 27,4 млн. осіб, або 66,8% їх довоєнної кількості, а на 1 липня 1946 року — майже 32,1 млн. осіб¹.

Таке зростання кількості населення не є результатом швидких темпів природного збільшення. На цей час у певному його збільшенні відіграли роль повернення людей, які були тимчасово евакуйовані у східні райони СРСР, часткове повернення з Німеччини тих, кого було вивезено силою, початок повернення до рідного краю демобілізованих з лав Радянської Армії. За період з 1945 по 1948 рр. в Україну повернулося майже 2,2 млн. демобілізованих воїнів².

Майже на 800 тис. осіб зросла кількість населення України за рахунок мешканців Закарпаття, яке увійшло до складу республіки в червні 1945 р.³

Наведені факти свідчать, що населення України у післявоєнні роки зростало досить повільно. Якщо довоєнної кількості населення СРСР досяг у 1955 р., то Україна — лише в 1960 р., а Білорусь — навіть у 1970 р.⁴

Практично неможливо простежити зміни в демографічній ситуації, що відбулися в СРСР і республіках протягом другої половини 40-х та в 50-х роках. Але навряд чи можна вважати оптимальним те, що в повоєнні роки в умовах, коли українські землі входили до найбільш зруйнованих німецько-фашистською окупацією, зазнали величезних людських втрат, гострої нестачі трудових ресурсів, з України за держнабором направляли робітників і службовців у регіони, які менше постраждали від війни, де була більш сприятлива демографічна ситуація.

Так, протягом 1953—1958 рр. за межі нашої республіки за держнабором було відправлено понад 327 тис. робітників. Протягом 1954—1956 рр. для освоєння цілинних і перелогових земель виїхали з республіки приблизно 100 тис. юнаків і дівчат. У 1956—1969 рр. до Казах-

¹ Перковський А. Л., Пирожков С. І. Назв. праця. — С. 17; Голод в Україні 1946—1947: Документи і матеріали / Вид. М. П. Коць. — Київ—Нью-Йорк, 1996. — С. 7, 13.

² Юрчук В. І. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.). — К., 1965. — С. 70, 77.

³ Перковський А. Л., Пирожков С. І. Назв. праця. — С. 24.

⁴ Народное хозяйство СССР за 70 лет. — М., 1987. — С. 374; Труд в СССР. — М., 1968. — С. 19.

стану поїхало ще майже 250 тис. працівників, які допомагали розвитку промисловості республіки, будівництву міст і сіл.

Представники нашої республіки в післявоєнні роки брали також активну участь у промисловому освоєнні нафтородовищ Тюмені та ін.

Одночасно в Україну приїздили на відбудову зруйнованої економіки трудящі майже з усіх регіонів Радянського Союзу. Міграційні процеси, що відбувалися на українських землях, істотно впливали на національний склад республіки як своєрідна форма його русифікації.

Перший післявоєнний Всесоюзний перепис населення було проведено лише в січні 1959 р., тобто майже через 14 років після закінчення Другої світової війни.

Постає запитання: чому для проведення першого Всесоюзного перепису населення 1926 р. знадобилося менше 4 років, а для першого післявоєнного перепису — майже 14 років?

На нашу думку, Сталін особисто гальмував його проведення, розуміючи, що перепис значною мірою розкриє його антинародну політику. Після його смерті причиною гальмування проведення перепису була боротьба за владу у вищих колах партійно-адміністративного керівництва, його нестабільність.

За даними перепису 1959 р. населення Радянського Союзу становило 208,8 млн. осіб, перевищувало довоєнну кількість на 14,7 млн. осіб (7,6%), РРФСР — на 7,4 млн. осіб (6,7%), республік Закавказзя — на 1,2 млн. осіб (14,6%), Середньої Азії і Казахстану — на 5,9 млн. осіб (34,5%), Прибалтійських республік — на 100 тис. осіб (1,7%). За цей же період населення Білорусі зменшилось на 900 тис. осіб (10%). Може скластися враження, що населення України в цьому ж році перевищило довоєнний рівень на 600 тис. осіб (1,3%). Але, як переконливо доводять демографи А. Л. Перковський і С. І. Пирожков, це не зовсім так. У 1935 р. населення Закарпаття становило 786 тис. осіб. У зв'язку з тим, що Закарпаття в 1945 р. приєдналося до України, до загальної кількості населення республіки в 1940 р. воно не входило. Тому, щоб було наукове порівняння кількості населення, його потрібно проводити на однаковій території, тобто до населення 1940 р. додати населення Закарпаття, приблизно 800 тис. осіб, тоді воно у 1940 р. в Україні становитиме вже 42,1 млн. осіб. Таким чином, населення в Україні в 1959 р. становило 41,9 млн. осіб, тобто його було на 200 тис. менше, ніж до війни, або лише 99,5% його довоєнної кількості. За переписом населення 1959 р. в цій області на той час мешкало майже 920,2 тис. осіб².

¹ Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946—1970 рр.). — К., 1972. — С. 42.

² Перковський А. Л., Пирожков С. І. Назв. праця. — С. 24; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: Украинская ССР. — М., 1963. — С. 16.

Отже, Україні, щоб досягти довоєнної кількості населення, знадобилося 15 післявоєнних років, а Білорусі — навіть 25 років.

За змінами у кількості населення з 1940 по 1959 рр. республіки колишнього СРСР можна поділити на три групи. До першої групи належать ті, кількість населення яких зросла за темпами більше, ніж населення СРСР. Це республіки Закавказзя, Середньої Азії та Казахстану.

До другої — РРФСР і Прибалтійські республіки, темпи зростання яких були меншими за загальносоюзні.

До третьої — Білорусь та Україна, загальна кількість населення яких навіть не досягла довоєнного рівня.

Таким чином, за період 1940 — 1959 рр. при загальному зростанні кількості населення в Радянському Союзі спостерігається істотна строкатість щодо змін у кількості населення його регіонів та республік.

Різницю у темпах змін кількості населення на користь республік Закавказзя, Середньої Азії та Казахстану можна пояснити тим, що Прибалтійські республіки, Білорусь і Україна повністю були тимчасово окуповані німецько-фашистськими загарбниками, також як і частина областей РРФСР. Тому на цих землях за часів окупації гинули не лише військові, а й мирне населення, на відміну від тих земель, де загарбників не було.

Внаслідок таких зрушень відбулися істотні зміни у співвідношенні населення республік і регіонів, що входили до складу СРСР.

У складі населення Союзу питома вага мешканців РРФСР не змінилася, республік Закавказзя — зросла на 0,2 % і особливо зросла частка населення Середньої Азії й Казахстану — на 2,2%. Зменшилася питома вага республік Прибалтики — на 0,1%, Білорусі — на 0,7% і найбільше України — на 1,4%.

Тенденції у змінах кількості населення Радянського Союзу, його регіонів та республік набули дальшого розвитку протягом 1959—1991 рр.

Протягом 60-х — 80-х років продовжувала зростати загальна кількість населення Союзу, усіх республік та регіонів. Але, як і в попередній період, спостерігаються різні темпи його зростання в регіонах та республіках.

За 32 роки загальна кількість населення Радянського Союзу збільшилась на 81,3 млн. осіб (38,9%), РРФСР — на 29,9 млн. осіб (25,3%), України — на 10 млн. осіб (23,9%), Білорусі — на 2,2 млн. осіб (27,2%), республік Прибалтики — на 2 млн. осіб (33,3%), Закавказзя — на 6,7 млн. осіб (41,6%), Середньої Азії і Казахстану — на 28 млн. осіб (121,7%).

Таким чином, за останні 32 роки простежується така сама тенденція, як і протягом 1940—1959 рр. Точніше, за 19 років найшвидшими темпами зростала кількість населення республік Закавказзя і особливо Середньої Азії та Казахстану, те саме ми спостерігаємо і протягом 1959—1991 рр. Але цей розрив у темпах на користь останніх регіонів ще збільшився. Наприклад, якщо кількість населення Росії за 1940—

1959 рр. зросла на 6,7%, а республік Середньої Азії і Казахстану — на 34,5%, різниця — 27,8%, то за період 1959—1990 рр. — відповідно 25,6% і 121,7%, або в 4,3 раза більше, ніж за 1940—1959 рр. Ця різниця буде ще більшою, якщо порівняти з Україною та Білоруссю.

Якщо різницю в темпах зростання населення за 1940—1959 рр. регіонів та республік ми вже пояснювали, то нічим іншим цю різницю не можна пояснити за останній період, тим більше, що вона ще й зросла. В ці часи не було ні голоду, ні воєн. Продовження тенденцій попереднього періоду можна пояснити лише повною байдужістю ЦК КПРС, радянського уряду і керівництва західних республік до демографічних процесів, що відбувалися на їхній території.

Так, якщо питома вага населення РРФСР за 1940—1959 рр. не змінилася, то України скоротилася на 1,4%, Білорусі — на 0,7%, Прибалтики — на 0,1%, Закавказьких республік зросла на 0,2%, Середньої Азії і Казахстану — на 2,8%.

За 1959—1991 рр. частка населення Росії зменшилася на 5,7%, Білорусі — на 0,3%, Прибалтійських республік — на 0,2% і України — на 2,0%. За ці ж роки питома вага населення республік Закавказзя зросла на 1,1%, а Середньої Азії і Казахстану — на 6,6%.

З утворенням Молдавської республіки в 1940 р. загальна кількість її населення зросла з 2,5 млн. осіб до 4,4 млн. осіб, але частка її людності серед населення Союзу практично не змінювалася — 1,3—1,5%.

Таким чином, у СРСР протягом 1959—1991 рр. спостерігається активний «наступ» населення республік Закавказзя, Середньої Азії і Казахстану на позиції європейських республік: РРФСР, України, Білорусі й Прибалтики. Якщо їхня частка населення в складі СРСР в 1940 р. становила 85,6%, в 1959 р. — 83,4%, то в 1991 р. — 75,2%.

Падіння питомої ваги населення європейських республік СРСР в 1959 р. відносно 1940 р. ми вже пояснювали. А чим можна пояснити падіння за останні 32 роки? Але ж воно відбувалося за темпами ще швидше.

Мало б привернути увагу до себе поступове скорочення темпів зростання кількості населення України. Якщо протягом 1959—1970 рр. воно зросло на 12,4%, то за 1970—1979 рр. — на 5,7%, а за 1979—1991 рр. — лише на 4,2%.

Слід особливо підкреслити — швидкими темпами скорочувалося зростання кількості мешканців в Україні після Чорнобильської аварії, яка стала справжньою катастрофою для українського народу. За останніх два роки в складі Радянського Союзу — з 1 січня 1989 р. по 1 січня 1991 р. — його кількість збільшилася на 200 тис. осіб, або менш ніж на 0,4%¹.

¹ Народне господарство Української РСР в 1989 р. — К., 1990. — С. 26; Народное хозяйство СССР в 1990 г. — М., 1991. — С. 227.

До цього ми йшли протягом усього періоду радянської влади, про що свідчать розглянуті нами тенденції, а Чорнобильська трагедія лише прискорила цей процес. А це вже катастрофа.

Негативні тенденції щодо населення України, закладені за часів радянської влади, тривають і в наступні роки. З розвалом колишнього СРСР і проголошенням незалежної України 24 серпня 1991 р. тривало погіршення демографічної ситуації в державі.

Нас не може не турбувати те, що протягом післявоєнного періоду на фоні високих темпів зростання кількості населення республік Середньої Азії, Казахстану і Закавказзя скорочувалася кількість населення в Україні. Більш того, прискорилися темпи скорочення питомої ваги її населення серед мешканців СРСР. Адже за 1959—1970 рр. частка населення нашої республіки скоротилася на 0,4%, за наступні 9 років — вже на 0,5%, а ще за наступні 10 років — на 1,1%, тобто більш ніж удвічі порівняно з попередніми двома періодами.

Напередодні Другої світової війни в Україні мешкало 41,3 млн. осіб, в республіках Середньої Азії і Казахстану — 17,1 млн. осіб, в 1959 р. — відповідно 41,9 млн. осіб і 23 млн., а на початку 1991 р. — відповідно 51,9 млн. осіб і 51 млн. осіб.

У грудні 1991 р. під Мінськом керівники трьох соціалістичних республік Радянського Союзу — Б. Єльцин (РРФСР), С. Шушкевич (БРСР) та Л. Кравчук (УРСР) — проголосили утворення СНД. За цим рішенням державне об'єднання, що мало назву СРСР, припинило своє існування. А 24 серпня 1991 р. депутати Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки на своєму пленарному засіданні ухвалили закон про державну незалежність України, утворення Української республіки. 1 грудня 1991 р. народ України обрав Президентом держави Л. Кравчука, а 28 червня 1996 р. депутати Верховної Ради України на своєму пленарному засіданні ухвалили Конституцію України. Прийняття Конституції юридично завершило утворення незалежної української держави.

Як же вплинуло існування України в умовах незалежності на кількість населення країни?

Протягом 1992 р. уповільнюються темпи зростання кількості населення країни, і на перше січня 1992 р. в Україні мешкало 52,1 млн., а на перше січня наступного року кількість населення дорівнювала лише 52,2 млн. осіб. Це була найбільша його чисельність у ХХ ст.¹

Після цього розпочалося зменшення кількості населення². У наступні роки темпи скорочення населення поступово зростають. За ре-

¹ Народне господарство України в 1991 році. — К., 1992. — С. 64; Народне господарство України в 1992 році. — К., 1993. — С. 50; Народне господарство України в 1993 році. — К., 1994. — С. 26.

² На початок 2004 р. в Україні вже мешкало менше 48 млн.

зультатами Всеукраїнського перепису 2001 р. в країні проживало майже 48,5 млн. осіб. Цей процес триває і далі.

За наступні десять років відбулися досить істотні зміни в чисельності населення колишніх радянських республік. У 2001 р. кількість населення Закавказьких незалежних держав (Азербайджану, Вірменії та Грузії) не змінилася і становила 16,1 млн., а в Російській Федерації скоротилася до 144 млн. (на 3,9 млн.), у Білорусі — до 9,95 млн. (на 350 тис.), в Україні — до 48,5 млн. осіб (на 3,4 млн.). Скорочення чисельності населення в процентах становило відповідно 2,6%, 3,4% і 6,5%. Отже, зменшення кількості населення серед слов'янських республік колишнього СРСР відбувалося найшвидшими темпами, і особливо в нашій державі. Водночас кількість населення колишніх республік СРСР — Середньої Азії і Казахстану становила 56 млн. і, на відміну від вищезгаданих, зросла на 5 млн., або на 9,8%.

Більш того, за наступні два роки кількість населення України ще істотно зменшилася і за даними Держкомстату України, на який і посиляється газета, на 1 грудня 2003 р. становила 47,66 млн., тобто ще скоротилася приблизно на понад 800 тис.¹

Важливим напрямком послаблення потужності українського етносу було висмоктування його інтелектуального потенціалу, примусове переселення його видатних представників до столиць імперських країн.

Усі світові імперії, розширюючи свої земельні простори, заселені іншими народами, як правило, зустрічалися з важливою проблемою. Підкорені ними народи за своєю чисельністю були значно більші від народів держав-завойовників. Тому перед ними виникала проблема, як меншістю утримувати в покорі більшість.

Для реалізації своїх пригноблювальних планів імперії прагнуть використати представників підкорених ними народів. З цією метою вони використовують досить широкі методи їх заохочення на службу до себе. Одним надають посади в державних органах, включно до найвищих. Інших наділяють земельними ділянками, значно більшими, ніж вони мали, звільняють на деякий час від державних податків, військової служби тощо. Для науковців, представників літератури та мистецтва створюють сприятливі матеріальні умови для реалізації талантів та життя.

Тому політика величезних світових імперій, таких як Австро-Угорщина, Британія, Росія, по суті нічим не різнилася.

Однією з найбільших світових імперій у XVIII—XX ст. була Росія, що захопила більшість українських споконвічних земель.

Наприклад, якщо на початку XVIII ст. в Центрально-Промисловому районі Росії українців майже не було, то в 1910—1917 рр. їх було вже 13,8 тис. осіб. За цей же проміжок часу в Центрально-Землеробському районі Росії їх кількість зросла з 262 тис. осіб майже до 2 млн. осіб. В ос-

¹ Факты. — 2004. — 15 января.

новному українцями було освоєно Далекий Схід, їх було там у десятих роках XX ст. 427 тис., у степах Казахстану — майже 790 тис.

Чому і зараз Кубанський хор співає пісні чистою українською мовою? Тому що у XVIII і XIX ст. Кубанський край в основному освоювався українськими козаками і селянами.

У 1926 р. в Кубанській окрузі було понад 915 тис. українців, які становили майже 61,4% місцевого населення, у Ставрополлі — відповідно 245,6 тис. (33,8%). Вони зберегли свою рідну мову та побут, звичаї аж до сьогодення.

Російська імперія не лише в широких масштабах використовувала українців для освоєння нових земель, вона також заохочувала для цього українську еліту. Особливо активно це розпочалося за часів Петра I та Катерини II, коли талановитих українців використовували на найвищих державних посадах. До Санкт-Петербурга примусили переїхати видатного філософа-просвітителя, реформатора православної церкви Ф. Прокоповича; на посаді канцлера Росії служив О. Безбородько, міністра освіти — П. Завадський, генерал-губернатора — І. Гудович та багато інших.

Використовуючи різні засоби заохочення, до російської столиці перевезли братів Олександра і Кирила Розумовських, видатних представників мистецтва композиторів Д. Бортнянського та М. Березовського. Через неможливість друкувати в Україні рідною мовою свої твори вперше видали в Санкт-Петербурзі І. Котляревський — «Енеїду», Т. Шевченко — «Кобзар» і т. д.

Нічим принципово не відрізнялася і радянська влада. Вона широко використовувала українців для освоєння нафтових родовищ Сибіру, півострова Камчатка, на будівництві Біломорканалу, Байкало-Амурської магістралі тощо.

Україна ставала усе в більших розмірах інтелектуальним донором СРСР.

В усі часи за радянської влади на найвищих посадах СРСР у ранзі міністрів, віце-прем'єр-міністрів тощо зустрічаємо представників українського народу. З нашої землі переїзять на роботу до Москви та Ленінграда видатні науковці, митці різних напрямків мистецтва.

Столиці СРСР і союзних республік за радянських часів були не лише зосередженням керівних державних посадовців, а й провідними центрами науки, культури та мистецтва. До них переїздила на життя більшість інтелектуальної еліти з усього Союзу. Саме в цих містах швидкими темпами зростає чисельність представників українського етносу.

Оскільки за радянської влади безробіття не було ні у СРСР в цілому, ні в союзних республіках, і Україні зокрема, то можна безпомилково стверджувати, що зростання кількості українців в столицях відбувалося тільки за рахунок людей розумової, інтелектуальної праці. У ті часи з України не їхали на заробітки до столиць на будівництво дач, інших споруд робітники-будівельники та представники інших робітничих професій.

Це наочно підтверджується даними наведеної табл. 9.

Наприкінці існування СРСР, в 1989 р., кількість українців, котрі мешкали за межами України, становила 6,8 млн. осіб, у тому числі в Російській Федерації — 4,4 млн., Казахстані — 856 тис., Білорусі — 290 тис.

На зорі радянської влади загальна чисельність вихідців з України у столицях згаданих республік була незначною, в сумі по чотирьох містах вона дорівнювала приблизно 33,3 тис. (див. табл. 9). Через тринадцять років, у 1939 р., тобто перед Другою світовою війною, абсолютна кількість вихідців з України істотно зросла.

Оскільки темпи зростання значно перевищували темпи збільшення загального населення міст, то підвищилась і питома вага вихідців з України серед місцевого населення усіх столиць. У 1939 р. в Москві їх стало 90,5 тис., Ленінграді — 54,7 тис., Алма-Аті — 16,7 тис., Мінську — 6,7 тис.

Це відбувалося в ті часи, коли Україна пережила страшний голод 1932—1933 рр., внаслідок якого загинуло понад 3 млн. її населення. Але втрати українського населення цим не обмежилися. За межі республіки, переважно до Сибіру, було депортовано ще понад 1 млн. її мешканців. На ці роки припадають масові знищення української інтелігенції, що розпочалися «розстрілами українського відродження» з кінця двадцятих років і продовжувалися у тридцятих.

Крім того, відбулися масові репресії щодо командного складу армії, партійних і державних чиновників. Усе це позначилося на чисельності населення України. Якщо в період з 1926 по 1937 рр. загальна чисельність населення Радянського Союзу зросла з 147 млн. майже до 162 млн. осіб, причому зросла майже в усіх союзних республіках, то в Україні вона скоротилася приблизно на 600 тис. осіб, у Білорусі — на 200 тис. осіб.

Таким чином, в Україні напередодні Другої світової війни відчувався гострий дефіцит трудових ресурсів, особливо працівників розумової праці.

Наступні двадцять років політика радянської держави щодо українського населення істотно не змінилася.

На ці часи припадають страшні втрати України. Внаслідок Другої світової війни Україна втратила понад 8,5 млн. свого населення (майже 20% його загальної чисельності). У 1946—1947 рр. по Україні прокотилася голод, продовжувалися сталінські репресії, депортація українців — членів ОУН і тих, хто їм співчував, до Сибіру тощо.

Внаслідок приєднання до України Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття до населення республіки влилося понад 9 млн. населення. Україна досягла довоєнної чисельності населення лише в 1960 р., а Радянський Союз — у 1955 р.

Після війни перед республікою стояли складні завдання відновлення і подальшого розвитку економіки, культури тощо. Гостро постало питання подолання відставання в економічному розвитку західноук-

раїнських областей. Усе це загострило питання з дефіцитом трудових ресурсів і особливо працівників інтелектуальної праці. Але, незважаючи на це, радянська влада висмоктувала висмоктувати трудові ресурси з України. У 1954—1956 рр. з нашої республіки було відправлено на освоєння цілинних і перелогових земель до Сибіру і Казахстану понад 100 тис. молоді, сотні тисяч поїхали на освоєння нафтових родовищ Сибіру та на інші території СРСР.

В останні тридцять років донорська місія українців у всіх столицях продовжувалась. За шістьдесят три роки радянської влади чисельність українців в усіх столицях зростала, випереджаючи збільшення загальної кількості їх мешканців, внаслідок чого підвищилась їх питома вага серед місцевого населення. Так, у Москві кількість українців за досліджувані роки зросла з 16,1 тис. осіб до 252,7 тис. осіб, Ленінграді — з 10,8 тис. до 151 тис., Алма-Аті — з 32,9 тис. до 45,6 тис. і Мінську — з 1,5 тис. до 53,2 тис. Усього по чотирьох столицях їх кількість зросла з 33,3 тис. до 502,5 тис. осіб.

Отже, якщо припустити таке не зовсім коректне порівняння, що за досліджувані роки радянської влади кількість населення слов'янських республік СРСР зросла всього в 1,6 раза і це поширити на чотири столиці, то кількість в них українців мала зрости всього до 50 тис., тобто понад 450 тис. українців ми віддали працювати на користь інших народів.

А це означає, що Україна внаслідок своєї донорської діяльності для свого розвитку втратила таку величезну кількість трудових ресурсів, значна частина з яких становила її інтелектуальний потенціал, її духовне багатство.

Читача можуть цікавити перспективи України на майбутнє. Цим займається в демографічній науці напрямок прогнозування кількості населення.

Прогнозування очікуваної чисельності населення України в нашій країні має досить давню історію. Цей напрямок було започатковано в 20-х — на початку 30-х років ХХ ст. видатними фундаторами української демографії М. В. Птухою, Ю. О. Корчаком-Чепурківським та А. П. Хоменком. За прогнозами сучасних демографів населення нашої країни за середнім варіантом у 2025 р. має скоротитися до 46,7 — 48,7 млн. Але наша дійсність свідчить про те, що такі прогнози сьогодні виглядають занадто оптимістичними.

Песимістичні прогнози щодо майбутньої кількості населення України висловлює і ООН. За її прогнозами на 2050 р. населення України має скоротитися на 40%, приблизно до 29 млн., а Росії на 28,3% — до 105,7 млн.

Якщо довіритись прогнозам ООН, то через п'ятдесят років ми будемо становити лише 27,4% населення Росії¹.

¹ День. — 2003. — 13 листопада. Підраховано автором.

Інші вчені дотримуються менш песимістичних поглядів. Вони, зокрема відомий демограф професор Е. Лібанова, вважають, що коли підростуть дівчата з 1983—1986 рр. народження, тоді прийде на світ значно більше дітей, ситуація зміниться на краще. Сьогодні в Україні на кожну жінку в середньому припадає по 1,4 дитини, що відповідає загальноєвропейським показникам¹.

§ 2. Українці в колишньому СРСР

Перша світова війна, революційні події в Європі протягом 1917—1920 рр. зумовили появу нових держав. Це призвело до перерозподілу споконвічних українських земель між ними. На карті Європи з'явилися такі держави, як Польща, Чехо-Словаччина, Угорщина, Радянський Союз та ін.

Певну роль у розташуванні українців на землях світу відіграла еміграція, названа її другою хвилею. Але вона була значно меншою, ніж перша.

Еміграція між двома світовими війнами до США і Канади становила 160 тис. осіб, Аргентини — понад 120 тис. осіб. Усього ж із західноукраїнських земель емігрувало понад 300 тис. осіб. З українських земель, які увійшли до складу СРСР, еміграція майже припинилася. Слід підкреслити, що країни, які згоджувалися приймати емігрантів, ставили до них конкретні вимоги: керуючись далеко не гуманними міркуваннями, вони прагнули висмоктати кращі трудові ресурси з інших країн, зміцнити свої. Таку політику проводила, наприклад, Канада, яка належала до країн, куди приїхали значні загони українців.

У 1925 р. у Львові створено Товариство допомоги українським емігрантам. Його секретар В. Бачинський з'їздив до Канади, налагодив стосунки з федеральним департаментом еміграції в провінції Альберта. Він домігся, що, як і раніше, серед емігрантів перевага буде надаватися сільським робітникам віком від 15 до 50 років, які повинні були відпрацювати принаймні один рік на фермах як робітники або домашньою прислугою. Імміграція торговців, міських робітників і осіб інших професій, не пов'язаних з сільським господарством, не заохочувалась².

На початку 20-х років ХХ ст. на рідних українських землях було утворено Українську Радянську Республіку, яка об'єднувала територію площею 443 тис. км² з населенням 31 млн. осіб (23% населення колишнього СРСР). До Польщі відійшло 132 тис. км² етнічних українських земель (Західна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя), 10,2 млн. населення (29,5% усього населення

¹ День. — 1997. — 10 січня.

² Зарубіжні українці. — К., 1991. — С. 37.

Польщі). Тоді ж 14,9 тис. км² земель (у тому числі 11,4 тис. км² Закарпаття і 3,5 тис. км² Пряшівщини), де проживало 0,7 млн. осіб, з них 0,5 млн. українців, було передано Чехо-Словаччині (5% усього населення цієї країни). А 18 тис. км² території (Південна і Північна Буковина, Хотинщина, Акерманщина, Ізмаїльщина, Мармарощина), де жили 1,4 млн. осіб, окупувала Румунія (населення цих земель становило 6,8% усіх жителів цієї країни).

Поза межами України опинилися південні землі Воронезької та Курської областей, на території яких на 43,9 тис. км² переважали українці — 2,4 млн. осіб, у 1926 р. — Східна Донщина (західна частина Ростовської області — 23,8 тис. км² — 0,9 млн. осіб).

Переписи населення 30-х років відносять до території українських етнічних земель площу 741,7 тис. км², на яких жило 49,2 млн. осіб, у тому числі за межами колишньої УРСР — 165,1 тис. км² з населенням 7,9 млн. осіб, а також українсько-російські території (Крим, північна Чернігівщина і центральна частина Північного Кавказу) площею 203,6 тис. км² з населенням 5,7 млн. осіб¹, частину Ростовщини і Кубані (46,6 тис. км², 1,9 млн. осіб) та інші території з переважно українським населенням. Потребує уточнення на етнічних засадах кордон між Україною і Білоруссю.

Таким чином, якщо до війни українські землі входили в основному до складу двох імперій, то тепер вони увійшли до чотирьох держав. Доля українців у складі цих держав була різною. Але загальною рисою було те, що керівники пануючих націй цих держав проводили загальну політику обмеження політичних і соціальних умов життя українського етносу, наступ на їхню мову, культуру, віру.

Як і до війни, переважна кількість українців мешкала на рідних землях.

У 1926 р. в кордонах колишнього СРСР українців було 31,2 млн. осіб, з яких 23,2 млн. жили в межах Української республіки, що вважалася федеративною державою в складі СРСР (табл. 8).

З перших кроків радянської влади спостерігається насильницька політика розподілу споконвічних українських земель не відповідно до кількості українського національного етносу і економічних зв'язків прилеглих територій України, а політика послаблення її економіки, людського, наукового і культурного потенціалу.

Від початку утворення Радянського Союзу і навіть раніше ставлення радянського уряду Російської Федерації щодо українців принципово не відрізнялося від уряду колишньої імперії. Тут теж спостерігаються ті самі заходи переселення українців по території всіх земель СРСР, а також залучення до України представників інших народів Союзу, насам-

¹ Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. — Львів: Світ, 1992. — С. 3, 42.

перед росіян, русифікація українців різними шляхами як на рідних землях, так і за їх межами.

Уже на початку 1919 р. радянська влада поставила умови, щоб до Російської Федерації увійшли землі не лише з переважно російським населенням, а й ті, на яких хоча росіяни й не становлять більшості, але їхні обласні центри знаходяться на території Федерації. Внаслідок такої «науково» обгрунтованої політики до складу Російської Федерації включили п'ять повітів з переважним українським населенням Курської губернії, п'ять — Воронежської (у тому числі Острогозький, Богучарський і Бірюченський, де українці становили 70—90% усього населення), один район Донської області, район Ставропольської губернії, три відділи Кубанської області (у тому числі Темрюкський та Єйський, де українці становили по 75%). Цей список можна продовжити¹.

За роки радянської влади процес розселення українців по всій території СРСР набував дальшого розвитку. З одного боку, українців переселяли з рідних земель, з іншого — на їхні землі переселяли представників інших етносів, тобто спостерігалися ті самі процеси, що і за часів Російської імперії.

Основними причинами переїздів українців були: 1) Перша світова, громадянська і Друга світова війни, 2) голодомори 1921 — 1923 рр., 1932—1933 рр., 1946—1947 рр., 3) державне переселення мешканців українських земель на новобудови 30-х років, 4) депортація за часів колективізації, 5) приєднання до України Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, 6) виселення до Сибіру членів ОУН—УПА та їхніх сімей, 7) освоєння цілих і перелогових земель, нафтородовищ, природних багатств Сибіру і Далекого Сходу та ін.

Міграційні процеси на території Радянської держави, яка формувалася як цілісний народногосподарський організм, здавалося, були природним явищем. Адже йшов процес інтернаціоналізації економічного життя регіонів Радянського Союзу, яке було продовженням того, що відбувалося ще за часів Російської імперії.

У цьому процесі продовжувала відігравати значну роль русифікаторська політика, яка проводилася ще за часів Російської імперії щодо України та українців за походженням, тільки в дещо трансформованому вигляді. Це особливо чітко простежується при адміністративно-територіальному розподілі та перерозподілі земель між молодими соціалістичними республіками.

В основу утворення територіальних кордонів між ними мали бути покладені два принципи: етнічний склад населення та економічна доцільність.

¹ Заставний В. Д. Назв. праця. — С. 18; Буткевич В. Обережно, фальшивка // Літературна Україна. — 1922. — 20 лютого.

Але в 1922 р. у Курській та Воронежській губерніях мешкало понад 1704 тис. українців. Слід звернути увагу на те, що в 1924/25 навчальному році в школах Курської губернії навчалася понад 56 тис. школярів-українців, а освіту рідною мовою здобували лише 345 дітей, або 0,6%. Аналогічний підхід було здійснено і при утворенні Молдавської автономної республіки, землі якої входили до складу України.

Вони входили до складу України як окрема Молдавська автономна область. У 1924 р. було вирішено її перетворити в Молдавську автономну республіку в складі України. З цією метою збільшили територію та кількість її населення. До молоді автономної республіки приєднали частину земель колишніх Одеської та Подільської губерній, де більшість населення становили українці.

Її склад збільшився до 492,2 тис. осіб, з яких молдаван було 183,3 тис. осіб (48,7%), українців — майже 147 тис. осіб (34,2%), росіян — 35,4 тис. осіб (7,9%)¹.

Тому витоки ускладнень у Придністров'ї значною мірою, а можливо повністю, можна віднести до такого необгрунтованого приєднання до Молдавії земель, в яких більшість населення становили українці.

Приклади штучного відокремлення земель з переважно українським населенням від України можна продовжити.

З перемогою більшовиків тривала русифікація українців як тих, що були в УРСР, так і тих, що оселилися за її межами на території Радянського Союзу.

У революційних подіях і громадянській війні 1917—1920 рр. українці брали активну участь як на рідних землях, так і в інших регіонах, де вони оселилися, наприклад на землях Зеленого Клину, на Далекому Сході.

На Далекому Сході вони прагнули зберегти українську мову, культуру. В 1917 р. у Владивостоці виходили 4 українські газети — «Шире слово», «Українець на Зеленому Клині», «Громадська думка» та «Українська думка». Українці цього краю відгукнулися на заклик адмірала Колчака і взяли участь у його поході проти радянської влади. Вони підтримали боротьбу своїх братів на Батьківщині за незалежність, відновлення Української держави. Це не сподобалося більшовикам. Тому 5 листопада 1922 р. у Владивостоці ще до проголошення радянської влади було заарештовано голову Українського Далекосхідного секретаріату — Юрія Глушка-Мову. Після встановлення 14 листопада 1922 р. радянської влади там почалися масові арешти. У Владивостоці заарештовують українців — Петра Горового, Неділька-Борковського, Стрельбицького та інших, у Читі — Василя Козака, Кузурмана, Яценка. Усього в Зеленому Клині заарештували 120 осіб.

¹ Докладніше див. у брошурі: Бойко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Формування державних кордонів України 1917—1940 рр. — К., 1991. — С. 1—27. (Препринт № 3).

Через судове слідство в Читі пройшли 24 заарештовані українці. Петру Горовому оголосили смертний вирок, замінивши його на 10 років ув'язнення. Читинський процес над українцями в 1924 р. справив відповідне враження на населення Зеленого Клину. Репресивні заходи щодо українців на Далекому Сході, виключно російська школа негативно відбивалися на українському населенні, штучно прискорювали скорочення його кількості в тому краї. Внаслідок такої русифікаторської політики за переписом 1926 р. українці за національним походженням записували себе до росіян. Тому наведене число українців у 1926 р. на Далекому Сході — 315 тис. осіб — штучно занижене. А вже перепис, проведений українськими організаціями в 1918 р. на землях Зеленого Клину, дає число 437 тис. осіб, отже, українців за вісім років стало на 28% менше. Навпаки, їх мало стати як мінімум 568 тис. осіб. Про штучне приховування кількості українців за переписом 1926 р. свідчать офіційні документи перепису і книга «Дальневосточный край» (1932 р.), в якій зазначалося, що в Ханайському районі українців було 54%, а не 50,9%, Завитинському — 50% (48,4), Михайлівському на Амурі — 56% (17,4)¹.

Аналогічне ставлення до українців спостерігається і на Кубані (Малиновий Клин). Тут після лютневої революції 1917 р. утворюється Кубанська Рада на чолі з М. С. Рябоволом, яка орієнтувалася на федерацію з Україною або входження до неї. Але в 1919 р. денікінці вбивають М. С. Рябовола і членів Ради.

Тут, як і на інших територіях колишньої Російської імперії, проводиться тотожна політика щодо українців. У 1917—1920 рр. Кубань бачилася такою: «У деяких місцях українці не знають про те, що вони є українцями. Це спостерігається у відокремлених станицях, де навколо живуть або гірські народи, або великороси».

У 20-х роках на Кубані діяли 150 українських шкіл I ступеня з 14 тис. учнів та 320 вчителями, в станиці Полтавській функціонував Український педтехнікум на 300 студентів, а у педагогічному інституті існувало українське відділення. З літа 1920 р. завдяки зусиллям українського професора Д. Багалія в Катеринодарі створюється Кубанський університет, кістяк викладацького складу якого становили вихідці з України. За даними Кубанського окривдділу народної освіти в 1925 р. там 900 тис. жителів розмовляли українською мовою. В медичному інституті в тому ж році з 1024 студентів 436 були українці (42,7%). На Кубані, в Новоросійську, з 1917 р. виходила українська газета «Чорноморець» за редакцією Олеса Досвітнього. Пізніше видається газета «Кубанський край»².

Наочним підтвердженням продовження радянським урядом руси-

¹ Сергійчук В. Назв. праця. — С. 48—54.

² Там само. — С. 58—60.

фікаторської політики царського уряду стали результати першого Всесоюзного перепису населення 1926 р.

На той час у кордонах СРСР налічувалося майже 31,2 млн. українців, які становили 21,2% населення всієї країни. В кордонах української республіки було 23,2 млн. українців, або 74,4%.

Як і до революції, на землях, що входили до складу Російської імперії, а тепер опинилися в Російській Федерації, українців було 7,9 млн. осіб.

З цієї кількості на землях Казахстану розселилися майже 861 тис. українців, які становили 13,2% всього населення республіки.

У Білорусі українців було 34 тис. осіб, у Закавказьких республіках — 45 тис. осіб, решта — в Середній Азії¹.

Значна кількість українців продовжувала мешкати на землях колишнього Зеленого Клину, тобто на Далекому Сході, — 315,2 тис. осіб (16,8% населення). На землях колишнього Малинового Клину в Кубанському окрузі їх було 915,4 тис. осіб, які становили 61,4% місцевого населення, Ставропольському — 245,6 тис. осіб (33,8%), Терському — 194,1 тис. осіб (30,2%), Таганрозькому — 191,8 тис. осіб (71,6%), Донському — 498,3 тис. осіб (44,1%), Чорноморському — 103,9 тис. осіб (35,7%), Шахтинсько-Донецькому — 70,7 тис. осіб (13,1%), Сальському — 207,2 тис. осіб (43,9%), Майкопському — 94,3 тис. осіб (28,6%).

Отже, навіть на цих землях загальна кількість українців дорівнювала 2,5 млн. осіб. Слід підкреслити, що частина цих земель безпосередньо прилягала до кордону України тих часів. І були всі підстави приєднати їх до України. Це також стосується окремих земель Курської губернії, в якій мешкало 554,7 тис. українців, Воронежської — 1078,6 тис. осіб, Брянської — 131,8 тис. осіб, у цілому — 1765,1 тис. осіб. Крім цих регіонів, значна кількість українців розташувалася в Саратовській губернії — 202,3 тис. осіб, Сталінградській — 140,9 тис. осіб, Омському окрузі — 159,7 тис. осіб, у Барабінському і Барнаульському — 107 тис. осіб, Армавірському — 305,1 тис. осіб (43%), Адигейсько-Черкеському — 26,6 тис. осіб (23,3%) та ін.²

Але Україна не порушувала питання про свої особливі права щодо захисту українців на цих землях, як ставить зараз Росія.

На цих землях були повіти, волості, в яких українці мешкали компактно і становили більшість. Якщо приєднання до України земель Саратовської, Сталінградської, Омської та інших губерній, а також Дале-

¹ До складу РРФСР на той час входили Казахстан і Киргизстан. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. — М., 1928. — Вып. IV. — С. 73—81, 131. (Підраховано автором).

² Всесоюзная перепись населения 1926 г. — М., 1928. — Вып. IV. — С. 2, 4, 10, 48—71.

косхідного краю було б штучним, то так само штучно були відірвані від неї землі повітів Воронежської, Брянської, Курської губерній, на яких українці становили переважну більшість населення, а також частини земель колишнього Малинового Клину.

Лише прагненням русифікаторської політики можна пояснити те, що ці регіони не було включено до складу України.

Сталінський уряд добре розумів, що відокремлення цих земель від України і приєднання до Росії послаблює економічне і політичне становище першої і посилює другої.

Таким чином, результати першого Всесоюзного перепису населення говорять про те, що як у Російській імперії, так і в Радянському Союзі українці за кількістю становили другий після росіян етнос.

Але перед Жовтневим переворотом 1917 р. на території Російської імперії був 31 млн. українців, з яких 24,1 млн. мешкали на споконвічних українських землях Лівобережної і Правобережної України та Новоросії, а в 1926 р. в кордонах Радянського Союзу їх було 31,2 млн. осіб і в Україні 23,2 млн. осіб, тобто якщо загальна кількість українців за цей час зросла всього на 200 тис. осіб, то кількість українців в Україні скоротилася на 900 тис. осіб. Тому і питома вага їх скоротилася з 77,8 до 74,4%.

Дані цифри свідчать про те, що принципових змін в розташуванні українців наприкінці XIX ст. і в перші роки радянської влади не було. Якщо б до України в 1926 р. приєднали населення прилеглих територій Курщини, Воронежчини, земель колишнього Малинового Клину, то становище істотно б не змінилося.

Ще активніша русифікаторська політика проводилася в СРСР у другій половині 20-х — 30-ті роки. Сумним прикладом русифікації на землях Росії можуть бути землі Малинового Клину. Тут процес активного відродження серед українців української культури, мови розпочався в 1925 р. Це так налякало сталінське керівництво, що вже наприкінці 20-х років воно почало гальмувати українізацію, а в подальшому повернулося до русифікації українців як в Україні, так і в усіх союзних республіках.

На згаданих землях русифікаторська політика особливо активно розпочалася на початку 30-х років. Ганебну роль в цьому відіграла постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та Західній області»¹. На виконання цієї постанови була видана відповідна постанова Президії Північно-Кавказького крайового комітету від 26 грудня 1932 р., у якій, зокрема, йшлося про таке:

«С л у ш а л и: «Об українізації».

П о с т а н о в и л и: Ввиду того, что украинизация ряда районов

¹ Голод 1932—1933 років: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 291—294.

и станиц, проводившаяся на Северном Кавказе, не вытекает из культурных интересов населения и служит легальной формой классовому врагу для организации сопротивления мероприятиям Советской Власти, создания под этим прикрытием своих контрреволюционных организаций, Президиум Северо-Кавказского крайисполкома постановляет:

1. Немедленно приостановить украинизацию во всех районах и станицах Северо-Кавказского края.

2. Перевести с 1 января 1933 г. все делопроизводство советских организаций в станицах и районах на русский язык.

3. В трехдневный срок все украинизированные газеты перевести на русский язык, а также листовки, брошюры, стенгазеты, многотиражки и прочую литературу, выходящую на украинском языке, в дальнейшем издавать на русском языке.

4. Перевести преподавание на всех работающих краткосрочных курсах (советских, педагогических, колхозных и т. д.) на русский язык.

5. Предложить крайоно подготовить необходимые мероприятия для перевода к осени 1933 г. преподавания во всех школах на русский язык и по укреплению учительского состава украинизированных школ и представить на обсуждение Президиума Северо-Кавказского крайисполкома.

6. Радиовещание на украинском языке прекратить».

І нині цю постанову не скасовано, регіон живе за цими документами. На початку 30-х років сюди приїхав Л. Каганович, сумнозвісний тим, що гальмував проведення українізації в Україні як перший секретар ЦК ВКП(б)У в 1925—1927 рр. Тут він теж проводив антиукраїнську політику. На одній із зустрічей з місцевим населенням хтось із козаків сказав: «А чого ти нас, козаків, повчаєш, як жити?», і цю станицю за 24 години виселили¹.

Страшною трагедією українського народу був голодомор 1932—1933 рр. Він став наслідком руйнування на території України сільськогосподарства шляхом суцільної колективізації. Від голоду в Україні загинуло 15% населення, або 4—5 млн. осіб².

Українське населення голодувало і поза межами тодішньої УРСР, хоча і в меншій, ніж в Україні, мірі: в Передкавказзі, Курщині, Криму, на Волзі і в Казахстані, де селянство чинило особливий опір колективізації. Крім того, на початку 30-х років понад мільйон українських селян депортували внаслідок «розкуркулення», близько 850 тис. осіб депортували на Північ Сибіру, де багато з них загинули³.

Значна кількість українців мешкала в 1926 р. у Московській гу-

¹ Вечірній Київ. — 1992. — 30 лип.; *Сергійчук В.* Назв. праця. — С. 62—64.

² Енциклопедія українознавства. — Львів, 1993. — Т. 2. — С. 406.

³ *Субтельний О.* Україна: Історія. — К., 1991. — С. 356.

бернії — 22,2 тис. осіб, Ленінградській — 13,1 тис. осіб, Поволжі: Самарській — 80 тис. осіб, Саратовській — 202,3 тис. осіб, Сталінградській — 140,9 тис. осіб, Астраханській — 13,3 тис. осіб і Ульяновській — 5,2 тис. осіб.

Продовжувала зростати кількість українців на широких просторах Сибіру: так, в Барабінському окрузі українців було 68 375 осіб (13,6% населення), Кам'янському — 70 601 особа (15,9%), Новосибірському — 60 159 осіб (7,6%), Омському — 159 694 особи (19,4%), Рубцовському — 64 758 осіб (15,4%), Славгородському — 202 748 осіб (46,8%) тощо. Всього їх налічувалося тут 815,5 тис. осіб, в той час як у 1917 р. їх було 472,3 тис. осіб. Тяжкі випробування випали на долю українського народу протягом наступних 11 років¹.

З 1926 по 1937 р. загальна кількість населення СРСР збільшилася до 161,8 млн. осіб (на 10,2%), зросла також кількість росіян з 77,7 млн. осіб до 93,9 млн. осіб — на 16,2 млн. осіб (на 20,8%), білорусів — з 4,7 млн. осіб до 4,9 млн. осіб — на 200 тис. осіб (на 4,3%), інших народів.

Лише загальна кількість українців за цей період скоротилася до 26,4 млн. осіб, або на 4,8 млн. осіб. Внаслідок таких змін частка українців у складі населення СРСР скоротилася до 16,3%.

За цей період питома вага росіян в Союзі зросла до 58% — на 5,1%, тобто майже настільки, наскільки скоротилася питома вага українців (на 4,9%). Але до кількості українців і росіян слід ставитися обережно.

Політика русифікації, що проводилася в СРСР, поділила народи Союзу на більш і менш престижні. Це спонукало значну кількість населення відмовлятися від рідної нації і записувати себе до росіян, як більш престижної категорії.

При розгляді скорочення за 11 років кількості українців може скластися враження, що всі негаразди сталінського свавілля цих років зосередилися виключно на українцях. Але з цим не можна погодитись. Той факт, що вони належали до одного з найбільш потерпілих етносів, ми намагатимемося довести в наступних розділах.

У 1937 р. українці, які проживали в межах України, становили 22,2 млн. осіб (84%). Але їх кількість скоротилася на 1 млн. осіб. Ще більш істотно зменшилася їх кількість у Росії — майже до 3,1 млн. осіб. Кількість українців у Казахстані скоротилася до 549,9 тис. осіб. Вони були після казахів і росіян третім за кількістю національним загоном.

Скорочення кількості українців у Росії відбулося насамперед внаслідок виділення з неї Казахстану та Киргизстану, а також русифікації українців на всій території СРСР.

У Білорусі українців було 65 тис. осіб, Грузії — 40,9 тис., Киргизстані — 121 тис.

Не менш тяжкі випробування для українського етносу випали протягом 1937—1959 рр. На демографічну ситуацію в Україні негативно вплинули: продовження масових сталінських репресій в 1937—1939 рр., примусова колективізація на західноукраїнських землях, наслідком якої стала депортація з них місцевого населення, а також терор на цих землях щодо населення протягом другої половини 40-х — початку 50-х років, голод 1946—1947 рр., освоєння цілинних і перелогових земель СРСР в 1954—1956 рр. та ін.

Внаслідок евакуації в 1941 — 1942 рр. з України вивезли 550 промислових підприємств, понад 3 млн. населення на схід СРСР. Крім того, з її території до Німеччини було вивезено понад 2 млн. осіб. До цього слід додати ще 100 тис. молоді, яка виїхала з України до Казахстану для освоєння цілинних і перелогових земель. Все це відіграло істотну роль у розташуванні українців в СРСР.

За цей період загальна кількість українців в СРСР зросла на 10,9 млн. осіб і становила в 1959 р. 37,3 млн. осіб. Найбільша їх кількість була зосереджена в Україні — 32,2 млн. осіб (зросла на 10 млн. осіб).

Досить істотні зрушення відбулися в розташуванні українців на території СРСР. Кількість українців у Росії порівняно з 1937 р. зросла майже до 3,4 млн. Збільшилася і їх кількість у Казахстані — до 762 тис., Молдові — до 421 тис., Киргизстані — до 137 тис. осіб та в інших республіках.

Наочним прикладом русифікації українців є порівняння даних переписів 1926 р. і 1959 р.

Як уже зазначалося, в 1926 р. на землях РРФСР українців було 7,9 млн. (разом із Казахстаном і Киргизстаном), а в 1959 р. — лише 3,4 млн. осіб. Але ж за ці часи мала не скоротитися їх кількість, а, навпаки, збільшитися. Що це, геноцид на російських землях щодо українців? Ні, це просто свідчення того, що внаслідок політики русифікації українці на тих землях записувалися «росіянами».

Наприклад, у Казахстані кількість українців у 1959 р. зросла до 762,1 тис. осіб. Їх стало більше на 213 тис. осіб, ніж у 1937 р., і менше порівняно із 1926 р. на 101 тис. осіб.

А питома вага українців серед населення республіки поступово скорочувалася: в 1926 р. — 13,2%, 1937 р. — 10,7%, 1959 р. — 8,2%¹.

Навряд чи можна порівнювати наслідки перепису населення 1926 р. і 1959 р. по губерніях та областях в абсолютному обчисленні. Але проводити порівняння з їх часткою щодо місцевого населення, на нашу думку, припустимо.

¹ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. — М., 1928. — Вып. IV. — С. 42—80.

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: СССР. — М., 1962. — С. 206.

Так, в Омському окрузі в 1926 р. українців було близько 160 тис. осіб, які становили 19,4% населення, а в 1959 р. в області — відповідно 128 тис. осіб і лише 7,8%.

Така ж тенденція спостерігається і на землях Далекого Сходу (Зелений Клин).

З 1926 р. по 1959 р. загальна кількість українців тут зросла з 315 тис. осіб до 443,6 тис. осіб. Але така кількість українців у 1959 р. викликає сумнів. Якщо за ці 33 роки загальна кількість населення Далекого Сходу зросла з 1881,4 тис. до 4509,7 тис. осіб (у 2,4 раза), то чому кількість українців зросла лише на 41%? Тому і питома вага українців у краї скорочується з 16,7 до 9,8%.

Ще сумніші наслідки русифікаторської політики спостерігаються на землях Малинового Клину.

У 1959 р. в Краснодарському краї українців налічувалося лише 145 592 особи — 3,9% населення, Ставропольському — 43078 осіб — 2,3%, Ростовській області — 135 578 тис. осіб, в той час як у 1926 р. в Кубанському окрузі їх було 315,4 тис. осіб — 61,4%, Ставропольському — 245,8 тис. осіб — 33,8%, Донському — 498,3 тис. осіб — 33,8%¹.

Якщо на період 1926—1937—1959 рр. випадає значна кількість подій, які істотно впливали на розташування українців по території СРСР, то за наступне тридцятиріччя нічого подібного порівняно з попередніми роками не відбувалося.

Які ж зміни відбулися в розселенні українців на території СРСР за 30 років, з 1959 по 1989 р.?

У 1989 р. загальна кількість українців у колишньому СРСР зросла до 44,2 млн., а їх питома вага серед його населення скоротилася до 15,5%, тобто вона стає меншою на 0,8% навіть порівняно з сумними результатами перепису 1937 р., а порівняно з 1926 р. — на 5,7%.

За 30 років зросла загальна кількість українців майже в усіх республіках Радянського Союзу: в РРФСР — до 4,4 млн. осіб (на 1 млн. осіб), Казахстані — до 896,2 тис. осіб, Білорусі — до 290 тис. осіб, Узбекистані — 154 тис. осіб, Молдові — до 600 тис. осіб, Киргизстані — до 109 тис. осіб.

Наочним прикладом русифікації українського населення можуть бути мешканці Сірого Клину. У 1959—1989 рр. не було воєн, колективізації, сталінських репресій, пов'язаних з переселенням українців до Сибіру і Казахстану. Так, у 1989 р. на землях Казахстану загальна кількість українців становила 896,2 тис. осіб, тобто їх було більше ніж в 1926 р. всього на 35 тис. осіб. Навіть якщо взяти переселенців за цей

період до цих земель, то їх мало бути значно більше. Куди ж подівся природний приріст населення? Нікуди, українці просто ставали «росіянами». Про це свідчить ставлення українців до рідної мови. З усіх українців Казахстану українську мову визнали рідною лише 328,2 тис. осіб, або всього 36,6%, а рідною мовою російську — майже 567 тис., або 63,3%. Навіть в таких найбільш українізованих областях, як Кустанайська, Карагандинська і Ціліноградська, українці становили всього відповідно 14,6, 7,9 і 9,6% загальної кількості мешканців¹.

Процеси, що відбувалися серед українців Сірого Клину в степах Казахстану за часів радянської влади, також проходили і серед українців, які жили на відповідних землях, що входили до складу Російської Федерації.

Так, наприклад, відомо, що в 20-х роках ХХ ст. основним культурним центром українців Сірого Клину був Омськ, в його окрузі в 1926 р. мешкало близько 160 тис. українців, які становили 19,4% всього населення, в Новосибірському окрузі жило 60,2 тис. українців, або 7,8% всього населення. Оскільки площі, які входили в округи і області в 1926 р. і 1959 р., істотно різняться, ми застосували порівняння в процентах. У 1959 р. в Омській області українців було 128 011 осіб, і вони становили лише 7,8%, більше того, з них визнавали рідною мовою українську лише 64 588 осіб (50,5%). У Новосибірській області із загальної кількості українців — 62 261 (2,7%) українську мову визнавали рідною 26 281 (42,2%)².

Русифікаторська політика чітко простежується і в наступні 30 років. Так, у 1989 р. в Омській області загальна кількість українців зменшилася до 104,8 тис. осіб, у Новосибірській — до 51 тис. осіб, вони становили щодо населення відповідно 4,9 і 1,8%. Визнали українську мову рідною в Омській області — 28,5 тис. осіб (27,1%), російську — 76,2 тис. осіб (72,6%), а в Новосибірській — відповідно 16,9 тис. осіб (33,1%) і 34 тис. осіб (66,7%). За ці 30 років ми наочно спостерігаємо процес русифікації, який виявився в тому, що частка українців, які визнали рідною мовою українську в цих областях, зменшується, а російську — збільшується.

Істотний тиск на національну свідомість українців за часи радянської влади спостерігався на всій території СРСР. Це наочно підтверджується наслідками переписів населення. В 1926 р. в Самарській губернії з усіх українців визнали рідною українську мову 63 447 осіб, або 79,3%, у Саратовській — 182 907 осіб, 90%, Сталінградській — 119 442 особи, 84,4%, Донському окрузі — 255 399 осіб, 51,2%, Астраханській губернії — 2390 осіб, 1,7%.

¹ Национальный состав населения СССР: (Всесоюзная перепись населения 1989 г.). — М. — С. 102, 108—112.

² Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: РСФСР. — М., 1963. — С. 330; Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. — М., 1928. — Вып. IV. — С. 131.

¹ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. — М., 1928. — Вып. IV. — С. 78; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. — М., 1963. — С. 322, 334—337. (Підраховано автором).

З цього можна зробити висновок, що в 1926 р. переважна більшість українців ще зберігала свою рідну мову. В 1959 р. в Куйбишевській області українців, що зберегли рідну мову, було 26 208 осіб, 46,4%, Саратовській — 55 234 особи, 49,3%, Волгоградській (колишня Сталінградська) — 37 739 осіб, 48,7%, Астраханській — 2811 осіб, 43%, Ульяновській — 4235 осіб, 47,4%.

Отже, через 33 роки радянської влади не лише скоротилася загальна кількість тих, що визнали себе українцями, а й частка тих, що вважали рідною мовою українську.

За наступне тридцятиріччя продовжувала зменшуватись кількість українців Поволжя. В 1989 р. в Саратовській області українців було 101 832 особи, а українську мову визнали рідною 38 699 осіб (37,9%), в Ульяновській українців було 17 710 осіб, українську мову визнали рідною 8495 осіб (48%), в Куйбишевській області українців було 81 720 осіб, а українську мову визнали рідною 32 230 осіб (39,4%), у Волгоградській області українців було 78 931 особа, а визнали українську мову рідною 33 189 осіб (42,1%), в Астраханській області мешкало 53 428 осіб, а рідною мовою українську вважали лише 25 975 осіб (48,7%).

У цілому в згаданих областях Поволжя загальна кількість українців з 1959 р. по 1989 р. зросла з 261 561 до 333 621 при зростанні загальної кількості населення з 8 094 371 особи до 11 222 769 осіб (відповідно на 27,7 і 38,7%). Але українську мову визнали рідною в 1959 р. 126,3 тис. осіб, тобто 48,1%, а в 1989 р. — 138,6 тис. осіб, або 41,6%.

При зростанні загальної кількості українського населення на землях Далекого Сходу в 1989 р. до 513,2 тис. осіб, на 15,6%, його населення зросло до 7070 тис. осіб — майже на 79%, тому і питома вага українців продовжувала скорочуватись і становила 7,3% — менше порівняно з 1959 р. на 2,5%, а з 1926 р. — на 9,4%.

Яскраву картину становлять зміни в окремих землях цього регіону. Так, у Приморському краї в 1959 р. українців було 182 тис. осіб, а в 1989 р. — 185,1 тис. осіб, питома вага серед населення — відповідно 13,1 і 8,2%, Хабаровському краї — 98,2 тис. осіб і 112,6 тис. осіб — 8,6 і 6,2%, Амурській області — 56,3 тис. осіб і 70,8 тис. осіб — 7,8 і 6,7%, Камчатській — 14,9 тис. осіб і 43 тис. осіб — 6,7 і 9,1%, Магаданській — 30 тис. осіб і 85,8 тис. осіб — 9,7% і 15,4%, Сахалінській — 48,1 тис. осіб і 46,2 тис. осіб — 7,4 і 6,5%, Єврейській автономній області — 14,4 тис. осіб і 15,9 тис. осіб — 8,8 і 7,4%.

Отже, на більшості земель Зеленого Клину спостерігається (виняток — Сахалін) зростання загальної кількості українців. Але оскільки воно відбувалося повільнішими темпами, ніж збільшення всього населення, то падала їх питома вага. Лише в Магаданській і Камчатській областях, де умови життя найгірші з усіх земель Зеленого Клину, відбулося не лише зростання кількості українців, а й їх частки серед населення.

Якщо на землях Сірого і Зеленого Клинів за ці часи при зростанні

загальної кількості українців у цілому триває падіння їх частки серед місцевого населення, то на землях Малинового Клину вона не змінилася.

Так, у Краснодарському краї кількість українців за цей період зросла з 145,6 тис. до 195,9 тис. осіб, а їх частка серед населення не змінилася (3,9 і 3,9%), Ставропольському — з 43,1 тис. до 69,2 тис. осіб (2,3 і 2,4%) і Ростовській області — з 137,6 тис. до 178,8 тис. осіб (4,2 і 4,2%)¹.

Така різниця пояснюється тим, що землі Малинового Клину мають спільні кордони з Україною, знаходяться на значно меншій відстані від споконвічних українських земель, ніж землі Сірого та Зеленого Клинів.

У 1959 р. загальна кількість українців Сибіру становила 682,8 тис. осіб, у тому числі в Західно-Сибірському регіоні — 433 228 осіб і в Східно-Сибірському — 249 524 особи.

Таким чином, кількість українців у 1959 р. в Сибіру зменшилася порівняно з 1926 р. більш ніж на 100 тис. осіб. Адже це суперечить навіть простій логіці і свідчить лише про процес русифікації українців. У 1959 р. серед окремих районів Західного Сибіру розташування українців було таким: в Алтайському краї — 111 375 осіб, Горно-Алтайській автономній області — 1462 особи, Кемеровській області — 109 544 особи, Новосибірській — 62 261 особа, Омській — 128 011 осіб, Томській області — 20075 осіб, у Східному Сибіру: Красноярському краї — 85 384 особи, Хакаській автономній області — 14 630 осіб, Таймирському (Долгано-Ненецькому) національному окрузі — 1275 осіб, Євенкському національному окрузі — 196 осіб, Іркутській області — 97184 особи (4,9%), Усть-Ординському національному окрузі — 4280 осіб, Читинській області — 23 101 особа (2,2%), Бурятській АРСР — 10 183 особи, Тувинській АРСР — 1105 осіб і Якутській АРСР — 12 182 особи.

Значно розширилася географія розселення українців на землях Сибіру. В 1926 р. українців зовсім не було в Якутії, Бурятії та інших віддалених районах Сибіру, а в 1959 р. вони тут з'явилися і навіть у відносно значній кількості. У Хакаському окрузі в 1926 р. українців було 836 осіб, а в 1959 р. в Хакаському автономному окрузі — 14 630 осіб².

Протягом останніх 30 років перебування України в складі колишнього СРСР за останнім Всесоюзним переписом населення в Сибіру відбулися такі зміни щодо кількості українців. В усьому Сибіру їх стало 820 946 осіб, у тому числі в Західному — 442 784 особи і Східному — 378 162 особи, в Алтайському краї — 195 883 особи, Новосибірській області — 51 027 осіб, Омській — 104 830 осіб, Томській області —

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: РСФСР. — М., 1963. — С. 322, 334, 337; Национальный состав населения СССР: Всесоюзная перепись населения 1989 г. — М., 1991. — С. 50—64. (Підраховано автором).

² Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: РСФСР. — М., 1963. — С. 330, 332, 334. (Підраховано автором).

25 799 осіб. У Східному Сибіру: Красноярському краї — 118 763 особи, Хакаській автономній області — 13 223 особи, Таймирському національному окрузі — 4 816 осіб, Евенкському національному окрузі — 1 303 особи, Іркутській області — 97 405 осіб, Усть-Ординському національному окрузі — 2 255 осіб, Читинській області — 38 208 осіб (Ачинський нац. округ), Бурятській АРСР — 22 868 осіб, Тувинській АРСР — 2 208 осіб, Якутській АРСР — 77 114 осіб, Ханті-Мансійському автономному окрузі — 148 317 осіб, Ямало-Ненецькому автономному окрузі — 85 022 особи, Чукотському — 27 600 осіб, Корякському автономному окрузі — 2 896 осіб, Ненецькому автономному окрузі — 3728 осіб¹.

Слід підкреслити, що за ці роки кількість українців у Сибіру зростає. Але це відбулося в основному в районах Східного Сибіру. Тому і питома вага їх серед українців Сибіру зросла до 46,1 %. Про це свідчить і скорочення кількості українців в окремих областях. Так, у Кемеровській області в 1989 р. українців стало менше порівняно з 1959 роком майже на 44 тис. осіб, у Новосибірській — на 11 тис. осіб, Омській — на 24 тис. осіб, при збільшенні їх кількості в Алтайському краї на 80 тис. осіб і Томській області — на 5,5 тис. осіб. За ці роки ми спостерігаємо зростання кількості українців в усіх регіонах Східного Сибіру: в Красноярському краї — на 33 тис. осіб, Читинській області — на 15 тис. осіб. Особливо швидкими темпами зростає загальна кількість українців у віддалених регіонах, таких як Якутська АРСР — з 12 182 осіб у 1959 р. до 77 114 осіб у 1989 р., Таймирський національний округ — відповідно з 1275 до 4816 осіб та ін.²

Розгляд заселення Сибіру українцями говорить про те, що їх переїзд із своїх рідних земель відбувався внаслідок примусового переселення з політичних причин, а також внаслідок матеріального заохочення. Слід підкреслити, що ці причини були як за часів Російської імперії, так і за часів радянської влади. Переселення українців розпочалося з початку освоєння земель Західного Сибіру, які були ближче до України, а потім і Східного Сибіру.

Швидкі темпи освоєння Східного Сибіру українцями зумовили не лише зростання кількості в ньому українців, а і їх частки серед українців-сибіряків — з 15,6 наприкінці XIX ст. до 46,1% в 1989 р., тобто їх частка зросла на 30,5% менш ніж за 90 років.

Спостерігається зростання загальної кількості українців і в Центрально-Європейських областях Росії.

Так, у 1926 р. у Москві і Московській губернії налічувалося лише 38 тис. українців, а в 1959 р. у Москві і Московській області — 238,1 тис.

¹ Национальный состав населения СССР: Всесоюзная перепись 1989 г. — М., 1991. — С. 34—48.

² Там само.

осіб. Більш того, питома вага серед населення зросла з 2,3% до 2,8 %. Якщо до цього додати, що протягом розглядуваного періоду прописки у Москві була вкрай обмежена і для її здійснення потрібна була згода керівних партійних органів, то можна без істотної помилки стверджувати, що столиця Союзу значною мірою наповнювалася інтелігенцією з України. Аналогічна тенденція спостерігається і в Ленінградській області. На прикладі двох провідних наукових і культурних центрів СРСР бачимо, як з України переселялося населення, його інтелектуальний потенціал. Зростання кількості українців можна спостерігати і на прикладі інших областей Центрально-Європейської частини СРСР, а точніше РРФСР.

Приєднання до колишнього СРСР республік Прибалтики зумовило переселення у цей край поряд з іншими народами Радянського Союзу, особливо росіянами, також і українців. Це було продовження використання представників інших народів для підкорення приєднаних земель. Тут теж зростає українська діаспора.

Так, якщо в 1959 р. в Латвії було 29,4 тис. українців, у Литві — 17,7 тис. і в Естонії — 15,7 тис., то через 30 років їх кількість зросла відповідно до 92,1 тис., 44,8 тис. і 48,3 тис. осіб. За цей період зростає їх частка серед населення цих республік відповідно: Латвії — з 1,4 до 3,4%, Литви — з майже 1 до 1,2% і Естонії — з 1,3 до 3%¹.

Розглянуті нами зміни кількості українців за радянської влади говорять про те, що за цей період загальна їх кількість з 31,2 млн. осіб в 1926 р. зросла до 44,2 млн. осіб у 1989 р., тобто на 13 млн. осіб (якщо від цієї кількості відняти кількість українців, які відійшли до складу Союзу з возз'єднанням українських земель Західної України, Буковини та Закарпаття, то це зростання можна зменшити принаймні вдвічі). За цей час загальна кількість всієї людності колишнього СРСР зросла з 147 млн. до 285,8 млн. осіб, або на 94,6%, тобто темпи зростання кількості українців майже в 2,3 раза були повільнішими. Внаслідок цього їх частка серед населення Радянської держави зменшилася з 21,2 до 15,5%, що свідчить і про падіння їх питомої ваги в усіх напрямках життя цієї держави.

Але слід звернути увагу на те, що до складу України та Радянського Союзу в 1926 р. не входили такі області, як Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька та Автономна Республіка Крим, населення яких у 1989 р. дорівнювало майже 11,8 млн. осіб, у тому числі українців було 9,6 млн. Тому зіставлення змін у кількості населення з 1989 р.

² Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: СССР. — М., 1963. — С. 17, 207, 208; Население СССР (По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.). — М., 1991. — С. 10—19, 142. (Підраховано автором).

слід робити, віднявши кількість населення, яке мешкало на цих територіях, від загальної його кількості. Таким чином, населення СРСР становитиме 274,9 млн. осіб, а українців буде лише 27,8 млн. осіб, тобто 10,1%.

Отже, за 63 роки радянської влади процент українців у колишньому СРСР зменшився більш ніж у 2 рази. Це падіння стало наслідком русифікаторської політики керівництва КПРС і державних органів влади.

Згадана політика негативно позначилася на стані національної свідомості українського етносу, його культурі, науці, духовному розвитку та інших напрямках його життя.

Курс на денаціоналізацію українців проводився загарбницькими державами і на їхніх землях, які не входили до СРСР, Східної Галичини, Буковини та Закарпаття. Відмінність полягала лише в тому, що на цих землях реалізовувалася політика мадяризації, румунізації, полонізації українців. Дещо кращі умови для них склалися в Закарпатті, оскільки воно увійшло до складу більш демократичної держави — Чехо-Словаччини.

Внаслідок такого курсу продовжувалося падіння процента українців серед місцевого населення в 20-х—30-х роках ХХ ст. При зростанні загальної кількості населення Східної Галичини з 1910 р. по 1931 р. загальна кількість українців тут, хоча і незначно, але скоротилася з 3297 тис. до 3258 тис. осіб, а їх частка серед населення — з 61,8 до 58,8%, на Буковині — відповідно з 305 тис. до 281 тис. осіб, 38,1 і 32,9%. Лише на Закарпатті за цей період кількість українців зросла з 447 тис. до 574 тис. осіб, а питома вага серед населення майже не змінилася: відповідно 15,7 і близько 15%¹.

Отже, протягом ХХ ст. загарбницькі держави продовжували застосовувати політику денаціоналізації українців, яка проводилася протягом попередніх століть. Для цього використовувався досвід їхніх попередників, удосконалювалися форми і методи його застосування, а зміст не змінювався. Особливістю останнього століття було те, що у значно більших розмірах за часів СРСР проводилося переселення українців на його загарбані величезні простори при одночасному надсилянні на українські землі представників інших народів, особливо великодержавної нації.

¹ Кабузан Н. В. Украинское население Галиции, Буковины и Закарпатья в конце XVIII — 30-е годы XX в.: (Этнографическое исследование): Автореферат. — М., 1986. — С. 17, 18.

§ 3. Українці та їхня рідна мова за радянської влади і за незалежності

Прагнучи утримувати в покорі пригноблені народи, держави-імперії проводили політику, спрямовану на повільний економічний, політичний і культурний розвиток і навіть занепад земель, заселених підкореним населенням.

Важливим напрямком у цій політиці було прагнення зомбувати національну свідомість пригноблених народів, щоб вони забули свою героїчну й трагедійну історію.

Розуміючи, що важливим носієм національної свідомості етносу є мова, гнобителі створювали умови для того, щоб пригноблений народ забув свою рідну мову. Для цього нав'язувалася мова панівного народу. У нашому випадку це — російська.

Декрети Петра I на початку XVIII ст., Валувєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р. Олександра II, а також рішення ЦК ВКП (б) — ЦК КПРС, радянського уряду — усі вони передбачали одну мету — загальмувати, знищити українську мову на широких просторах імперії.

Так, якщо на початку XVIII ст. українську мову як рідну визнавали на Лівобережжі 95,9% її населення, на Правобережжі — 86%, у Східній Галичині — 79,2%, на Закарпатті — 27%, то наприкінці XIX ст. — відповідно 80,3%, 76,9%, 62,7% і 15,3%, тобто загальні втрати населенням рідної мови становили понад 10%. Отже, можемо, з деякими припущеннями, сказати, що з часу Переяславської Ради 1654 р. український етнос, перебуваючи під пануванням Московського царства, Російської імперії, за 260 з лишком років досить істотно втратив рідну мову.

Тотожна тенденція спостерігається і за радянської влади. Перший Всесоюзний перепис населення було проведено наприкінці 1926 р., тобто коли вже протягом кількох років досить активно в Україні проводився курс на «українізацію», який дав позитивні наслідки у відновленні місця української мови в житті нашого народу (табл. 10, 11).

За даними цього перепису в СРСР мешкало 31,2 млн. українців, з яких українську мову рідною визнали 27,5 млн. (88,1%), а її втратили приблизно 3,7 млн. (11,9%).

Як же це відбулося в республіках, де українців було найбільше? В Україні з 23,3 млн. українців визнали українську мову рідною 22,2 млн. (95,5%), утратили — 1 млн. (4,5%). Серед республік СРСР найбільше їх проживало в РРФСР¹, ці показники були відповідно такі: з майже 7,9 млн. її рідною визнали 5,3 млн. (68,1%), не визнали 2,6 млн. (31,9%); у Казахстані з 860,8 тис. визнали 661,1 тис. (76,8%), ні — 199,7 тис. (23,2%);

¹ На той час Казахстан і Киргизстан входили до складу Російської Федерації.

у Білорусі з 34,7 тис. визнали 18 тис. (51,9%), ні — 16,7 тис. (48,1%); у Молдові з 277,7 тис. визнали 274,5 тис. (98,8%), ні — 3,2 тис. (1,2%).

В останній республіці високий відсоток збереження українцями рідної мови пояснюється тим, що Молдова входила до складу Української республіки до 1924 р., де державною мовою була українська, а в згаданому році її перетворили в автономну республіку, штучно приєднавши до неї землі з переважно українським населенням, і воно ще не встигло втратити рідну мову. А вже в 1926 р. в Молдавській автономній республіці з 492,2 тис. населення українців було майже 147 тис. (34,2%).

Страшні події впродовж 1926—1939 рр. — розстріл українського відродження з кінця 20-х—у 30-ті рр., голодомор 1932—1933 рр., репресії 30-х рр., — а також активна русифікаторська політика, що змушувала декого з українців записувати себе в графі «національність» росіянином, призводили до того, що у 1939 р. в СРСР кількість українців скоротилася до 28,1 млн., а тих, хто вважав українську мову рідною, було лише 24,7 млн. (88%), причому з тих 3,4 млн. (12%), що її втратили, визнали рідною мовою російську 3360,6 тис. (98,8%).

Наочним підтвердженням русифікаторської політики є те, що в тому ж 1939 р. визнали рідною мовою російську майже 106,4 млн., хоч росіян усього на терені СРСР на той час було менше ніж 99,6 млн., тобто втратили рідну мову представники різних етносів, які мешкали на величезних просторах Радянського Союзу, — 6,8 млн.

Політика русифікації українського етносу тривала й далі. За наступне двадцятиріччя на всі процеси нашого життя: культуру, мову — істотно вплинули величезні втрати населення за роки Другої світової війни, коли Україна втратила понад 8,5 млн. населення (20% його загальної чисельності), голод 1947 р., сталінські репресії щодо членів ОУН, їхніх сімей та прихильників, цькування української інтелігенції, продовження русифікаторської політики, а також приєднання до України Західної України (1939), Північної Буковини (1940) та Закарпаття (1945).

У 1959 р. загальна кількість українців у СРСР дорівнювала майже 37,3 млн., з яких визнали українську мову рідною близько 32,7 млн., або 87,7%, а її втратили 4,6 млн., з яких понад 4,5 млн. (98%) визнали рідною мовою російську. Отже, процес втрати українцями рідної мови відбувався активніше протягом 1939—1959 рр., ніж у попередній період.

Ще рельєфніше русифікаторська політика простежується в Україні: у 1959 р. з 32,2 млн. українців визнали українську мову рідною 30,1 млн.¹ Отже, за 33 роки — з 1926 р. по 1959 р. — кількість українців, котрі жили на землях України і втратили рідну мову, зросла

¹ На жаль, дані по Україні в публікації «Всесоюзная перепись населения СССР 1939 года» (М., 1992) не наводяться.

з 1 млн. до 2,1 млн., а частка українців, які зберегли рідну мову, знизилася з 95,7% до 93,5%.

У цьому ж році в республіці мешкали і представники інших народів. Здавалось об'єктивно, якщо в республіці державна мова — це мова найбільшого в ній народу, тобто українців, то представники інших народів мали б визнавати рідною або мову свого етносу, або принаймні мову українську, а вони визнають російську. Так, в Україні в 1959 р. мешкало росіян 7,1 млн., а російську мову рідною визнали 6958,9 тис. осіб (98,1%), і лише 130,6 тис. рідною мовою називали українську. Таким чином, росіяни на землі сусіднього народу краще зберігали свою мову, ніж українці в Україні. Серед євреїв, яких було на той час в Україні 840,3 тис., російську мову рідною визнали 671,4 тис. (79,9%), а українську лише 23,4 тис. (2,8%); білорусів — відповідно 290,9 тис., 157,2 тис. (54%) і 26,6 тис. (9%). Тож про яку українізацію населення України можна говорити, коли на її території питома вага росіян, які зберегли свою мову, більша, ніж українців, причому з росіян рідною українську мову визнали лише 1,9% їх абсолютної чисельності. Тим часом з українців, котрі відмовилися від своєї мови, приблизно 99% визнали рідною російську. А вже це наслідки русифікаторської політики населення України, яке мешкало на своїх землях.

Ще активніше русифікація українців, як і представників інших народів, проводилася на землях Росії та інших республік СРСР.

Так, у 1959 р. в РРФСР українців мешкало 3359,1 тис., з яких українську мову як рідну зберегли 1525,5 тис. (45,4%), а 1832,1 тис. рідною мовою визнали російську (54,5%). Русифікації підлягали й інші народи Росії. З 875,3 тис. євреїв єврейську мову визнали рідною лише 117,6 тис. (13,4%), а 753,7 тис. (86,1%) — російську. З майже 844 тис. білорусів білоруську мову рідною визнали 339,5 тис. осіб. (40,2%), російську — 503,1 тис. (59,6%). У Казахстані з 3974,2 тис. росіян російську мову визнали рідною 3972,2 тис. (майже 100%); з 762,1 тис. українців українську мову рідною визнали 460,1 тис. (60,4%), а російську — 302,2 тис. (39,5%); з 28 тис. євреїв єврейську мову рідною визнали лише 6,5 тис. осіб (23,1%), а інші визнали російську.

У Білорусії з 6532 тис. білорусів рідною мовою білоруську визнали 6086,3 тис. (93,2%), а російську — 441,9 тис. (6,8%). Із 133,1 тис. українців українську мову рідною назвали 62,3 тис. (46,8%), а російську — 59,9 тис. (45%). Із 150,1 тис. євреїв єврейську мову рідною визнали 32,9 тис. (21,9%), решта — російську. З 659,1 тис. росіян рідною російську мову визнали 658,8 тис. (майже 100%), тобто і тут, на чужій землі, росіяни зберігали свою мову краще, ніж українці і білоруси. Наведені матеріали говорять про те, що русифікаторська політика населення проводилася не лише на землях України, а й на землях інших республік.

У наступні 30 років на землях СРСР та його республік ніяких істотних потрясінь, які б впливали на зміни в національному складі населення, не відбулося. Тому на них впливала лише політика Радянської дер-

жави, а точніше ЦК КПРС. На жаль, як і в усі складні часи в житті народів, які мешкали на території СРСР, тенденції попередніх часів набувають подальшого розвитку.

У 1989 р. на землях СРСР проживало 44,2 млн. українців, з яких українську мову рідною визнали 35,8 млн. (81,1%), а 8,3 млн. — російську. Якщо порівняти з 1959 р., то тоді таких русифікованих українців було 4,541 млн. Але зросла не лише абсолютна кількість русифікованих українців, а й їх питома вага серед українського загалу за 30 років з 12,2% до 18,8%.

У цей період продовжувався процес русифікації майже всіх народів, які мешкали на території СРСР, незалежно від місця проживання. У 1959 р. євреїв у державі мешкало майже 2,3 млн., з них лише 487,8 тис. визнали рідною мову єврейську (21,5%), а 1,8 млн. рідною мовою вважали російську (78,2%), тобто більшість утратила рідну мову. У 1989 р. з 1,4 млн. цього етносу визнали єврейську мову рідною 153,4 тис. (11,1%), а 1,2 млн. (86,6%) — російську.

Те саме спостерігається і серед білорусів: якщо у 1959 р. із 7,9 млн. білорусів рідною мовою білоруську визнали 6,7 млн. (84,2%), а російську — 1,2 млн. (15,3%), то через 30 років ці показники змінилися відповідно до 10 млн., 7,1 млн. (70,9%) і 2,9 млн. (28,6%).

Дещо повільніше цей процес проходив у східних республіках Союзу. Так, у Казахстані в 1959 р. казахів було 3621,6 тис., з них казахську як рідну визнали 3562,7 тис. (98,4%), російську — лише 44,2 тис. (1,2%), а в 1989 р. з 8135,8 тис. казахську як рідну визнали 7,9 млн. (майже 97%), російську — майже 183 тис. (2,2%).

Отже, якщо за 30 років європейські народи втрачали рідну мову (6—14%) і визнавали рідною мовою російську, то серед казахів це відбувалося значно повільніше. Єдиний етнос, що майже не втрачав своєї мови як у цілому в СРСР, так і в окремих республіках, — це росіяни. У 1959 р. в Союзі було 114,1 млн. росіян, з яких російську як рідну визнали 113,9 млн. — 99,8%, а в 1989 р. — відповідно 145,2 млн. та 144,8 млн., тобто практично той самий відсоток.

Таким чином, за розглядувані часи — 63 роки радянської влади — українці, які мешкали на території СРСР, активно втрачали свою рідну мову — і ті, що мешкали на своїх споконвічних етнічних землях, і ті, що за їх межами. Більше того, якщо за перші 33 роки на території всього Союзу ці втрати становили лише 0,4%, то внаслідок активізації русифікаторської політики, яку проводила ЦК КПРС по всій території держави, ці втрати зросли на 7,6% (з 87,7% до 80,1%). Аналогічний процес відбувався й на українських землях — відповідно 2,2% і 5,8%.

Наочним наслідком русифікаторської політики, яка охоплювала всі землі Радянського Союзу, було й те, що українці, які мешкали на території України, утрачаючи рідну мову, визнавали рідною російську. Свідченням русифікаторської політики щодо українців на території СРСР є не лише сам факт втрати ними рідної мови і вживання

російської, а й те, що, мешкаючи в союзних республіках, вони не користуються мовою того етносу, на території якого оселилися, а визнають рідною російську. В РРФСР таких українців було 2487,2 тис. (58%), Білорусії — 141,7 тис. (48,6%), Молдавії — 220,1 тис. (36,7%) і Казахстані — 567 тис. (63,3%), а зберегли рідну мову відповідно 1868 тис. (42,8%), 132,1 тис. (45,4%), 370 тис. (61,4%) і 328,2 тис. (36,6%). З перелічених чотирьох республік у трьох більшість українців була зрусифікована. Лише в одній Молдавії, яка до 1940 р. була у складі УРСР, процес русифікації уповільнився.

Отже, русифікаторська політика впливала на українців не лише в УРСР, а й по всій території СРСР, незалежно від місця їхнього проживання.

Наведені нами матеріали свідчать про те, що процес русифікації українського етносу, який перебував у складі Радянського Союзу, набував усе більшого розмаху і вів до того, що наш народ з часом міг повністю втратити свою рідну українську мову. Цьому сприяла й висунута ЦК КПРС «теорія» формування нової спільноти людей — «радянського народу».

Які ж зміни відбулися за роки незалежності України? З проголошенням української мови державною в 1989 р. і закріпленням цього положення у Конституції України 1996 р. склалися сприятливі умови для впровадження її в усі сфери життя нашого народу. На жаль, деякі необгрунтовані висловлювання наших політиків про те, що в Україні потрібно надати статус офіційної мови російській, ускладнили впровадження української мови в життя населення. Це стало підґрунтям для гальмування процесу впровадження її в установах освіти, особливо в окремих зрусифікованих районах держави. Становище ускладнюється тим, що у нас книжкові видавництва не мають таких пільгових умов, як мають видавництва у Росії. Внаслідок такої політики книжкові крамниці, ринки заповнені російською літературою, значно дешевшою, ніж українські видання. Скрутне становище і в українських дітей, які живуть за межами України. Переважна більшість з них не має можливості отримувати освіту рідною мовою, немає для цього шкіл, хоча б класів. Ніяких зрушень не відбулося і внаслідок проведення року української культури на теренах Росії. І сьогодні деякі державні діячі й депутати парламенту вважають для себе можливим виступати не лише в державних установах, парламенті, а й по телебаченню мовою сусідньої держави. Тому і сьогодні ні про яку «українізацію» не йдеться. Адже наприкінці 2001 р. з 37,5 млн. українців лише близько 32 млн. визнали рідною мовою українську. Відсоток українців, які користувалися своєю мовою, у порівнянні з 1989 р. навіть зменшився — відповідно з 87,7% до 85,2% (на 2,5%), тобто українці продовжують втрачати рідну мову: за період з 1926 р. по 1989 р. — з 95,7% до 87,7%. Більш того, якщо за десять років — з 1979 р. по 1989 р. — ці втрати становили 1,3%, то за роки незалежності ці темпи були майже вдвічі більші.

РОЗДІЛ V НАЙБІЛЬШ ЧИСЛЕННІ НАРОДИ В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

§ 1. Національний склад України

Політика радянської влади щодо українців чітко простежується на змінах у національному складі республік колишнього Радянського Союзу, й України зокрема.

Слід підкреслити, що на українських землях ще з часів Київської Русі, і навіть раніше, мешкали представники багатьох етносів. Так, у 1897 р. на території України (в межах Радянської України за часів першого Всесоюзного перепису населення 1926 р.) мешкало 20,6 млн. осіб, у тому числі представники найбільших за кількістю населення національностей: українці — 15,8 млн. осіб — 76,7% усієї кількості населення, росіяни — 2,1 млн. осіб — 10%, євреї — 1,6 млн. осіб — 8%, німці — 378 тис. осіб — 1,8%, поляки — 268 тис. осіб — 1,3%, молдавани — 186 тис. осіб — 0,9%, білоруси — 67 тис. осіб — 0,3%, болгары — 60 тис. осіб — 0,3%, греки — 58 тис. осіб — 0,2% та ін.¹ (табл. 9, 10).

Природно, що і за часів радянської влади етнічний склад українських земель теж був багатонаціональним.

У багатонаціональній державі, якою була радянська країна, відбувалися процеси інтернаціоналізації життя у багатьох напрямках. Адже був спільний економічний простір, єдиний народногосподарський комплекс. Тісні економічні зв'язки між республіками і регіонами становили той

¹ За переписом 1897 р. національна ознака людини визначалася за мовою, якою вона користується. Оскільки на той час русифікаторська політика на українських землях вже проводилася 250 років і вона активізувалася на початку XVIII ст. і особливо у другій половині XIX ст., то за переписом частина українців за походженням була віднесена до росіян. Виходячи з цього, можна вважати, що кількість і питома вага українців в Україні були занижені, а росіян — завищені.

грунт, на якому базувалися інтернаціоналізація суспільного життя та стирання національних особливостей населення.

Але в межах СРСР цей процес тісно пов'язаний з русифікаторською політикою, яку продовжувала проводити після падіння Російської імперії радянська влада. Вона мала багато напрямів:

— приспінання земель з переважно українським населенням до Російської Федерації;

— русифікаторська політика в усіх республіках; впровадження російської мови як державної; створення пільгових умов для російської мови в навчально-виховних закладах (дитячих садках, школах, технікумах та вузах); розширення сфери впливу російської мови через усі засоби масової інформації (радіо, телебачення, кіно, театри, газети та журнали, а також наукові та літературні видання) та ін.;

— примусове переселення до депортації включно населення з українських земель до інших республік Союзу (особливо до Російської Федерації);

— переселення на українські землі населення з інших республік, особливо з Російської Федерації та ін.

Наслідки такої політики можна спостерігати вже на початку двадцятих років. Обмеження території України почалося ще за часів Тимчасового уряду Росії. Згідно з його інструкцією від 4 серпня 1917 р. під юрисдикцію Центральної Ради підпадали лише 5 губерній: Волинська, Подільська, Київська, Полтавська та Чернігівська (без Стародубського, Мглинського, Суразького та Новозибківського повітів).

Те саме зробив і радянський уряд 25 лютого 1919 р. на засіданні представників Росії та України: до складу останньої було включено губернії Волинську, Подільську, Київську, Полтавську і Чернігівську (крім двох повітів — Новозибківського та Суразького, які відійшли до Росії).

Україною велася робота щодо уточнення її кордонів з Росією та Білоруссю. На комісії ЦВК СРСР, яка працювала з 1 липня по 28 листопада 1924 р., рекомендувалося повернути Україні територію з кількістю населення 1 019 230 осіб, з яких українців було 58,1%. Українська делегація на підставі обґрунтованих матеріалів М. С. Грушевського, Д. Багалія та інших науковців пропонувала Росії повернути Україні території, де жили 2 050 956 осіб, з яких українців було 69%.

На початку 1925 р. питання про кордони між Росією і Україною було розглянуто у ЦК РКП(б), який прийняв постанову про повернення Україні незначної території з населенням 278,1 тис. осіб. ЦК партії не тільки не враховував пропозиції України, а й ігнорував рекомендації ЦВК СРСР. Він підтримав пропозиції Росії, але на практиці і це рішення не було виконано. З утвердженням СРСР, коли більшість українських земель відійшла до цього державного об'єднання, радянська влада одним із заходів послаблення УРСР застосовувала адміністративно-територіальний перероз-

поділ одвічних українських земель між союзними республіками. Основна частина штучно відірваних українських земель, з переважно українським населенням, відійшла до Російської Федерації. З 1919 по 1928 р. з України відійшли до Росії землі з населенням 478 тис. осіб, зокрема такі важливі індустріальні райони, як Шахтинський та частина Таганрозького повітів¹.

За даними перепису населення в 1922 р. в Курській та Воронежській губерніях мешкало понад 1704 тис. українців. У цих губерніях існували повіти, в яких українців було понад 90%.

Те саме спостерігалось і при утворенні Молдавської автономної республіки у жовтні 1924 р. Оскільки для перетворення її з області в республіку не вистачало кількості населення, було вирішено приєднати до неї частину повітів Одеської та Подільської губерній, де більшість становили українці. Прямим наслідком такого штучного перетворення області в республіку було те, що в її складі більшість не становили молдаване. Так, на території нової республіки із загальної кількості населення 419,2 тис. осіб молдаван було 183,3 тис. (48,7%), українців — 147 тис. (34,2%), росіян — 35,4 тис. (7,9%) та ін.

У збірнику «Молдавия: статистические материалы», зокрема, вказується, що в 1926 р. у Молдавській автономній республіці проживало 30,1% молдаван, 48,5% українців, 8,5% росіян, 8,5% євреїв та ін.

У своєму дослідженні «Образование Молдавской АССР» О. В. Репіда (молдаванин за походженням) наводить подібні дані, за якими молдаване становили лише 34,2% населення республіки, українці — 50,4%, росіяни — 5,7%, євреї — 4,9% із загальної кількості населення 545,5 тис. осіб.

Отже, такий етнічний склад населення свідчить про те, що не було ніяких підстав ці землі виділяти в окрему автономну республіку, яка отримала назву не більшого за чисельністю народу. На той час можна було зберегти назву обласної автономії молдаванам, а землі з переважно українським населенням повернути УРСР.

Цього не було зроблено і в 1940 р., коли Молдавська автономна республіка перетворилася в союзну.

Після розвалу СРСР, коли на його території почали утворюватися незалежні держави, у Молдові загострилося національне питання. На думку автора, це відіграло суттєву роль у сьогоденному становищі на українських землях, що відійшли до Молдови, коли там розгорнулася потужна течія проти входження її до Румунії. Так виникло питання про утворення автономії Придністров'я. Саме в цьому регіоні Молдови мешкали багато українців із загальної кількості у республіці 600,4 тис. На жаль, тодішній Президент України Л. Кравчук у 1992 р. під час різанини в молдовському Придністров'ї, населеному понад 200 тис. українців, застерігав не втручатись «у внутрішні справи» іншої держави.

¹ Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. — Львів: Світ, 1993. — С. 46, 47.

Наочне свідчення русифікаторської політики радянського уряду дає порівняння даних перепису 1922 р. та першого Всесоюзного перепису 1926 р. по Курській та Воронежській губерніях. За даними перепису 1922 р. в них мешкало 1704 тис. українців. Але вже у 1926 р. із 3,3 млн. осіб населення в цих губерніях українців було лише 1,1 млн. осіб. А куди поділися 600 тис. осіб лише з цих двох губерній? Нікуди. Записалися росіянами і все. Як могло бути інакше, якщо в 1924/25 навчальному році в Курській губернії з 56 тис. школярів-українців лише 345 дітей здобували освіту рідною мовою?

Також до Російської Федерації входили округи: Таганрозький — 191,8 тис. українців (71,6%), Кубанський — 915,4 тис. осіб (61,4% всього населення), Донський — 498,3 тис. (44,1%).

Крім того, значна кількість українців мешкала на Далекому Сході — 315,2 тис. осіб, у Саратовській губернії — 202,3 тис., Сталінградській — 140,9 тис. та ін.

Продовженням антиукраїнської політики є і адміністративно-територіальний перерозподіл земель з Білоруссю теж не на користь України. Як свідчить перепис населення 1897 р., котрий занижував реальну кількість українців у Російській імперії, у Гродненській губернії налічувалося понад 360 тис. осіб, рідною мовою яких була українська, а в повітах Кобринському та Берестейському вони становили відповідно 79,6% та 64,4% всього населення. За століття до перепису на Гродненщині нараховувалося понад 220 тис. українців. За Брестським мирним договором 1918 р. до Української Народної Республіки були приєднані українські етнічні землі й терен Берестейщини (згадаймо битву Б. Хмельницького з Річчю Посполитою в 1651 р.). Проте уже в 1921 р. відповідно до Ризького договору, який підписали представники Польщі, Російської Федерації та більшовицького уряду України, ці землі відійшли до Польщі. Після звільнення українських та білоруських земель від влади Польщі в 1939 р. 4 грудня 1939 р. указом уряду СРСР новоутворені області Брестську та Пінську (об'єднані в 1954 р. в Брестську область) приєднали до БРСР.

Вони перебрали на себе компетенцію визначати національність поліщуків. За директивами Мінська та Москви органи влади заходилися скасовувати українську національність на теренах Берестейщини. З цією метою скорочуються українські школи. У 1940—1941 рр. в області їх було всього 58. Навіть під час німецької окупації їх було більше. Асиміляторська політика в Брестській області призвела до того, що в 1989 р. в Брестській області проживало лише 60 644 українці¹.

Наведено далеко не всі приклади, як радянська влада, застосовуючи

¹ Винниченко І. Українці Берестейщини — автохтони чи іммігранти // День. — 1999. — № 99. — 4 червня; Национальный состав населения СССР: Всесоюзная перепись населения 1989 г. — М., 1991. — С. 88, 122.

адміністративно-територіальний поділ, виходячи виключно з власних інтересів, штучно скорочувала територію УРСР. Тим самим вона свідомо ослаблювала республіку, зменшуючи її людський потенціал та природні ресурси.

Насильницька русифікаторська політика щодо України і українців штучно скоротила кількість українського етносу не лише в Союзі, а і в Україні.

Згідно з переписом 1926 р. в Україні (без Криму) мешкало 29 млн. осіб, серед яких українців було 23,2 млн. осіб (80,0%), росіян — 2,7 млн. осіб (9,3%), євреїв — майже 1,6 млн. (5,4%), поляків — 476 тис. (1,6%), німців — 392 тис. (1,4%), молдаван — 258 тис. (0,9%), греків — 105 тис. (0,4%), болгар — 92 тис. (0,3%), білорусів — 76 тис. (0,3%).

Проведений другий Всесоюзний перепис населення 1937 р. дає нам можливість простежити зміни в національному складі республіки за одинадцять років.

У 1937 р. загальна кількість населення республіки скоротилася до 28,4 млн. осіб. З п'яти найбільш численних народів на 1 млн. осіб скоротилася кількість українців (до 22,2 млн.), які становили тепер 78,2% населення республіки, євреїв стало 1,5 млн. (5,2%), поляків — 418 тис. (1,6%).

Усього на 8 тис. осіб збільшилась кількість німців, яка становила 402 тис. осіб, зате значно більше зросла кількість росіян, яких стало 3,2 млн. осіб, а їх питома вага серед населення республіки за цей час підвищилась до 11,3%, або на 2%. Оскільки за цей час на 1,8% серед населення республіки скоротилася питома вага українців і на 0,2% євреїв, то весь приріст питомої ваги росіян у загальній кількості населення, можна вважати, відбувся саме за рахунок зменшення абсолютної і відносної кількості цих народів.

Такі зміни стали результатом проведення у ці роки індустріалізації, внаслідок якої до України на новобудови великих промислових підприємств приїхали сотні тисяч працівників, і особливо росіян. Під час колективізації в 1930 р. з України було депортовано не менше 75 тис. сімей, а до червня 1931 р. — ще 23,5 тис. сімей.

За роки суцільної колективізації було експропрійовано майно у 200 тис. селянських сімей¹, а їх самих було депортовано.

За даними канадського професора Ореста Субтельного, на початку 1992 р. обраного закордонним членом НАН України, із понад мільйона українських селян, депортованих радянським режимом на початку 30-х років, близько 850 тис. осіб були депортовані на Північ, де багато з них, особливо дітей, загинуло². Принципової різниці між наведеними даними немає, адже в ті часи чисельність родини була значно більшою, ніж сьогодні. Трагічний вплив на людину мав голодомор 1932—1933 рр.

¹ Історія України: Пробний навчальний посібник для учнів 10-11 класів середньої школи. — К., 1991. — С. 184.

² Субтельний О. Україна: Історія. — К., 1991. — С. 356.

Про його загальні наслідки ми вже говорили. Тут зупинимось на тому, що на території України від нього найбільшою мірою постраждали українці. Як відомо, в Україні в 20—30-ті роки більшість населення мешкала в сільській місцевості: у 1926 р. — 81,5%, у 1939 р. — 64,1%. Серед сільського населення абсолютно переважали українці.

Так, у 1926 р. із 23,2 млн. українців на селі мешкало 20,7 млн. осіб, або 89,2%, у той час як із майже 2,7 млн. росіян — лише 49,6%, євреїв — з майже 1,6 млн. близько 356 тис. осіб (22,7%)³.

Оскільки голодомор, як це переконаливо доводить відомий український історик С. Кульчицький⁴, охопив переважно сільське населення, де не було введено карткову систему на продукти харчування, то з цього виходить, що від нього найбільше постраждали саме українці. Адже їх на селі було більше не лише в абсолютному обчисленні, а й у відносному.

Значні зміни в національному складі населення відбулися за наступні двадцять два роки, з 1937 р. до 1959 р. Суттєвий вплив на національний склад України мали наслідки Другої світової війни. Внаслідок німецько-фашистської навали загинуло не менше 8,5 млн. населення України.

Переможної весни 1945 р. на згайці «треього рейху» війська антигітлерівської коаліції виявили понад 14 млн. іноземних громадян.

Приблизно 2,1 млн. осіб за роки війни були вивезені з України окупаційними фашистськими військами до Німеччини як дармова робоча сила.

Багато з них стали жертвами винищення у нацистських концтаборах. Згідно з офіційною статистикою у 1947 р. у західних окупаційних зонах Німеччини перебувало українців: в англійській — 54 580, американській — 104 024, французькій — 19 026, у трьох окупаційних зонах Австрії — 21 893 особи, у таборі під Ріміні в Італії — 11 тис., приблизно 100 тис. українців було на тих же територіях серед населення, яке переховувалося в лісах.

Цей контингент становив базу третьої хвилі української еміграції, що відбувалася після Другої світової війни.

Протягом 1947—1953 рр. розпочалося розселення мешканців таборів у різних країнах. Так, до Канади прибуло понад 30 тис. переміщених осіб українського походження, США — 80 тис. осіб, Великобританії — 35 тис. осіб, Австралії — 20 тис. осіб, Бразилії — 7 тис. осіб, Аргентини — 6 тис. осіб, Франції — 10 тис. осіб. До 1950 р. 90% українців, які перебували в таборах для переміщених осіб, були переселені до різних країн⁵.

³ Всесоюзная перепись населения 1926 г. Вып. IV. — М., 1928. — С. 2—11. (Підраховано автором).

⁴ Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду: голод 1932—1933 рр. на Україні: Очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 66—85.

⁵ Зарубіжні українці. — К., 1991. — С. 44—46.

З депортованих до Німеччини з України понад 2,1 млн. мешканців українських земель повернулося на батьківщину лише 800 тис. осіб, а інші загинули або залишилися у Німеччині чи переселилися до інших країн.

Але депортація українців продовжувалася радянською владою майже до середини 50-х років, коли було завершено боротьбу з ОУН—УПА на українських землях.

Лише за 1946—1949 рр. до Сибіру було заслано близько 500 тис. західних українців, членів ОУН—УПА та їхніх сімей¹.

Не слід забувати і про переїзд 100 тис. юнаків та дівчат на східні землі Радянського Союзу для освоєння цілинних і перелогових земель протягом 1954—1956 рр.

На цей період припадає возз'єднання майже всіх українських земель у складі СРСР, що суттєво позначилося на кількості населення, а також і на його національному складі.

Як відомо, протягом 20—30-х років українські землі: Галичина, Буковина та Закарпаття — перебували під владою Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини та Угорщини. На цих землях проводилася колоніальна політика, відбувалися полонізація, румунізація та мадяризація українського населення, що знайшло свій відбиток у змінах національного складу їх населення.

У цілому в Галичині з 1910 до 1931 рр. частка українців серед населення знизилася з 42,2 до 39,4%, а їх абсолютна кількість — з 3383 тис. осіб до 3349 тис., але у Східній Галичині в 1931 р. українців було 58,8%.

За цей же період на Буковині кількість українців скоротилася з 305 тис. осіб до 281 тис., а їх питома вага з 38,1 до 32,9%. У Північній Буковині в 1930 р. українці становили абсолютну більшість населення. Проте на Закарпатті з 1910 по 1930 рр. кількість українців зросла з 447 тис. осіб до 574 тис. при незмінній їх питомій вазі серед населення. А в тій частині, яка ввійшла до складу України, кількість українців збільшилася з 334 тис. осіб до 451 тис., при зростанні їх питомої ваги з 56,2% до 62,2%². Оскільки на цих землях більшість населення становили українці, ще з стародавніх часів тут відбувався процес формування українського етносу, були всі підстави їх приєднати до України, що сталося в 1939 р., 1940 р. і 1945 р.

У 1939 р. в результаті приєднання до України західноукраїнських земель з'явилося 6 нових областей — Волинська, Дрогобицька (у 1959 р.

об'єдналася зі Львівською), Львівська, Рівненська, Станіславська (перейменована в Івано-Франківську) і Тернопільська — загальною територією 88 тис. км². При цьому населення республіки збільшилося на 8 млн. осіб, серед яких 7,5 млн. були українці¹.

У 1940 р. до республіки було приєднано Північну Буковину, з якої було утворено Чернівецьку область, де на початку Другої світової війни (у 1939 р.) мешкало 812,3 тис. осіб. У 1945 р. приєднано Закарпаття, де в 1959 р. мешкало майже 920,2 тис. осіб². Протягом 1941 р.— початку 1942 р. з території України були депортовані майже всі німці, яких ще в 1937 р. тут мешкало понад 400 тис. осіб.

Усі ці події істотно вплинули на національний склад і особливо на кількість населення України.

За 20 років загальна кількість населення республіки зросла до 41,9 млн. осіб, або на 11 млн. осіб. Українців стало 32,2 млн. осіб (на 8,5 млн. осіб більше), білорусів — 290 тис. осіб, а росіян — 7,1 млн. осіб.

За цей період скоротилися питома вага і кількість поляків з 418 тис. осіб до 363 тис. і особливо євреїв — з 1,5 млн. осіб до 840 тис. Якщо в 1939 р. питома вага останніх серед населення становила 4,9%, то в 1959 р. вона знизилася до 2,0%. Адже за часів німецької окупації фашисти на землях України застосовували щодо євреїв справжній геноцид. Лише восени 1941 р. фашисти в Україні знищили 850 тис. євреїв³. У зв'язку з депортацією зникають представники німецького народу, які жили на українських землях зі стародавніх часів.

Питома вага українців продовжувала знижуватись і в 1959 р. становила 76,8%, тобто їх стало менше на 1,4%, і це при тому, що до України приєдналося майже 9 млн. населення Західної України, де частка українців була значно більшою, ніж в Україні.

За цей період найшвидшими темпами зростала кількість росіян. У 1959 р. їх було 7,1 млн. осіб, тобто в 2,2 раза більше, ніж у 1937 р. Незважаючи на зростання кількості українців майже на 36%, питома вага росіян серед населення республіки зросла з 3,5% до 16,5%.

У 1959 р. досить значними були діаспори молдаван — 242 тис. осіб, болгар — 219 тис. осіб, румунів — 101 тис. осіб, греків — 104 тис. осіб, татар — 61 тис. осіб та інших народів.

Зміни в національному складі населення нашої республіки, які відбулися за 1939—1959 рр., продовжилися в наступне тридцятиріччя. Населення України в 1989 р. зросло до 51,4 млн. осіб — на 9,5 млн. осіб (на

¹ Сутельний О. Україна: Історія. — К., 1991. — С. 425; Історія України: Матеріали до підручника для 10—11 кл. — К., 1992. — С. 366, 371.

² Кабузан Н. В. Украинское население Галиции, Буковины и Закарпатья в конце XVIII — 30-х годах XX ст.: (Этнографические исследования): Автореферат. — М., 1980. — С. 17—22.

¹ Радянська Україна. — 1990. — 16 вересня; Курносів В. О. // УІЖ. — 1990. — № 2. — С. 84.

² Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: Украинская ССР. — М., 1963. — С. 16.

³ Жуківський А., Сутельний О. Нариси історії України. — Львів, 1991. — С. 123.

22,7%), українців стало 37,4 млн. осіб — на 5,2 млн. осіб (на 16,2%), білорусів 440 тис. осіб — на 150 тис. осіб (на 51,7%), росіян 11,3 млн. осіб — на 4,2 млн. осіб (на 59,2%).

Наведені дані свідчать про те, що, як і в попередні періоди часів радянської влади, найбільш швидкими темпами в Україні зростала загальна кількість росіян. Більше того, якщо за бурхливий період 1926—1959 рр. їх питома вага серед населення республіки зросла на 2%, то за наступні тридцять років — на 5,3%.

Якщо в 1926 р. росіян було менше, ніж разом узятих представників всіх інших народів, крім українців, у республіці — відповідно 9,3% і 10,7%, то вже в 1937 р. це співвідношення змінилося на користь росіян до 11,3% проти 9,3%, а в 1989 р. росіян було вже 22,2%, тобто у 4 рази більше, ніж представників інших народів.

Продовжувала зростати і загальна кількість інших народів. У 1989 р. на землях України мешкали молдавани — 324 тис. осіб, болгары — 234 тис. осіб, мадяри — 163 тис. осіб, румуни — 135 тис. осіб, татари — 86 тис. осіб, кримські татари — 47 тис. осіб, німці — 37 тис. осіб та ін.

Загальна ж кількість євреїв скоротилася до 486 тис. осіб (на 354 тис. осіб), поляків — до 219 тис. осіб (на 144 тис. осіб).

Розглянуті нами зміни в національному складі населення України за 1926—1989 рр. дають підстави для певних висновків.

Протягом майже всього періоду перебування українських земель в складі Радянського Союзу спостерігається стала тенденція до падіння питомої ваги корінного населення. Більш того, падіння питомої ваги українців за останнє тридцятиріччя було більш інтенсивним, ніж протягом 1926—1959 рр.

Наведені дані — яскраве свідчення наслідків русифікаторської політики щодо українських земель, яка проводилася за часів приєднання України до Радянського Союзу.

За весь період зростала також загальна кількість інших народів в Україні, але значно повільніше порівняно з росіянами. За роки радянської влади на землях України суттєво скоротилася кількість і питома вага євреїв з 1,6 млн. осіб до 486 тис. осіб (з 5,4 до 0,9%) і поляків з 476 тис. осіб до 290 тис. осіб (з 1,6 до 0,4%).

З проголошенням в Україні незалежності в змінах етнічного складу населення відбуваються нові тенденції. На кінець 2001 р., тобто за дванадцять років, при загальному скороченні абсолютної чисельності населення держави не скоротилася кількість українців. Природно, що за таких умов їх питома вага навіть зросла з 72,7% до 77,6%. За цей період зменшилася як абсолютна кількість, так і частка росіян — їх стало 8,3 млн. (17,2%), але це не є свідченням того, що вони масово залишали українські землі. В умовах незалежності у частини зрусифікованих українців прокинулося почуття національної гідності, і вони відновили свою приналежність до свого народу. Суттєво збільшилася кількість раніше депортованих кримських татар,

для яких в умовах незалежності склалися сприятливі умови для повернення до Криму. Навпаки, більш швидкими темпами скорочувалася чисельність і питома вага євреїв. Вони залишали нашу державу, тому що в перше десятиріччя нашої незалежності у нас не було своєчасно розроблено програму економічного становлення і подальшого розвитку країни, і в більшості населення погіршилося матеріальне становище. Стосовно представників інших етносів в країні не відбулося суттєвих змін.

Наведений матеріал свідчить про те, що за часів радянської влади в Україні продовжувалася антиукраїнська русифікаторська політика часів Російської імперії XVIII—XIX ст. Лише за часів незалежності в Україні склалися сприятливі умови для вільного розвитку всіх етносів, які з стародавніх часів жили на наших землях, що і позначилося на подальших змінах, які відбулися в етнічному складі населення.

§ 2. Зміни в кількості населення областей

Простежити зміни в кількості населення на території областей України за 20—30-ті роки практично майже неможливо, оскільки відбувалися суттєві зміни в адміністративно-територіальному поділі території республіки. У час першого Всесоюзного перепису 1926 р. територія республіки дорівнювала 478 тис. км² і поділялася на губернії, краї та округи. На час переписів 1937 і 1939 рр. та ж територія поділялася на 15 областей, окрема мова про Автономну Республіку Крим¹ (табл. 11, 13).

У 1939 р. і 1940 р. до України приєдналися землі Східної Галичини, Північної Буковини та частина Бессарабії, на які було поширено адміністративно-територіальний поділ нашої республіки.

Внаслідок такого приєднання територія республіки зросла до 588,2 тис. км². За результатами Всесоюзного перепису населення 1959 р. було зроблено оціночні підрахунки кількості населення в 1939 р. у межах існуючого на 1959 р. поділу території України на 24 області й Автономну Республіку Крим (без Закарпаття, яке до 1945 р. не входило в Україну).

Цим адміністративно-територіальним поділом і керується автор.

У 1939 р. на території України в сучасних межах мешкало 40,5 млн. населення. Найбільшими за кількістю населення були Донецька область — 3,1 млн. осіб (всього 7,7% населення України), Київська — 2,6 млн. осіб (6,3%), Харківська — 2,6 млн. осіб (6,3%), Вінницька — 2,3 млн. осіб (5,6%), Львівська — 2,5 млн. осіб (6%) та Одеська — 2,1 млн. осіб (5,1%). Найменше жителів було в Херсонській області — 742,9 тис. осіб (1,8%), Чернівецькій — 812,3 тис. осіб (2%), Миколаївській — 912,2 тис. осіб (2,3%).

Через 20 років, тобто в 1959 р., в республіці мешкало 41,9 млн. осіб (без Закарпатської області — 40 949 тис. осіб). Отже, якщо в 1939 р. (без

¹ Кримсько-татарська Автономна Республіка на той час входила до складу РРФСР.

Закарпатської області) населення України становило майже 40,5 млн. осіб, то в 1959 р.— 40,9 млн. осіб, тобто за двадцять років воно зросло лише на 400 тис. осіб.

Це зростання відбулося в основному за рахунок областей Донбасу.

У зв'язку з курсом на прискорення темпів розвитку важкої промисловості кількість жителів областей Донбасу зростала не лише за рахунок природного приросту, а внаслідок переселення до них мешканців інших областей республіки, а також із союзних республік колишнього СРСР. У Донецькій області кількість населення досягла 4,3 млн. осіб, зросла і його питома вага у державі до 10,2%, в Луганській області — 2,5 млн. осіб (5,8%). Збільшилась також кількість мешканців у Київській області — до 2,8 млн. осіб (6,7%), Дніпропетровській — до 2,7 млн. осіб (6,5%). Зросла, але менш ніж на 100 тис. осіб у кожній, кількість населення в областях: Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській, Херсонській та в Кримській республіці.

Таким чином, у 8 областях і в Кримській республіці загальна кількість населення перевищила рівень 1939 р. За цей час скоротилась кількість мешканців західних областей: Львівської — до 2,1 млн. осіб (на 350 тис. осіб), Тернопільської — до 1,1 млн. осіб (на 328 тис. осіб), Рівненської — до 926,2 тис. осіб (на 131,4 тис. осіб), Волинської — до 890,5 тис. осіб (на 141,2 тис. осіб), Чернівецької — 774,1 тис. осіб (на 38,2 тис. осіб). Зменшилася й їх питома вага серед населення України з 19,9 до 16,4%.

У скороченні загальної кількості населення в західних областях вирішальну роль відіграла німецько-фашистська окупація, яка була за часом триваліша, ніж в інших областях, а також міграція населення з них до Донбасу на роботу у галузях важкої промисловості, особливо у вугільній.

Також зменшилася кількість населення в Полтавській області на 264,1 тис. осіб, Сумській — на 192,7 тис. осіб, Вінницькій — на 136,2 тис. осіб, Хмельницькій — на 127,7 тис. осіб, Чернігівській — на 223,5 тис. осіб. Децю зменшилася кількість населення у Житомирській, Одеській, Харківській, Черкаській областях.

Внаслідок головним чином величезних втрат населення України в роки Другої світової війни у більшості областей України (15 областей) не було досягнуто навіть довоєнної кількості населення.

У зв'язку з курсом на прискорення темпів розвитку галузей важкої промисловості певну роль у цьому відіграла і міграція населення з цих територій до Донбасу, а також за межі нашої республіки.

Якщо протягом 1939—1959 рр. головну роль у змінах кількості населення областей України відіграла Друга світова війна, а також голод 1946—1947 рр., то протягом наступних 30 років суттєвих потрясінь, які б відбувалися на землях України і впливали на зміни в кількості населення, не було. За цей період кількість населення України зросла до 51,7 млн. осіб, або на 23,3%.

Зростання загальної кількості населення республіки відбулося в 19

областях і в Автономній Республіці Крим. Швидкими темпами зростала кількість населення індустриальних областей, збільшується і частка їх населення в Україні. У 1989 р. в Донецькій області проживало 5,3 млн. осіб (10,3% населення в республіці), Київській — 4,5 млн. осіб (8,7%), Дніпропетровській — 3,9 млн. осіб (7,5%), Харківській — 3,2 млн. осіб (6,2%), Луганській — 2,9 млн. осіб (5,6%).

Найшвидшими темпами зросло населення Автономної Республіки Крим: з 1,2 млн. осіб до 2,4 млн. осіб, тобто вдвічі, а його частка в Україні — з 2,9% до 4,7%.

Досить повільно зростало населення у згаданих раніше західних областях України, з яких лише у Львівській та Івано-Франківській областях їх питома вага зросла відповідно на 0,3 і 0,1%, у Рівненській та Чернівецькій вона не змінилася, а в Тернопільській навіть знизилася на 0,3%.

В 5 областях України навіть скоротилася загальна кількість населення — у Вінницькій, Житомирській, Сумській, Хмельницькій та Чернігівській.

За 1959—1989 рр. швидкими темпами зростала чисельність і питома вага в найбільших за кількістю населення і потужніших за промисловим виробництвом областях: у Дніпропетровській області — на 1165 тис., Донецькій — на 1050 тис., Запорізькій — на 610 тис., Київській — на 548,6 тис., Луганській — на 434 тис., Львівській — на 619,19 тис., Одеській — на 597,4 тис., Харківській — на 655,0 тис., Криму — на 1151,5 тис. Якщо в цілому кількість населення України зросла на 9831 тис., то населення згаданих восьми областей і Криму — на 6831 тис. осіб.

Якщо за тридцять років населення України зросло на 23,5%, то цих областей — на 29,9%.

Процес подальшого зростання кількості населення країни продовжувався і в наступні чотири роки. Він охопив більшість областей — Волинську, Дніпропетровську, Донецьку, Закарпатську, Запорізьку, Івано-Франківську, Київську, Кіровоградську, Луганську, Львівську, Миколаївську, Одеську, Полтавську, Рівненську, Сумську, Тернопільську, Харківську, Херсонську, Хмельницьку, Черкаську, Чернігівську та Республіку Крим. Лише в трьох областях країни спостерігається його скорочення. Оскільки процес зростання населення продовжувався в цілому по Україні і в переважній більшості її областей, то можна відзначити лише перші ознаки депопуляції.

Отже, протягом усього післявоєнного періоду і до початку 1993 р. по всій Україні і переважній більшості її областей спостерігалось поступове зростання населення республіки.

На жаль, починаючи з 1993 р. негативна тенденція, розпочата спочатку в трьох областях, у наступні роки охопила всі області і Україну в цілому. На день Всеукраїнського перепису населення 5 грудня 2001 р. в країні було вже 48457,1 тис. мешканців, тобто за вісім років воно скоротилося на 3,7 млн. (7,1%) — цей процес охопив усі області. Особливо швид-

ко зменшувалося населення у промислово потужних областях: Дніпропетровській — на 368,85 тис., Донецькій — на 524,7 тис., Запорізькій — на 186,7 тис., Київській — на 152,4 тис., Луганській — на 339,8 тис., Львівській — на 150,4 тис., Одеській — на 170,1 тис., Харківській — на 267,9 тис. і Республіці Крим — на 227,9 тис. У цілому по цих областях воно зменшилося на 2388,9 тис. осіб.

Отже, незважаючи на суттєві коливання у складі населення республіки і областей, саме в цих областях і Криму протягом 1959—2001 рр. була зосереджена більшість населення України — відповідно 22859,7 тис. (54,6%) і 27692,7 тис. (57,1%). Це вже свідчення того, що в нашій країні активно відбувається процес депопуляції населення. Хоча для цього немає ніяких об'єктивних обставин.

§ 3. Національний склад регіонів та областей України

Вище розглядався національний склад населення України. Оскільки на її землях жили представники різних етносів, то, природно, багатонаціональними були і її регіони та області. Це також наочно підтверджується і переписом 1926 р.

Як і в республіці, в усіх регіонах найбільшим за чисельністю був український етнос. З усієї кількості населення Полісся — 2959 тис. осіб — українців було 2392,7 тис. осіб (80,7%), на Правобережжі з 8998 тис. осіб українців — 7741,9 тис. осіб (86%), на Лівобережжі з 7066,9 тис. осіб — 6204,8 тис. осіб (87,7%), у Гірничому підрайоні з 2036,2 тис. осіб — 1221,8 тис. осіб (59,8%), у Дніпровському районі з 2391 тис. осіб — 1983,4 тис. осіб (84,5%), у Степу — з 5568,2 тис. осіб — 3674,1 тис. осіб (65,9%). Отже, як і в XVIII — XIX ст., в етнічному складі усіх регіонів переважали українці¹ (табл. 14, 15).

Раніше зазначалося, що українські землі за етнічним складом населення з давніх часів були багатонаціональними. Так було і за часів радянської влади.

Якщо розглянути Полісся, Лівобережжя, Гірничий підрайон, Дніпровський промисловий район та Степовий за найбільш численними національностями, то слідом за українцями тут ідуть росіяни, за ними —

¹ Полісся — Волинський, Глухівський, Конотопський, Коростенський та Чернігівський округи. Правобережжя — Бердичівський, Білоцерківський, Вінницький, Уманський, Кам'янський, Київський, Могилівський, Проскурівський, Тульчинський, Шевченківський, Шепетівський округи. Лівобережжя — Крем'янецький, Куп'янський, Луб'янський, Ніжинський, Озлемський, Полтавський, Прилуцький, Роменський, Сумський, Харківський округи. Гірничий підрайон — Артемівський, Луганський, Сталінський округи. Дніпровський промисловий район — Дніпропетровський, Запорізький, Криворізький округи. Степ — Зінов'ївський, Маріупольський, Мелітопольський, Миколаївський, Одеський, Первомайський, Старобайвський, Херсонський округи та Молдавська АРСР.

євреї, четвертими за чисельністю ідуть поляки в Поліссі, Правобережжі та Лівобережжі, а в Дніпровському промисловому районі, Гірничому підрайоні і особливо у Степу — німці.

З усіх округів, на які було поділено Україну, лише в Одеському українці не становили більшості населення (41,2%). Але і в цьому окрузі вони були найбільшою етнічною групою населення. За ними за кількістю йшли росіяни — 23,3% та євреї — 19,7%.

На другому місці за чисельністю в усіх регіонах ідуть росіяни. Лише на Правобережжі за чисельністю і часткою другими йдуть євреї — 7,6%, а росіян — 2,6%. В усіх 11 округах Правобережжя другою нацією за чисельністю були євреї (Бердичівський, Білоцерківський, Вінницький, Уманський, Кам'янецький, Київський, Могилівський, Проскурівський, Тульчинський, Шевченківський та Шепетівський). Вони також були другими і в окремих округах інших регіонів: Кременчуцькому, Лубенському, Ніжинському, Прилуцькому, Роменському (5 округів з 6 Лівобережжя) і Первомайському (1 з 8 Степового).

Протягом 20—30-х років в Україні відбувся адміністративно-територіальний перерозподіл земель. Україна, як і інші республіки, відійшла від губернського, окружного та повітового поділу до обласного та районного. Всесоюзний перепис населення 1939 р. дає нам такий національний склад в утворених областях.

На той час до складу України входило 15 областей та Молдавська Автономна Республіка. В усіх областях нашої країни українці становили абсолютну більшість їх населення. Навіть у Молдавській Автономній Республіці українці становили 50,7%, в той час як молдаван було 28,6%, росіян — 10,2%.

За наявністю корінного населення області можна поділити на 3 групи (табл. 14, 15, 16):

перша група, до якої належать області, де українці становили 90% і більше місцевого населення. До неї входили лише області: Чернігівська — 92,1%, Полтавська — 91,6%, Київська — 91,3% (3 області);

друга група (від 70 до 90%): Вінницька — 86,1%, Кіровоградська — 87,4%, Дніпропетровська — 79,7%, Житомирська — 77,8%, Сумська — 87,2%, Хмельницька — 82,9%, Харківська — 71,3% і Миколаївська — 71,8% (8 областей);

третья група (від 50 до 70%): Донецька — 59,3%, Запорізька — 66,2%, Луганська — 63,3%, Одеська — 58,7% (4 області) і м. Київ — 53,2%.

Оскільки адміністративно-територіальний поділ України порівняно з 1926 р. змінювався, не можна простежити точно зміни в національному складі населення за територіями. Але можна висловити припущення, що склад областей не зазнав суттєвих змін. Наприклад, найнижча частка українців у 1926 р. спостерігалася в Гірничому підрайоні, до якого входили Артемівський, Луганський та Сталінський округи — 59,8%, ці землі в 1939 р. включено в Донецьку та Луганську області, що увійшли до скла-

ду третьої групи, тобто з найнижчим відсотком у них українців. Більшість земель Правобережжя і Лівобережжя (за поділом 1926 р.) в 1939 р. увійшли до складу областей другої групи.

У 1939 р. другою національною групою за кількістю були росіяни: в Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Донецькій, Сумській, Київській, Харківській, Чернігівській областях (12 областей). Євреї були другими в таких областях: Вінницькій, Житомирській, Хмельницькій (Кам'янець-Подільській) (3 області) і м. Києві. Третіми вони були в Луганській, Дніпропетровській, Кіровоградській, Миколаївській, Київській, Одеській, Полтавській, Сумській, Харківській, Чернігівській (10 областей).

У таких областях, як Житомирська, Хмельницька, третіми були поляки, у Запорізькій — німці, а в Донецькій — греки.

Такий короткий огляд національного складу областей України за переписом 1939 р. за трьома найбільш численними національностями.

У наступні 20 років переписів не проводилося. За цей час, як уже раніше говорилося, відбулися події, що безпосередньо вплинули на територію України, кількість її населення та національний склад. Серед них: Друга світова війна, тимчасова окупація території нашої країни, величезні втрати населення внаслідок війни, евакуація населення на схід Союзу, продовження сталінських репресій, голод 1946—1947 рр., депортація населення, переїзд на роботу з України до Сибіру та Казахстану, переселення до наших земель населення з Росії, возз'єднання з Україною споконвічних етнічних земель, внаслідок якого було утворено ряд областей: Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Дрогобицьку (пізніше об'єднану зі Львівською), Львівську, Рівненську, Тернопільську, Чернівецьку області, з існуючих ще в довоєнні часи виділено Херсонську область (1944 р.).

У 1954 р. до складу України ввійшла Кримська область, а із земель Полтавської та Київської областей було утворено нову область — Черкаську. Таким чином, якщо в 1939 р. в Україні налічувалося 15 областей, то в 1959 р. їх було вже 25.

Оскільки певних територіальних змін зазнали до 1959 р. і області, які існували у 1939 р., то порівняння з цим роком в абсолютному обчисленні не можна вважати повністю коректним, але воно є до певної міри припустимим у відносних цифрах.

Розподіл областей за національною ознакою населення на згадані три групи в 1959 р. був такий:

перша група — Полтавська та Чернігівська (тобто ті, що і в 1939 р.), Вінницька, Черкаська, довоєнна область Київська, а також західноукраїнські — Хмельницька, Волинська, Івано-Франківська, Рівненська та Тернопільська (10 областей);

друга група — Дніпропетровська, Житомирська, Закарпатська,

Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Сумська та Херсонська (8 областей);

третья група — Донецька, Запорізька, Луганська, Одеська, Чернівецька (ввійшла до складу республіки в 1940 р.), Херсонська і м. Київ (6 областей).

Окремо відмітимо Кримську область, де українці становили меншість населення.

Певні зміни відбулися в національному складі областей. Так, слід звернути увагу на те, що серед національних груп областей відбулося не лише абсолютне збільшення кількості росіян, а й зростання їх питомої ваги.

Внаслідок геноциду фашистів щодо єврейського населення скоротилася не лише абсолютна їх кількість в областях, а й їх частка серед населення.

Росіяни стали другою за кількістю національною групою населення в 24 областях, навіть у таких, де вони в 1939 р. були третіми: Вінницькій, Житомирській, Хмельницькій та м. Києві. У Криму росіяни взагалі становили більшість. Лише в Закарпатській області другими були угорці.

За наступні 30 років кількість населення України зросла на 9,4 млн. осіб, або на 22,9%. У 20 областях республіки і місті Києві воно збільшилося, а в п'яти навіть скоротилося: у Вінницькій, Житомирській, Сумській, Хмельницькій і Чернігівській. За цей період, як і в Україні, в цілому в 15 областях скоротилася питома вага корінного населення: у Вінницькій — з 92,1 до 91,5%, Дніпропетровській — з 77,8 до 71,6%, Донецькій — з 55,6 до 50,7%, Запорізькій — з 68,4 до 63,2%, Київській — з 93 до 89,4%, Кіровоградській — з 88,5 до 86,9%, Луганській — з 58 до 51,9%, Миколаївській — з 81,4 до 75,6%, Одеській — з 55,2 до 54,6%, Полтавській — з 93,2 до 87,9%, Сумській — з 88,1 до 85,5%, Харківській — з 68,7 до 62,8%, Херсонській — з 81,1 до 75,7%, Черкаській — з 94 до 90,5%, Чернігівській — з 94,9 до 91,5%.

Особливо значне падіння частки українців відбулося в Донецькій та Луганській областях.

До областей, де питома вага українців збільшилася, належать:

Закарпатська — з 74,6 до 78,4%, Івано-Франківська — з 93,6 до 95%, Кримська — з 22,3 до 25,8%, Львівська — з 86,3 до 90,4%, Тернопільська — з 94,5 до 96,8%, Хмельницька — з 90 до 90,4%, Чернівецька — з 66,9 до 70,8% і м. Київ — з 60,4 до 72,5% (7 областей).

Не змінилася питома вага українців у Волинській області — 94,6%, Рівненській — 93,3% та практично Житомирській — 85 і 84% (3 області).

Наведені матеріали свідчать про те, що відбувся певний перерозподіл областей між групами: Київська і Полтавська області з першої групи перейшли до другої групи, Львівська — навпаки, а Чернівецька і м. Київ з третьої групи перейшли до другої.

Характерною особливістю цього періоду було те, що в усіх трьох областях України, де корінне населення становило близько 60% (Донецька, Луганська і Одеська), відбулося і суттєве скорочення його кількості.

Тенденція до зростання питомої ваги росіян притаманна як усій країні, так і наведеній 21 області України. Особливо значно частка росіян зросла в тих областях, де вона була досить високою: Ворошиловградській — з 38,8 до 44,8%, Дніпропетровській — з 37,6 до 43,7%, Запорізькій — з 26 до 32,1%, Харківській — з 26,4 до 33,2%.

Лише в чотирьох областях питома вага росіян зменшилася: Львівській — з 8,6 до 7,1%, Тернопільській — з 2,5 до 2,3%, Чернівецькій — з 10,3 до 6,7%, Кримській — з 71,5 до 67,1% і м. Києві — з 23,1 до 21,2%.

Другою за чисельністю нацією не лише в Україні, а й у 24 її областях були росіяни. Виняток становила лише Закарпатська область, в якій другими були мадяри — 15,9%, а росіяни посідали третє місце. Але і тут частка росіян зросла з 3,7 до 4%.

Зауважимо, що зростання питомої ваги росіян у цих областях значною мірою, а в деяких з них в основному відбувалося внаслідок скорочення кількості українців (особливо в Дніпропетровській, Запорізькій, Київській, Миколаївській, Сумській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Черкаській та Чернігівській областях).

Таким чином, тенденція до падіння питомої ваги українців у складі населення країни і зростання за їх рахунок частки росіян, що спостерігалася в 20-ті — 30-ті роки, продовжувалася і в останні тридцять років існування наших земель у складі СРСР.

Більш того, вона проходила ще інтенсивніше. Так, якщо за період 1926—1939 рр. частка українців скоротилася з 80 до 76,2% (на 18%), то за ті ж одинадцять років з 1959 р. по 1970 р. вона зменшилася відносно з 76,8 до 74,3% (на 2,5%). За ці ж періоди питома вага росіян відповідно змінилася з 9,3 до 11,3% (на 2%) та 16,9% і 19,4% (на 2,5%). Отже, процес зменшення українців відбувся виключно за рахунок збільшення росіян.

Слід підкреслити, що процес русифікації в повоєнні роки в Україні проходив ще інтенсивнішими темпами. Які ж зміни в національному складі областей України відбулися за дванадцять років після перепису 1989 р., з яких десять припадають на життя українського народу в умовах незалежності?

У грудні 2001 р. як в Україні в цілому, так і в усіх її областях зросла кількість і питома вага українців. У цьому році в Україні вона зросла з 72,7% до 77,8%, тобто на 5,1%. Особливо швидкими темпами вона зростала в найпотужніших промислових областях, де за попередні тринадцять років відбувався процес їх русифікації.

Істотно, що в більшості з них темпи приросту перевищували середні республіканські: в Дніпропетровській — на 7,2%, Донецькій — на 6,2%, Запорізькій — на 7,7%, Луганській — на 7,1%, Одеській — на 8,2% і Харківській — на 7,9%. У цих областях найбільше зменшується питома вага росіян. Якщо порівняти зміни питомої ваги за цей період українців і росіян, то побачимо, що зростання частки українців відбулося в основному за рахунок росіян. Але це зовсім не значить, що цей перерозподіл

відбувся виключно за рахунок відтоку росіян з українських земель до Росії. Ця тенденція досить просто обґрунтовується. В умовах незалежності держави відбувся процес дерусифікації українців, у них прокинулося почуття гордості, поваги, гідності до свого народу.

В усіх областях країни скоротилася частка серед населення євреїв. Вони виїжджають до своєї національної держави і до США, Німеччини. Адаже в умовах незалежності у населення значно розширилися можливості для переселення людей за межі України.

Особливо відчутними є зміни в кількості німців. Якщо напередодні Другої світової війни на землях УРСР їх було понад 390 тис. осіб, то в 2001 р. їх кількість дорівнювала 33,3 тис., тобто їх було менше однієї десятої. Основним місцем їхнього мешкання сьогодні є такі області: Закарпатська — майже 3,5 тис., Дніпропетровська — 6,4 тис., Донецька — 6,3 тис., Запорізька — 2,3 тис., Луганська — 1,3 тис., Крим — 2,1 тис., всього — 26 тис.

Лише в Автономній Республіці Крим спостерігаються інші тенденції. Тут скоротилася частка українців з 26,7 до 24,3%. Тотожна тенденція спостерігається і серед росіян — з 65,6 до 58,3%, хоча вони і продовжують залишатись абсолютною більшістю населення автономії.

Особливо швидкими темпами на півострів повертаються кримські татари, зростання їхньої природної кількості населення теж проходить інтенсивно. Тому їхня кількість у Криму навіть перевищила рівень з 218,9 тис. осіб у 1939 р. до 243,4 тис., а питома вага серед місцевого населення — з 1,9% в 1989 р. до 12% в 2001 р.

Таким чином, Українській державі слід враховувати демографічні тенденції, що виявилися в ній, її областях і регіонах, при плануванні соціально-економічного, культурного і політичного розвитку держави.

§ 4. Населення Автономної Республіки Крим

Складовою частиною півдня України є Кримський півострів. Йому, як і всім південним землям нашої республіки, притаманні як загальні тенденції, так і суттєві відмінності. За національним складом населення він був та є чи не найбільш строкатим регіоном наприкінці ХХ і початку ХХІ ст. У складі населення Криму численну групу становили люди українського походження. Цьому сприяло сусідство Криму з землями Київської Русі, пізніше — Запорозької Січі та іншими українськими землями.

Певний вплив на збільшення кількості українців мали часті навали турків, кримських татар на Україну, вивезення до Криму полонених українців.

На строкатість національного складу Криму також впливало підпорядкування його султанській Туреччині, потім Росії.

Вигідне географічне положення півострова на перехресті торговель-

них шляхів сприяло зацікавленості в кримському морському узбережжі Візантійської імперії, ще раніше — інших держав Середземномор'я та району Чорного моря, які надсилали на півострів торговців, прагнули освоїти узбережжя і закріпити його за собою. Все це і було причиною багатотетнічного складу населення краю.

За даними директора Інституту українознавства при Київському університеті проф. П. П. Кононенка, у XVII ст. населення Кримського півострова складалося з 920 тис. осіб, з яких 640 тис., або 69,6%, були українці¹. На нашу думку, наведені дані викликають заперечення.

Приєднання Криму до Росії остаточно закріплено договором між Росією і Туреччиною 1774 р. (Кючук-Кайнарджийським миром), а також Ясським договором 29 грудня 1791 р. Отже, Росія закріпила за собою вихід до Чорного й Азовського морів. Це приєднання суттєво вплинуло на національний склад населення прилеглих земель.

Розпочалося переселення на ці землі мешканців європейських губерній Росії.

Міста узбережжя населяли греки, євреї, вірмени, гірські райони — караїми, таври, степи поблизу Перекопа — ногайці, татари тощо. Степова частина Криму і Північна Таврія в давні часи постійного населення майже не мали.

Більшість поселень налічувала 5—7 будинків, лише декілька: Бахчисарай, Козлов, Карасубазар, Ак-Мечеть — від 200 до 500 будинків.

Наприкінці XVIII — в середині XIX ст. національна структура Криму зазнала суттєвих змін. Тривалий релігійний і міжнаціональний конфлікт призвів до того, що до 1778 р. з Криму до Приазов'я виїхало понад 31 тис. християн — греків, вірменів, грузинів. З кінця XVIII ст. в Криму, як і на Півдні України, починається широка колонізація Росією незаселеної його степової частини. Розпочалася масова еміграція кримських татар до Туреччини. Після Кримської війни 1853—1856 рр. за кордон виїхало понад 230 тис. осіб, переважна більшість ногайців. Населення півострова зменшилося майже наполовину.

У 1867 р. у Криму мешкало лише 15 тис. російських селян. Пізніше широкого розмаху набуло заселення півострова переважно українцями, а також греками, німцями, болгарами, вірменами, поляками, чехами та ін.

Переселенцям надавалися для життя тимчасові пільги. Їм виділялося до 65 десятин землі на одне господарство, вони на певний строк звільнялися від військової повинності, податків, одержували позики на пільгових умовах.

З кінця XVIII ст. Крим приєднався до української етнічної території. З цього часу правомірна його назва — Південна Україна.

Згідно з переписом 1897 р. в Таврійській губернії мешкали 762,8 тис.

¹ Демократична Україна. — 1993. — 15 квітня; Вечірній Київ. — 1992. — 25 серпня.

населення, в тому числі українців — 314,2 тис. осіб. Вони становили найбільшу частку її населення — 41,6%, за ними йшли кримські татари — 13%, німці — 5,4%, євреї — 3,8%, болгары — 2,8% та ін¹.

Переселенська політика щодо Криму суттєво змінювала національний склад його населення. За переписом населення 1915 р. тут мешкало 771 тис. осіб, найбільшими національними групами тут були татари — 294 294 особи (38,1%), росіяни — 180 800 осіб (23,4%), українці — 64 400 осіб (8,4%), німці — 56 840 осіб (7,4%), євреї — 23 468 осіб (3%), вірмени — 8 317 осіб (1,1%), греки — 17 114 осіб (2,2%), болгары — 7 450 осіб (1%)².

Складні політичні процеси відбувалися на півострові після Жовтневого перевороту, в роки громадянської війни 1918—1920 рр. У січні 1918 р. війська татарського Курултаю намагалися, але не змогли захопити Севастополь. У цьому місті загони анархістів-матросів заарештували місцевого муфтія Челебієва і розстріляли його разом з 500 російськими офіцерами за наказом голови ЦК Криму Гавена.

21 березня 1918 р. в Криму утворюється Радянська Соціалістична Республіка під назвою Таврида як складова частина РРФСР. Але вже у квітні 1918 р. татари розстрілюють більшовицький уряд Радянської Республіки Тавриди. Тієї ж весни німці захопили Крим.

У травні 1918 р. німецький посол у Росії Мірбах у ноті до народного комісара іноземних справ Російської Федерації писав, що Крим має бути предметом договору між Росією і Україною.

17 червня 1918 р. генерал Сулькевич (литовський татарин) сформував уряд Криму. Він 21 липня 1918 р. звернувся до Німеччини, щоб створити в Криму незалежне татарське ханство. 2—3 липня на нараді імперського уряду і верховного Головнокомандуючого Німеччини було звернуто увагу, що на Крим претендують Росія і Україна.

Після остаточного встановлення радянської влади в Криму наприкінці 1920 р. органи ВЧК провели масові репресії. У Севастополі було розстріляно сотні заложників—татар і греків. Документи свідчать, що було розстріляно близько 25 тис. офіцерів. У Севастополі розстріли відбувалися до серпня 1921 р. На місці Херсонеса було утворено концтабори.

У травні 1921 р. Політбюро РКП(б) приймає рішення про утворення Кримської Автономної Республіки в складі РРФСР³.

11—17 листопада 1921 р. Всекримський установчий з'їзд Рад робітничих, селянських, червоноармійських і флотських депутатів проголосив Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку, прийняв Конституцію з наданням «равенства прав на свободное разви-

¹ История СССР. — 1965. — №1. — С. 33.

² Там само.

³ Літературна Україна. — 1991. — 5 грудня.

тие всіх національностей Крима». Державними мовами проголошуються російська і татарська.

Трагедією для кримських татар став голод 1921—1923 рр. Загинув кожний третій із них, а всього загинуло 106 тис., у тому числі в зоні Севастополя — 20 тис. осіб. Складність полягала ще й у тому, що російськомовне населення Криму отримувало допомогу з-за кордону, а татарське сільське населення її не мало ні від кого.

Як згадувалося, наприкінці XIX ст. найбільшим за чисельністю було українське населення. Але це не влаштувало радянський уряд у Москві. Тому, за травневим переписом 1921 р., вводиться загальний показник, до якого включено росіян, українців та білорусів, яких на той час було 51,5%, татар — 25,9%, євреїв — 6,9%, німців — 5,9%¹ та ін.

Продовження антиукраїнської переселенської політики протягом наступного п'ятиріччя призвело до того, що за переписом 1926 р. при загальному скороченні населення Криму до 713,8 тис. осіб частка українців скоротилася до 10,8% (77,4 тис. осіб), тобто у 4 рази порівняно з кінцем XIX ст., зате росіян стало 42,2% (301,4 тис.). Саме росіяни стали за кількістю найбільшою етнічною групою серед мешканців Криму. (Оскільки на цей час в Криму росіяни стали найбільшою частиною серед населення, тепер дані про них уже подають окремо від українців та білорусів.)

Новий етап заселення Криму, точніше переселення до нього переважно росіян, особливо активно проводився з 20-х років XX ст., а пік його припадає на другу половину 40-х—50-ті роки.

До Криму ввозяться з республік СРСР ешелони населення. З 1926 по 1939 рр. загальне населення Криму зростає з 713,8 тис. до 1126,4 тис., тобто майже на 413 тис. осіб, або на 57,8%, а росіян — з 301,4 тис. до 558,5 тис. осіб, тобто на 287,1 тис. осіб, або на 95,3%, українців — з 77,4 тис. осіб до 154,1 тис., їхня частка досягає 13,7% від усього населення (табл. 16, 18).

Внаслідок прискорених темпів зростання кількості росіян відносно збільшення загальної кількості населення вони стали не лише найбільшим національним загоном, а й фактично абсолютною більшістю населення Криму (42,2% в 1926 р. і 49,6% в 1939 р.)².

У другій половині 20-х—30-ті роки місцеве населення продовжує відчувати суттєві економічні та політичні утиски.

У період колективізації з Криму було виселено 30 тис. татар.

На початку 1930 р. НКВС утворив у Криму 9 концтаборів, де утримувалися в основному татари. Сюди продовжується переселення людної з центральноєвропейських областей. У 1930 р. тут утворюється 16 національних районів, у тому числі 5 татарських, 9 російських і лише

по одному українському та єврейському. В 1935 р. утворюються нові райони — 6 російських, 1 німецький, жодного українського. У 1939 р. татарську писемність переведено на російський алфавіт¹.

Тяжким випробуванням для місцевого населення стала депортація за наказом Державного комітету оборони від 11 травня 1944 р. Кримських татар звинувачували в активному співробітництві з німецькими окупаційними властями. Спираючись на таке звинувачення, комітет постановив: «...всех татар выселить с территории Крыма и поселить их на постоянное место жительства в качестве спецпоселенцев в районах Узбекской ССР...» У листі до Й.Сталіна від 29 травня 1944 р. звинувачуються у співпраці з німцями також болгар, греки та вірмени. Це стало підставою до виселення з Криму всіх представників цих народів. На виконання цієї постанови з Криму було масово депортовано 18 травня 1944 р. 183,15 тис. кримських татар, незабаром їхню долю розділили 11 тис. вірмен, 12 тис. болгар, 14,5 тис. греків, а 61 тис. німців вислали ще 15 серпня 1941 р. Отже, з півострова було вислано представників п'ятьох різних етносів. Верховна Рада Криму в 1993 р. прийняла спеціальну постанову про щорічне відзначення 18 травня як Дня пам'яті жертв депортації з Криму².

У книзі «Український етнос», виданій у 1998 р., автор наводить загальну кількість депортованих 18 травня 1944 р. — 228,5 тис. осіб, а також кількість кримських татар. У цій книжці подано уточнену кількість кримських татар, а також виселених вірмен, болгар та греків. Усі депортовані народи не є автохтонами, включаючи і кримських татар. Адже автохтонами можна вважати таврів, а серед депортованих — греків, котрі опинилися в Криму ще до нашої ери й утворили грецькі міста — носії античної культури.

З метою заповнити цю прогалину на початку 1945 р. до Криму було переселено понад 17 тис. сімей, навесні 1946 р. завезли 11 тис. сімей, яким було виділено 56 млн. карбованців, а за 1950—1954 рр. ще 57 тис. сімей³. Частина з тих, що переїздили до Криму, повернулися до рідних місць або місць колишнього мешкання.

Слід також зазначити, що до травня 1944 р. населення Криму становило 780 тис. осіб, а після депортації майже 300 тис. тут лишилися близько 500 тис. Крім того, за часів окупації гітлерівці знищили 25 тис. євреїв, майже всіх, хто не був евакуйований, а також нечисленну національність — кримчаків, оскільки з давніх часів вони сповідували іудаїзм. Близько 300 тис. дорослого чоловічого населення воювали на фронтах, і півострів майже обезлюднів.

¹ Літературна Україна. — 1991. — 5 грудня; Что делать? — 1990. — Листопад.

² Літературна Україна. — 1991. — 5 грудня.

¹ Літературна Україна. — 1991. — 12 грудня.

² День. — 2004. — 19 лютого; Крымская правда. — 2004. — 21 апреля.

³ Літературна Україна. — 1991. — 12 грудня; Что делать? — 1990. — № 1.

Улітку 1944 р. в більшості кримських сія не було кому збирати й мізерні врожаї. Адже якщо в 1940 р. площа під посів у Криму становила 987,4 тис. га, а озимої пшениці 447,5 тис. га, то навіть в 1950 р. — відповідно 881,9 тис. га і 257,5 тис. га; площа садів зменшилась на 6 тис. га; середній урожай зернових культур становив 10,7 ц/га і 3,9 ц/га. Крим скоротив річний продаж зерна майже в 5 разів, овочів — удвічі і тютюну — втричі. Наприкінці 1953 р. в Криму було лише 3 хлібних магазини, 13 — м'ясо-продуктових, 8 — молочних, 2 — тканин та мала кількість магазинів взуття, книжкових, будівельних тощо.

Глибокої осені 1953 р. Перший секретар ЦК КПРС М. С. Хрущов відвідав Крим. Він був вражений безпросвітністю, яку там побачив. Хрущов терміново повернувся до Києва, провів розмову з керівництвом республіки, головною темою якої стали кримське питання та неприємні враження від поїздки. Хрущов умовляв українців допомогти відродженню кримської землі. Такий «подарунок» Україні зробив уряд СРСР та РРФСР.

Але ще до того часу Кримська область була в економічному просторі України. Її паливно-енергетичний комплекс, металургія, машинобудування, легка промисловість та залізничний транспорт були фактично об'єднаними з Україною, яка надавала Кримській області велику допомогу у відродженні мостів, відбудові заводів та фабрик, водопостачанні, будівництві. Про допомогу українців у відновленні Криму газета «Крымская правда» писала 17 січня 1954 р. Отже, народ України відіграв величезну роль у тому, що Крим став потужним промисловим регіоном, яскравим міжнародним курортом, де лікуються і відпочивають мільйони громадян з України та усього світу¹.

У повоєнні роки економіка Криму більше, ніж це було раніше, зрослася з економікою України. Постачання води, електроенергії надходило з нашої республіки. Будуються Сімферопольське та Старо-Кримське водосховища, Північно-Кримський канал. Металургійні заводи України приймають агломерат із Керчі, флюси — з Балаклавського рудника. Спільність економіки, територіальна близькість, тісні господарські та культурні зв'язки між Україною та Кримом стали ґрунтом, на підставі якого голови місцевих Рад Сімферополя і Севастополя поставили питання про приєднання Криму до України.

Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. «Про передання Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР» та аналогічною постановою, яку прийняла Верховна Рада УРСР 26 квітня 1954 р., Крим офіційно стає складовою частиною України.

Після входження Криму до складу України процес переселення на

¹ Вольвач П., Касьяненко М. // День. — 2004. — 4 та 19 лютого; Кульчицький С. // Дзеркало тижня. — 2004. — 14 лютого.

півострів тривав, у тому числі і з областей Росії. Така політика призвела до дальших змін у складі населення півострова.

До 1959 р., тобто за 20 років (з 1939 р.), загальна кількість населення Криму зросла до 1202 тис., серед яких росіяни становили 858,3 тис. осіб (71,5%), українці — 267,7 тис. осіб (22,3%). За цей період питома вага росіян зросла на 21,9%, українців — на 8,6%. У зв'язку з депортаціями 1941 та 1944 рр. зникають з півострова німці, кримські татари, вірмени, болгар та греки.

За ці роки другою за кількістю групою серед населення замість татар стали українці, на третє місце перемістилися євреї, хоча їх загальна кількість скоротилася на 29,1 тис. осіб, а питома вага зменшилася з 5,8% до 2,2%.

Процес змін національного складу населення Криму тривав і в наступний період.

У 1989 р. (тобто через 30 років) загальна кількість кримчан становила 2430,5 тис. осіб, у тому числі росіян — 1629,5 тис. осіб, українців — 626 тис. осіб, білорусів — 50 тис. осіб. Продовжувалося скорочення кількості євреїв — до 18 тис. осіб. 1959 р. починається повернення депортованих народів. У 1989 р. кримських татар стало 38,1 тис. (1,9%), німців — 2,2 тис. (0,1%), вірмен — 2,4 тис. (0,1%), болгар — 1,8 тис. (0,1%) і греків — 2,5 тис. (0,1%). Внаслідок таких зрушень провідною групою серед населення продовжували залишатися росіяни — 67,1%, але їх питома вага серед населення Криму скоротилася на 4,4%, другою групою були українці, їх частка зросла до 25,8% (на 3,5%). З відновленням незалежності в Україні тенденції до змін у національному складі які спостерігалися в попередньому тридцятиріччі, набувають більш інтенсивного характеру. Це стосується насамперед повернення кримських татар з Узбекистану та інших земель, куди вони були примусово переселені в 1944 р. У 2001 р. їх тут стало 243,6 тис., тобто більше, ніж за часів їхнього виселення.

Якщо в 1989 р. їхня частка серед місцевого населення становила лише 1,9%, то вона підвищилася до 12%, хоча і не досягла довоєнного рівня. Але слід підкреслити, що, як і до війни, кримські татари не становили більшості місцевого населення. Раніш тут був кожний п'ятий татарин, а в 2001 р. — лише кожний восьмий.

Процес змін у національному складі населення Криму не зупинявся і надалі. В 2001 р. на півострові вже оселилися вірмени — 88 тис. (0,4%), болгар — 1,9 тис. (0,1%) (їхня кількість не змінилася), греки — 2,8 тис. (0,1%), німці — 2,5 тис. (0,1%). Таким чином, за роки незалежності з усіх народів, які до депортації жили в Криму, найшвидшими темпами поверталися кримські татари, їх кількість істотно перевищила довоєнну. Але не менші права на повернення мають і вірмени, болгар, греки та німці.

§ 5. Населення Києва

У процесі історичного розвитку кожний етнос світу поступово створює свій економічний базис. Одночасно з ним формуються національна культура, духовність, звичаї, обряди, традиції, мова тощо.

Важливу роль у цьому відіграють міста, які стають центрами національної культури. Згодом серед них виявляються такі, що з тих чи інших суспільно-політичних обставин стають провідними центрами духовності, суспільно-політичного, економічного та адміністративного життя, набувають звання столиць свого народу.

Їх роль, місце в житті народу можуть змінюватися. Якщо народ перебуває під пануванням не своєї національної держави, то вони втрачають свої адміністративні, політичні функції, деякі з них навіть зникають.

З часів утворення Київської Русі і дотепер Київ — провідний центр української культури, духовності, політичного життя нашого народу.

Перебуваючи під пануванням інших народів, Київ втрачав свій адміністративний вплив на українські землі. Це суттєво впливало на чисельність і національний склад міста.

Панівні країни, прагнучи тримати в покорі український етнос, намагалися його денационалізувати, застосовуючи різні засоби (про що вже говорилось). Це стосувалося і населення столиці українського народу.

З часів Київської Русі і ще раніше на наші родючі і багаті на природні копалини землі приходили киммерійці, скіфи, сармати, печеніги, половці, племена Великого Князівства Литовського, Польщі, Австрійської, Російської імперій та ін. Вони заселяли наші землі представниками свого народу, особливо це стосувалося столиці. Значну роль у заселенні столиці відігравали і міжнародні зв'язки наших земель з народами Сходу, Заходу, Півночі, Кавказу і навіть Середньої Азії. Тому ще з стародавніх часів наші землі були багатонаціональними. Це стосується насамперед столиці.

Оскільки більш-менш точних даних за IX—XIX століття щодо населення Києва немає, то важко розглядати зміни цього періоду.

Практично неможливо простежити тенденції, виявити якісь закономірності в змінах кількості та національного складу Києва протягом першого двадцятиліття XX ст. На них впливали такі тимчасові фактори в житті населення, як Перша світова війна, зміна влади в Києві протягом 1917—1920 рр. Отже, за цей короткий проміжок в історії міста Києвом керували: Російська імперія, Тимчасовий уряд, Центральна Рада, Павло Скоропадський, Директорія, чотири рази, з допомогою Російської соціалістичної федерації, до влади приходили більшовики (табл. 17).

Згідно з першим Всеросійським переписом 1897 р. у місті на той час проживало 247,4 тис. мешканців, з котрих росіян було приблизно 138,3 тис. (56%), українців — 54,5 тис. (22%), євреїв — 31,8 тис. (12,8%). Отже, Київ за

національною ознакою не був столицею українського народу. Те саме можна стверджувати і про місто Одесу. Вона на той час за чисельністю на українських землях була найбільшою і займала четверте місце серед міст Російської імперії після Петербурга, Москви та Варшави...

Також, як і в Києві, серед населення Одеси українці були не найбільшим загоном. Тут росіян було 53%, євреїв 32%, а українців лише 6%. У третьому за кількістю населення м. Харкові росіян також було більше (58%), а українців — 25%.

Київ і за чисельністю населення не був тоді найбільшим містом на тих українських землях, які входили до Російської імперії. На той час в Одесі мешкало 405 тис. осіб. Більш того, в 1914 р. в Києві було населення 626,3 тис., а одеситів у 1915 р. — 655,9 тис.

Ці підрахунки не можна вважати точними з різних причин. Але на склад населення суттєво вплинули майже 250 років русифікаторської політики щодо українського народу, яку проводили Російська імперія і загарбники попередніх часів.

XX ст. виявилось дуже бурхливим для українського етносу. Навіть протягом окремих коротких періодів спостерігаються істотні зрушення у складі населення столиці. На нього суттєво вплинули Перша світова війна, наступні події, революція в Росії, визвольні змагання українського народу та ін.

Тому автор пропонує розглянути зміни у складі Києва за такі проміжки: 1917—1923 рр., 1923—1926 рр., 1926—1939 рр., 1939—1959 рр., 1959—1979 рр., 1979—1989 рр. і за часи незалежності до 2001 р.

За період з кінця XIX ст. до 1917 р. загальна чисельність столиці зросла більш ніж на 200 тис. осіб. Кількість українців теж зросла. Але оскільки загальна кількість інших народів збільшувалася швидше, то питома вага українців у столиці знизилася майже на 6%. Більш того, якщо за чисельністю українці наприкінці XIX ст. були другими після росіян, то за цей період вони перемістилися на третє місце.

Наступні три роки були часом бурхливих змагань українського народу за відновлення своєї держави. Вони закінчилися поразкою, встановленням влади більшовиків з допомогою військової сили Російської Федерації в 1920 р. На час встановлення більшовицької влади населення міста зменшилося на 100 тис. і становило 366 тис. осіб, а питома вага українців ще зменшилась до 14,3%, росіян стало 171,7 тис. осіб — 47%. Лише кількість євреїв, навпаки, збільшилася до 117 тис. осіб, що сприяло зростанню їхньої частки до 32%. Отже, в національному складі столиці нічого принципово не змінилось. Українців серед населення стало менше на 2,1%. Якщо в 1917 р. кожний шостий мешканець міста був українцем, то в 1920 р. лише кожний сьомий. Українці продовжували за кількістю залишатися третім національним загоном столиці.

Внаслідок Першої світової війни наші землі були поділені між чотирма європейськими країнами: Радянським Союзом, Польщею, Румунією та Чехо-Словаччиною.

Якщо до Першої світової війни переважна більшість українських земель була в складі Російської імперії, то після її закінчення вони опинилися в складі СРСР.

Протягом наступного триріччя продовжувалося поглинання Російською Федерацією Української соціалістичної республіки. Воно закінчилося проголошенням утворення СРСР 30 грудня 1922 р., куди увійшла і Україна.

На період 1921—1923 рр. припадає перший голод, який охопив українські землі у XX ст. За той час загинули сотні тисяч мешканців України. Фахівці вважають, що основними причинами голоду були страшна посуха, а також більшовицька влада.

На цей період припадає і відновлення життя в умовах миру. Останнє сприяло зростанню чисельності населення України і Києва.

У 1923 р. кількість населення Києва хоча і зросла до 398 тис. осіб, але не досягла рівня 1917 р. У столиці українців стало 101,2 тис. осіб, або 25,6%. Уперше з 1897 р. зростає не лише кількість українців у столиці, а їхня питома вага серед населення. Серед мешканців міста продовжувала зменшуватись не лише кількість, а і питома вага росіян — до 144,2 тис. (36,2%), кількість євреїв дещо зросла — до 126,2 тис. (31,7%). Але і на цей час українці становили у столиці лише чверть її населення і продовжували залишатися лише третім етнічним загоном столиці. За наступне триріччя спостерігається хоча досить повільне, але чітке зростання кількості населення та питомої ваги українців серед населення столиці.

За даними першого Всесоюзного перепису населення 1926 р. в столиці мешкало 512 тис. осіб. Але серед них хоча і зросла загальна кількість українців, їх питома вага дещо зменшилася. Вони залишалися третім національним загоном у столиці, така ж тенденція спостерігається і у кількості та частці євреїв. Водночас зростає не лише кількість, а і питома вага росіян.

Наступний період охоплює тринадцять років — 1926—1939 рр., часи життя в умовах миру. На населення нашої країни впливали сталінщина, політика національного відродження, його розстріл, індустріалізація, колективізація, геноцид 1932—1933 рр., а також страшний терор 1937—1938 рр.

Суттєву роль у національній політиці відіграло й те, що до столиці у значних розмірах надсилають керівні кадри з РРФСР, а також що протягом 20-х—30-х років і в наступні шістьнадцять років в республіці першою постаттю, практичним керівником республіки був перший секретар ЦК КП (б) України, причому жоден із них не був українцем за походженням.

Порівнюючи зміни у складі населення за цей час, слід відзначити продовження зростання абсолютної кількості населення Києва. В 1939 р. тут мешкало 846,7 тис. осіб, тобто їх стало більше у два з

лишком рази. Істотні зміни відбулися в національному складі мешканців міста. Українців стало 450,6 тис., вони вперше за часи радянської влади стали абсолютною більшістю населення столиці — 53,2%. Хоча всього на 4,7 тис. осіб скоротилася кількість росіян, їх питома вага серед населення зменшилася більше ніж удвічі, з 36,3% до 16,5%. Незважаючи на зростання кількості євреїв до 224,2 тис. осіб, їх питома вага скоротилася до 26,5%, тобто зростання частки українців у столиці відбулося внаслідок падіння частки як росіян, так і євреїв.

Істотні зрушення як у чисельності, так і в національному складі столиці відбулися протягом наступних двадцяти років. На них вплинули людські втрати республіки за час Другої світової війни, голод 1946—1947 рр., політика радянської влади щодо України, нічим не виправдані переселення українців на освоєння цілинних і перелогових земель, освоєння нафто- і газородовищ на території Росії, залучення українців до держнабору на чужі землі, необґрунтована депортація до Сибіру колишніх членів ОУН, їхніх родин, а також їм співчуваючих. І це відбувалося у ті часи, коли українські землі відносили до найбільш постраждалих від Другої світової війни, а чисельність їх населення навіть у 1959 р. не досягла передвоєнного рівня. Україна в післявоєнні часи сама відчувала гострий попит на трудові ресурси. У нас значно зросла диспропорція складу населення за статтю. Якщо в 1939 р. жінок було 52,2%, то в 1959 р. майже 56%. Це негативно позначилося на народжуваності, природному зростанні трудових ресурсів тощо.

Певну роль у чисельності населення відіграло ще й те, що до України приєдналося населення Східної Галичини у 1939 р., Північної Буковини у 1940 р., Закарпаття у 1945 р., приблизно понад 9 млн. осіб.

Навіть при величезних людських втратах, яких зазнала наша країна (8,5 млн. населення), відновлення кількості населення в столиці відбулося швидшими темпами, ніж у цілому в Україні. У Києві на початку 1959 р. мешкало 1104,3 тис. осіб, або на 258,1 тис., на 30,5% більше, ніж в 1939 р.

За період із 1939 р. по 1959 р. істотно змінився і національний склад населення. Кількість українців у Києві зросла майже до 663,9 тис. осіб, продовжувала збільшуватися і їхня питома вага, сягнувши 60,1%, кількість росіян за ці роки збільшилась до 254,3 тис. осіб, на 114,7 тис. осіб при зростанні питомої ваги до 23,1%.

Геноцид, застосований німецько-фашистськими загарбниками до євреїв під час Другої світової війни (Бабин Яр), та інші чинники призвели до того, що в Києві євреїв у 1959 р. стало 153,5 тис. осіб, або за ці двадцять років їх стало менше на 70,8 тис. осіб, а питома вага знизилась до 13,9%, або майже вдвічі.

Протягом наступних тридцяти років життя населення України жило в умовах миру. Зростала загальна чисельність населення її областей і м. Києва. Як і в попередній період, темпи зростання кількості киян пере-

вищували темпи збільшення населення країни. За цей час населення столиці становило вже 2572,2 тис. осіб, або виросло на 1467,9 тис. осіб, у 2,3 раза, а країни — на 23,5%.

Істотні зміни відбулися і в національному складі Києва. Тут кількість українців зросла до 1863,7 тис. осіб (у 2,8 раза), а питома вага — до 72,5%. При зростанні кількості росіян до 536,7 тис. осіб їх питома вага зменшилася до 20,9%. Продовжувалося падіння чисельності і питомої ваги євреїв серед населення Києва відповідно до 100,6 тис. осіб — 3,9%.

Отже, протягом перебування України в складі Радянського Союзу кількість мешканців столиці безперервно зростала (за винятком років Другої світової війни). Збільшувались чисельність і питома вага українців. Якщо в 1923 р. в столиці їх було всього 25,6%, то в 1989 р. — 72,5%. В 1923 р. у столиці лише кожний четвертий був українцем, а в 1989 р. їх було майже три чверті. За цим показником столиця майже зрівнялася з населенням країни, де в 1926 р. українців було 80%, а в 1989 р. — 72,7%.

Процес змін у складі населення столиці продовжився і в роки незалежності.

Оскільки Київ був невід'ємною складовою часткою держави, то на нього суттєво вплинули тенденції, які відбувалися в цілому в країні.

Відповідь на це дають результати Всеукраїнського перепису населення, проведеного в грудні 2001 р.

За цей проміжок на них вплинули важливі події. Україна стала незалежною державою, і це сприяло активізації розвитку національної культури, свідомості, почуття гордості за свій народ, державу та ін.

На жаль, невизначення чіткої економічної програми подальшого розвитку призвело до того, що матеріальне становище переважної більшості населення нашої Батьківщини суттєво погіршилося.

Саме через це з 1993 р. у нас розпочалося загальне скорочення кількості населення. Якщо на початку 1993 р. в Україні мешкало 52,2 млн. осіб, то за даними перепису у 2001 р. їх стало лише 48,5 млн. Це суттєво вплинуло і на зміни в складі населення країни.

Кількість українців за період з 1989 р. по 2001 р. зросла з 37,4 млн. осіб до 37,5 млн. осіб, а їхня питома вага серед населення відповідно збільшилась з 72,7% до 77,7%.

На фоні загального скорочення чисельності населення України зростання кількості українців відбулося не внаслідок їх фактичного збільшення, а скоріше за все у нас проходить процес дерусифікації українства, коли частина з них повернула собі справжню належність до свого етносу, у них прокинулося почуття національної гідності, гордість за свою духовність.

Досить суттєві зміни відбулися в чисельності та питомій вазі росіян та євреїв. Кількість росіян у республіці зменшилась з 11,3 млн. осіб до

8,3 млн. осіб, а їх питома вага відповідно з 22,2% до 17,3%. За ці дванадцять років ніякого відтоку росіян з України не спостерігалось.

Особливо скоротилися кількість і питома вага євреїв. Ця тенденція чітко виявилася в повоєнні роки. В часи радянської влади до початку Другої світової війни в Україні їх проживало близько 1,5 млн. осіб. Внаслідок геноциду щодо єврейського населення під час окупації України фашистами їх кількість скоротилася, за даними перепису 1959 р., до 840 тис. осіб. З утворенням держави Ізраїль у 1947 р. розпочався їх переїзд до неї в цілому з Радянського Союзу, також і з України. Тому через тридцять років їх кількість в Україні скоротилася до 490 тис. осіб.

Цей процес активно продовжувався і в наступний період. Наприкінці 2001 р. кількість євреїв скоротилася в Україні до 103, 6 тис. осіб (0,2%).

Тісно пов'язані з процесами, що відбувалися в Україні, зміни у складі населення її столиці. Але хоча кількість населення у країні зменшилась, за двадцять років кількість жителів столиці зросла з 2602,8 тис. осіб до 2611,3 тис.

За дванадцять років кількість росіян столиці скоротилася з 536,7 тис. осіб до 337, 3 тис. осіб, а питома вага з 20,9% до 13,1%. За цей період ще більш швидкими темпами зменшувалась кількість євреїв — відповідно з 103,6 тис. осіб до 17,9 тис. осіб, а їх питома вага становила 3,9% і 0,7%.

За цей період кількість українців столиці зросла до 2110,8 тис. осіб, а питома вага до 82,2% і стала більшою, ніж у цілому по країні. Отже, процес українізації столиці відбувався більш швидкими темпами, ніж у цілому по Україні.

Таким чином, протягом XX ст. у складі населення столиці Української держави відбулися істотні зміни. Його чисельність збільшувалася з 467,6 тис. осіб у 1917 р. до 2611,3 тис. у 2001 р. Особливо істотні зміни відбулися в його національному складі.

На початку XX ст., тобто за часів Російської імперії, майже 50% населення Києва вважали себе росіянами і лише одна шоста — українцями.

За цим показником місто навряд чи можна було вважати столицею українських земель. Це свідчення багатосотлітньої русифікаторської політики щодо українців, яку проводила Російська імперія.

Лише наприкінці тридцятих років XX ст. більш як половина мешканців Києва вже вважали себе українцями, а на початку XXI ст. понад чотири п'ятих його мешканців були українцями. Відчутну роль у цьому відіграло те, що Україна стала незалежною державою.

§ 6. Населення Севастополя

Севастополь за кількістю населення був другим містом на Кримському півострові. Його історія була дуже складною, що позначилося на чисельності та національному складі його населення.

Так само, як і Київ, він був багатонаціональним містом. Тут на початку ХХ ст. жили росіяни, українці, кримські татари, болгары, вірмени, греки та інші народи.

Зі встановленням радянської влади Севастополь і прилеглі до нього території поступово перетворювалися у військово-морську базу на Чорному морі.

У 20-ті — 30-ті роки цей процес проходив досить повільно, що позначилося на кількості його населення. За період з 1926 р. по 1937 р. населення Севастополя зросло з 68 тис. осіб до 88,7 тис. (на 30,5%), а Автономної Республіки Крим відповідно з 698,4 тис. осіб до 996,8 тис. (на 42,7%)¹.

У наступні роки Севастополь, як і вся Європа, пережив Другу світову війну. Крім того, в 1944 р. на нього подіяла депортація з Кримського півострова понад двохсот тисяч місцевого населення. На кількість населення міста також вплинула «холодна війна» між СРСР і капіталістичним світом. Початок їй, як вважається, поклав прем'єр-міністр Англії У. Черчилль, котрий, виступаючи у м. Фултоні (США) в 1946 р., закликав до світового походу проти «комунізму».

Це призвело до того, що завершилося формування Севастополя як провідної військово-морської бази СРСР на Чорному морі з великою кількістю військових частин у місті.

На зростання чисельності населення міста вплинуло також утворення спеціальних середніх та вищих навчальних закладів. Слід також врахувати і те, що певні категорії військових, які при виході на пенсію мали право обирати місцем поселення будь-який район Радянського Союзу, оселялись в Криму, Севастополі. Крім того, значна частина військових, які завершували службу в місті, залишалися в ньому на постійне проживання. Ці та інші чинники істотно впливали на чисельність та етнічний склад населення міста.

Тому за період з 1937 р. по 1959 р., незважаючи на те що в 1944 р. з Кримської області було депортовано близько 300 тис. населення, загальна кількість населення області і міста зросла відповідно до 1202 тис. (на 21,6%) і 148 тис. (на 59,3%).

Воєнний психоз продовжувався в наступні 30 років, коли Україна і Севастополь перебували у складі СРСР.

У 1989 р. населення міста становило 395,2 тис. (зросло на 167%), а області — 2035,2 тис. (на 69,3%).

У наступні 12 років у Криму і місті, як і в Україні, почалося скорочен-

ня загальної кількості населення. Причому це зменшення відбувалося у Севастополі швидшими темпами, ніж в автономії. Так, у 2001 р. в місті проживало 377,2 тис. (-4,6%), а в області — 2024,1 тис. (-0,6%).

Певний інтерес становить відношення кількості населення Севастополя до всієї людності Кримської області. Його питома вага виявляється у прямій залежності темпів змін мешканців міста від кількості жителів області. У 1926 р. питома вага населення Севастополя становила всього 9,1%, у 1937 р. — 8,9%, 1959 р. — 12,3%, 1989 р. — 19,4%, а в 2001 р. — 18,6%.

Згадані вище причини впливали як на кількість населення, так і на його етнічний склад. На жаль, відсутні дані про етнічний склад населення Севастополя в 20-ті і 30-ті роки, що не дає можливості простежити зміни за довоєнні часи. Тому ми можемо лише порівнювати дані за 1939 р. про етнічний склад населення Кримського півострова з даними за 1959 р. Це порівняння свідчить про те, що область після війни переважно заселялась росіянами, тому зросла питома вага росіян. У 1959 р. росіян було 858,3 тис. (71,5%), українці були другими за чисельністю — 267,7 тис. (22,3%), євреї — 26,4 тис. (2,2%), білоруси — 21,7 тис. (1,8%) та ін. У Севастополі росіян відносно було більше, ніж в області, — 113,7 тис. (77%), українців менше — 25,2 тис. (17%), а кримських татар не було ні в області, ні в місті (табл. 18).

Порівняння етнічного складу Кримської області і Севастополя свідчить, що місто було більш русифіковане, ніж область.

Через 30 років, тобто у 1989 р., в Севастополі хоча і зменшилася питома вага росіян до 74,4%, росіяни найбільш численні, їх питома вага навіть зросла порівняно з областю. Українців у місті стало 20,7% (а в області — 26,7%). Вперше за післявоєнний час повернулися на рідні землі кримські татари — 1,9 тис. осіб (0,9%) в області і приблизно 300 осіб у місті (0,1%). Отже, за часи радянської влади як в області, так і особливо в Севастополі найбільше було росіян, а другими були українці.

За наступні 12 років, коли наш народ жив в умовах незалежності, тенденції, розпочаті в попередній період, набувають подальшого поширення. Продовжує падати частка росіян як в області, так і в місті, причому цей процес в області проходить швидшими темпами: у 2001 р. в області їх було 58,3%, а в місті — 71,6%. Продовжувала зростати питома вага українців у Севастополі — до 22,4%. На етнічний склад населення як Криму, так і області вплинуло також перетворення Кримської області в автономну республіку.

Демократична політика незалежної Української держави створила сприятливі умови для повернення на землі Криму кримських татар. На 5 грудня 2001 р. їх тут було 243,3 тис. (24,3%), тобто більше, ніж було депортовано в 1944 р. У Севастополі їх уже було на той час 1858 осіб (0,5%).

Таким чином, розглядаючи зміни в кількості і етнічному складі населення міст Києва і Севастополя, можна зробити висновки, що вони проходили відповідно до загальних закономірностей, властивих населенню України. Крім того, людності кожного з міст властиві і особливості, залежні від географічних, кліматичних та інших умов.

¹ Всесоюзная перепись населения 1937 года: Краткие итоги. — М., 1991. — С. 27.

РОЗДІЛ VI ЖІНКИ У СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ

§ 1. Жінки у світі, колишньому СРСР та його союзних республіках

Однією з найважливіших характеристик населення є статево-вікова структура. Вона значною мірою відбиває стан населення, його працездатність, безпосередньо впливає на загальний приріст населення, трудові ресурси тощо.

Населення за статтю поділяється на три категорії: чоловіки, жінки і гермафродити. Оскільки остання група незначна за кількістю і у статистиці відсутня, її при аналізі демографії не враховують.

Склад населення за статтю формується під впливом демографічних, соціально-економічних та політичних факторів. До демографічних факторів належать: народжуваність, співвідношення між хлопчиками і дівчатками серед новонароджених і надалі, рівень смертності чоловіків і жінок, міграція та ін.

Під соціально-економічними факторами розуміються розміщення продуктивних сил, стан жінки в суспільстві, використання жіночої праці на виробництві, війни, в яких серед загиблих більше чоловіків, та інші фактори.

Відомо, що базове співвідношення між кількістю чоловіків і жінок відносно стійке і має мало відмінностей у різних країнах і регіонах. У світі на 100 народжених дівчаток припадає 104—106 хлопчиків. Наступні після народження зміни цього співвідношення за віковими групами залежать від різних рівнів смертності чоловіків і жінок.

У зв'язку з тим, що в Україні серед померлих, а також загиблих з різних причин переважають чоловіки, спостерігається поступове вирівнювання співвідношення між чоловіками і жінками, а в старіших вікових групах уже переважають жінки.

Характерною для розвинутих країн є більш висока смертність чо-

ловіків порівняно із жінками. Тому в цих країнах чим старіша за середнім віком група населення, тим менша різниця у співвідношенні між чоловіками та жінками, яка надалі переходить у перевагу жінок над чоловіками (приблизно до 18—20 років співвідношення між чоловіками і жінками вирівнюється, а у більш старших вікових групах переважає частка жінок).

Більш сприятливою вважається така структура за статтю, в якій кількість чоловіків перевищує кількість жінок. Це можна пояснити тим, що перевага кількості чоловіків над кількістю жінок не буває значною з погляду шлюбності, а значить і народжуваності. Також позитивною є більш висока частка чоловіків у складі трудових ресурсів.

У табл. 19, 20, 21 розглядається склад за статтю в основних регіонах світу.

Так, у 50—60-ті роки у світі питома вага чоловіків становила 50,2—50,3%. На кінець 60-х років їх було більше, ніж жінок, на 12 млн. осіб. Але в колишньому СРСР жінок було на 19 млн. осіб більше, в закордонній Європі — на 15 млн. осіб, в Африці — чоловіків менше на 500 тис., Америці — на 4 млн. осіб, в закордонній Азії вже чоловіків було більше на 50 млн.

Нічого принципово не змінилося і в 70-х—першій половині 80-х років.

Так, у світі в 1970 р. на 1000 жінок було 1002 чоловіки, а в СРСР — лише 855, закордонній Європі — 945, Африці — 989, Америці — 985, закордонній Азії — 1041. Майже нічого принципово не змінилося і в 1985 р., хоча ця диспропорція дещо зменшилася в СРСР — до 891 чоловіка на 1000 жінок.

За даними ООН, у 1985 р. у світі перевага чоловіків над жінками становила 22 млн., але це повністю було досягнуто завдяки Азії, де чоловіків було більше на 58 млн. В закордонній Європі вже жінок більше на 12 млн., в Африці їх більше на 4 млн. осіб, в Америці — на 6 млн. і особливо в СРСР — на 17 млн.¹

Звернемо увагу на те, як впливає на співвідношення між чоловіками і жінками таке явище, як війни, в роки яких втрачає чоловіків значно більше, ніж жінок. Це чітко простежується, наприклад, за наслідками Першої світової війни. Так, якщо в 1897 р. на території майбутнього СРСР питома вага жінок становила 50,3%, тобто їх було більше, ніж чоловіків, приблизно на 312 тис., то внаслідок втрат за роки війни диспропорція за статтю змінилась — значно зросла. Навіть у 1926 р., коли внаслідок переваги у народжуваності хлопчиків за шість післявоєнних років ця диспропорція дещо зменшилась, жінок було 51,6% — порівняно з 1897 р. їх частка зросла на 1,3%, жінок стало більше майже на

¹ Население мира: Демографический справочник. — М., 1989. — С. 271, 272, 274, 278.

860 тис. осіб, а при збереженні співвідношення за статтю 1897 р. їх мало бути більше всього на 441 тис.¹

Децю інше співвідношення між чоловіками та жінками наприкінці XIX ст. спостерігалось в Україні. Так, в Україні серед новонароджених частка хлопчиків становила в 1886 р. 51,5%, в 1890 р. — 51,6%, в 1900 р. — 51,7% і в 1910 р. — 51,4%, серед мертвонароджених відповідно — 68,2, 57,7, 57,1 і 52,8%. У ті ж часи диспропорція на користь хлопчиків була більшою в утробі матері. Вона збереглася і протягом XX ст.²

Наприкінці XIX ст. в Україні чоловіків серед населення було більше — 50,3%. Перша світова війна та революційна боротьба українського народу за незалежність суттєво вплинули на склад населення України за статтю. За даними перепису населення 1920 р., який охопив не всі землі, на 1000 чоловіків припадала вже 1061 жінка, або жінок було 51,5%.³

Наявні дані по республіках СРСР свідчать про те, що в 1926 р. спостерігається перевага кількості жінок як у цілому в СРСР, так і в РРФСР, Україні та Білорусі, проте в Узбекистані та Туркменістані це співвідношення протилежне — жінок відповідно 47,1 і 46,8% (табл. 20).

Якщо розглянути структуру населення за статтю в СРСР та республіках в 1939 р., то слід зазначити, що порівняно з 1926 р. вона суттєвих змін не зазнала.

В європейських слов'янських республіках Союзу також, як і в країні в цілому, децю збільшилася питома вага жінок — в СРСР на 0,4%, Росії — на 0,6%, Україні — на 0,8% і Білорусі — на 1%, те саме ми спостерігаємо і в Узбекистані і Таджикистані — відповідно на 0,9 і 1,2%. У 1939 р. в СРСР, Росії, Україні, Білорусі, Литві, Латвії та Естонії частка жінок переважала частку чоловіків; в усіх республіках Середньої Азії, Казахстані, Азербайджані та Вірменії спостерігається обернене співвідношення, а в Грузії та Молдові — 50 і 50%.

Отже, напередодні Другої світової війни в кращому становищі були ті республіки, де питома вага чоловіків переважала частку жінок, тобто Середня Азія, Казахстан і дві республіки Закавказзя, а в більш скрутному становищі перебували слов'янські республіки та республіки Прибалтики.

Відомо, що перший післявоєнний Всесоюзний перепис населення було проведено в 1959 р., тобто через 14 років після закінчення Другої

¹ Народное хозяйство СССР за 70 лет. — М., 1987. — С. 379; Итоги Всесоюзной переписи населения 17 декабря 1926 г. — М., 1928. — Вып. IV. — С. XXVI, 38—42. (Підраховано автором).

² Материалы по естественному движению населения Украины 1867—1914 гг. — Харьков. — С. 26—33.

³ Птуха М. В. О тесноте связи между рождаемостью и смертностью // Советская демография за 70 лет. — М., 1987. — С. 61.

світової війни, за цей час кількість народжених хлопчиків переважала кількість дівчат, відбулося певне вирівнювання різкої диспропорції між чоловіками і жінками, що утворилася внаслідок війни.

Незважаючи на це, за 20 років між двома переписами диспропорція між кількістю чоловіків і жінок в СРСР і в усіх республіках Союзу значно збільшилась. У Радянському Союзі не залишилося жодної республіки, де б частка чоловіків переважала жінок.

У СРСР питома вага жінок у 1959 р. становила 55%. Найбільше було жінок в Україні, Білорусі, Латвії та Естонії — по 56%. У Союзі жінок стало більше, ніж чоловіків, на 20,7 млн., в Україні — на 4,7 млн. осіб.

Така диспропорція за статтю суттєво впливала на природне зростання населення і трудових ресурсів, що особливо відчулося, коли на виробництво пішли діти дітей воєнного покоління.

Незважаючи на те, що в Середній Азії та Закавказзі теж суттєво погіршилася структура населення за статтю, тут загалом ситуація була значно кращою. Так, у Таджикистані жінок було 51%, в Азербайджані, Вірменії, Туркменістані та Узбекистані — 52%.

Наступні 30 років, тобто до 1989 р., тривав процес вирівнювання в СРСР і республіках співвідношення між чоловіками та жінками. У СРСР частка жінок досягла 52,9%.

Особливо скоротилася диспропорція в усіх республіках Середньої Азії, і частка жінок становила: в Туркменістані — 50,7%, Таджикистані — 50,3%, Узбекистані — 50,6%, а також Вірменії — 51% та Азербайджані — 51,2%. Це сталося у тих республіках, де спостерігається більша народжуваність порівняно зі слов'янськими республіками та республіками Прибалтики.

На жаль, з усіх союзних республік найбільша диспропорція спостерігалася в Україні — 53,8%, тобто жінок було більше на 3 млн. 957 тис., хоча різниця і стала меншою, ніж в 1959 р. (в 1939 р. — 1,9 млн. осіб). Тенденція до скорочення диспропорції між чоловіками і жінками продовжувалася в нашій країні і в подальшому як об'єктивне відображення того, що при народженні кількість хлопчиків перевищує дівчаток. Так, у 2001 р. питома вага жінок у складі населення ще знизилась до 53,7%.

Отже, за період з 1959 р. по 2001 р., тобто за сорок два роки, диспропорція за статтю зменшилася менш ніж на 2%. На сьогодні співвідношення за статтю в Україні найгірше у світі порівняно з розглянутими регіонами та країнами.

Якщо цей процес відбуватиметься тими ж темпами і надалі, то навіть довоєнне співвідношення (а воно не було оптимальним) буде досягнуте приблизно у середині XXI ст.

Такий склад населення за статтю безпосередньо впливає на народжуваність, природне зростання населення і трудових ресурсів, а значить, і на потенційні можливості соціально-економічного, політичного і культурного розвитку країни.

Істотна різниця в Україні у співвідношенні між чоловіками і жінками призводить до того, що чоловіки мають можливість за життя декілька разів одружуватись, тобто веде до певної їх розбещеності, з одного боку. З другого, маючи природне тяжіння до створення власної сім'ї, дітей, жінка не завжди виходить заміж за чоловіка її мрії. А чоловіки вважають, що вони такі розумні, красиві і чарівні.

Тяжіння жінки до сім'ї і суттєва обмеженість можливостей її створення в Україні відіграють не останню роль у тому, що протягом останніх семи років жінки залишають нашу Батьківщину, як свідчать матеріали Міжнародної організації міграції.

З цього приводу слід звернути увагу на значно краще співвідношення в республіках Середньої Азії, Казахстані і в Закавказзі.

Якщо в Україні така структура населення за статтю сприяє розбещеності чоловіків, які можуть по декілька разів одружуватися, то в цих республіках є інша проблема — як знайти жінку для одруження. Особливо ця проблема може загостритися у зв'язку з дозволом на багатоженство, властиве ісламським країнам. Тому там і платять калім за жінку не лише за традицією, а і внаслідок впливу структури населення за статтю.

Важливу роль у демографічних процесах відіграє **склад населення за віком**. Він безпосередньо відбиває можливості суспільства в соціально-економічному та культурному його розвитку, плануванні його на майбутнє.

Склад населення за віком можна розглядати в різних вимірах. За принципом працездатності все населення поділяється на три групи:

I група — особи, молодші працездатного віку, — це хлопці та дівчата, яким до 16 років;

II група — особи у працездатному віці: жінки — 16—54 роки і чоловіки — 16—59 років;

III група — особи, старші працездатного віку: жінки — 55 років і старші і чоловіки — 60 років і старші.

На жаль, оскільки даних першого Всесоюзного перепису населення 1926 р. по СРСР з цього аспекту у нас немає, то ми розглядаємо лише населення України (табл. 21).

У 1926 р. в Україні осіб допрацездатного віку було 39,7%, у працездатному віці — 52,7% і старших працездатного віку — 7,6%.

Через 13 років склад населення за віком суттєво змінився. У 1939 р. молодь допрацездатного віку становила вже 34,8%, населення у працездатному віці — 57,1% і особи, старші працездатного віку, — 8,1%. Таким чином, за цей період майже на 5% скоротилася частка молоді до 16 років, що наочно відбиває падіння народжуваності в ці часи. За рахунок цієї категорії зросла питома вага двох груп осіб — у працездатному віці та старших. Ми можемо констатувати, що в цілому населення України за цей період постарішало, в подальшому це мало скоротити поповнення групи осіб у працездатному віці, тобто трудових ресурсів України.

На таку ситуацію вплинули, насамперед, колективізація, голодомор 1932—1933 рр., сталінські репресії, депортація населення з України до Сибіру. Внаслідок таких подій також склалися умови неспокою населення за своє майбутнє, що безпосередньо впливало на народжуваність.

За період з 1939 р. по 1959 р. відбулися ще більш відчутні зміни у віковому складі населення.

У 1959 р. питома вага молоді допрацездатного віку скоротилася до 27% (на 12,7%), за її рахунок збільшилася частка осіб у працездатному віці — до 59,5% (на 6,8%), а також осіб пенсійного віку — до 13,5% (на 5,9%). Які ж причини призвели до таких зрушень? На них вплинули Друга світова війна, продовження депортації з України, голод 1946—1947 рр. та ін. На збільшенні частки осіб пенсійного віку позначилося зростання середньої тривалості життя населення.

Зростання питомої ваги осіб у працездатному віці відбулося внаслідок скорочення насамперед природного приросту населення, скорочення народжуваності (докладніше див. далі).

Так, якщо в 1926—1927 рр. середня тривалість життя населення дорівнювала 47 рокам (чоловіків — 45, жінок — 49 рокам), то в 1958—1959 рр. — 70 рокам (чоловіків — 66, жінок — 74 рокам).¹

До кінця 80-х років спостерігається тенденція до уповільнення зростання середньої тривалості життя, яка в 1989—1990 рр. досягла 71 року, у тому числі чоловіків — 66 і жінок — 75 років. Протягом наступних шести років розпочався процес скорочення тривалості життя, яка в 1995—1996 рр. становила вже в середньому 67 років, у тому числі чоловіків — 62 роки і жінок — 73 роки, тобто за цей короткий період ми втратили в тривалості життя в середньому 4 роки, чоловіки — 4, жінки — 2 роки.

Якщо порівняти вікову структуру населення України з іншими республіками, то в 1959 р. ми маємо такий стан. Частка молоді в Україні порівняно з іншими республіками була майже найнижчою — 27% (лише в Естонії — 23,9%, Латвії — 23,3%). В СРСР молоді цієї групи було 30,4%, Росії — 30%, Білорусі — 31,2%, у республіках Середньої Азії та Казахстані — 36,4% — 39,9% (Узбекистан — 38,8%, Туркменістан — 39,1%, Таджикистан — 37,9%).

Серед усіх союзних республік в Україні була найбільша питома вага осіб у працездатному віці — 59,5%, в Росії — 58,3%, Білорусі — 55,3%. Найнижча частка цієї категорії населення була в республіках, де була найбільша питома вага осіб допрацездатного віку: в Узбекистані — 49,2%, Киргизстані — 49,8%, Таджикистані — 50,2% та ін.

З цього можна зробити висновок, що в республіках, де питома вага

¹ Народне господарство Української РСР. — К., 1987. — С. 236.

осіб у працездатному віці була більшою, мало і життя бути б кращим, якщо виходити з об'єктивних економічних законів життя регіонів в одній державі.

За рахунок скорочення питомої ваги молоді допрацездатного віку збільшилася частка осіб як у працездатному віці, так і у пенсійному.

У 1959 р. питома вага населення пенсійного віку в Україні становила 13,5%, вона була більшою, ніж у цілому в Союзі — 12,2%. Більше, ніж в Україні, пенсіонерів було в Латвії — 18,5%, Естонії — 18,7%, Литві — 14,6% та Грузії — 13,6%.

Протягом наступних 30 років тривали зміни у співвідношенні населення цих вікових груп.

У 1989 р. в Україні питома вага осіб допрацездатного віку скоротилася до 23% (ще на 4%), скоротилася також і частка осіб у працездатному віці — до 55,8% (на 3,7%). Саме за рахунок цих категорій зросла питома вага осіб пенсійного віку — до 21,2%.

Частка осіб цієї категорії стала найвищою серед усіх колишніх союзних республік, тобто з п'ятого місця, яке Україна посідала, в 1989 р. вона вийшла на перше місце.

На жаль, негативні тенденції попередніх часів продовжилися і в роки незалежності. За даними перепису населення 2001 р. за 12 років питома вага молоді допрацездатного віку продовжувала скорочуватися аж до 18,1%, збільшилася частка осіб у працездатному віці до 58,1% і старших — до 23,8%.

Розвиток таких тенденцій призводить до загального старіння населення України, що підвищує «демографічне навантаження» на працездатне населення.

Так, якщо в 1959 р. на 1000 осіб працездатного віку було 683 особи допрацездатного і пенсійного віку, то в 1989 р. — 793, а в 2001 р. — 723. Складається враження, що за останні 12 років спостерігаються прогресивні риси — зменшення демографічного навантаження порівняно з попереднім тридцятиріччям. Але, якщо розглянемо зміни в складі населення за згаданими віковими групами, то оцінка буде дещо іншою. Так, серед усього населення осіб у працездатному віці в 1959 р. було 59,5%, у 1989 р. — 55,9%, тобто відбулося падіння їх питомої ваги, а за роки незалежності їх частка у 2001 р. зросла до 58,1%. За ці сорок два роки стійкими були лише тенденції до падіння питомої ваги осіб допрацездатного віку від 27% до 23% і навіть до 18,1%. А це свідчення того, що в найближчий час це основне джерело трудових ресурсів зменшить їх постачання¹.

¹ Демографічна ситуація на Україні: Матеріали конференції (Жовтень 1993 р., м. Київ). — К., 1993. — Ч. I. — С. 7; Народне господарство України. — К., 1993. — С. 57; Статистичний щорічник України за 2002 р. — К., 2003. — С. 378.

За тридцятирічний період (1959—1989 рр.) питома вага осіб пенсійного віку зросла як у цілому в СРСР, так і в Росії — до 18,5%, Білорусі — 19,5%, Казахстані — 11,1% та Грузії, Молдові, Литві, Латвії, Вірменії, Естонії. Вона скоротилася лише в Узбекистані, Киргизстані, Таджикистані та Туркменістані — до 7,6—9,9%, тобто людей цієї групи населення було в 2,3—2,5 раза менше, ніж в Україні. Скорочення її відбулося в основному внаслідок зростання кількості молоді допрацездатного віку, а також працездатного населення.

В особливо складному становищі опинилося сільське господарство України. На початок 1996 р. серед мешканців села особи, старші працездатного віку, становили 29,1% всього населення, молодь допрацездатного віку — 22,0%, а особи у працездатному віці — всього 48,9%, в той час як у містах ці показники становлять відповідно 19,2, 59 і 21,8%.

Особливу увагу держава має звернути на тенденцію, розпочату у 90-х роках, до зростання серед померлих осіб працездатного віку. Їх кількість серед померлих становить 25%, тобто у 8 разів вища, ніж це було в 1990 р.¹

За 10 років кількість пенсіонерів за віком в Україні зросла з 8,5 млн. осіб у 1986 р. до 9,7 млн. у 1996 р., коли питома вага осіб пенсійного віку в Україні становила 18,9% усього населення, а загальна кількість пенсіонерів — майже 14,5 млн. осіб, тобто 28,2% населення. Слід підкреслити, що з усієї кількості пенсіонерів 5,5 млн. мешкали в сільській місцевості. Особливо насторожує факт швидкого зростання серед цієї категорії населення пенсіонерів за інвалідністю. За згадані 10 років кількість їх зросла з 1352 тис. осіб до 1814 тис. осіб, а їх процент серед пенсіонерів відповідно з 11,3% до 12,5%. На швидке зростання інвалідності в Україні вплинула Чорнобильська трагедія².

Найбільша частка пенсіонерів серед населення припадає на такі області, як Вінницька — 31,9%, Донецька — 30,1%, Житомирська — 31,4%, Київська — 30,6%, Луганська — 31,4%, Полтавська — 30,7%, Сумська — 30,9%, Хмельницька — 30,2%, Чернігівська — 35,7%. До наймолодших за цим показником можна віднести області, в котрих питома вага пенсіонерів не перевищує 26%. Це насамперед Закарпатська — 21,6%, Івано-Франківська — 25,8%, Львівська — 25,2%, Миколаївська — 25,4%, Одеська — 25,2%, Херсонська — 25,4% та Чернівецька — 25,9%, м. Київ — 21,2%.

Зростання частки осіб пенсійного віку серед населення України свідчить про поступове його старіння. Але воно відбувається не за рахунок зростання середньої тривалості життя (вона скорочується),

¹ Факты. — 1998. — 27 февраля.

² Статистичний щорічник України за 1995 р. — К., 1996. — С. 52—56.

а внаслідок різкого зменшення народжуваності, скорочення в складі населення осіб працездатного віку, питомої ваги молоді.

Таким чином, протягом всього радянського періоду в Україні спостерігається стала тенденція погіршення вікової структури населення. В його складі відбувається скорочення питомої ваги молоді допрацездатного віку, тобто майбутніх працівників, внаслідок чого зростає частка осіб, старших працездатного віку, відбувається процес старіння населення нашої держави.

Це вимагає особливої уваги нашої держави. Адже згадана тенденція потребує термінового її призупинення, а в подальшому і подолання.

§ 2. Шлюби, розлучення,

народжуваність, природне зростання населення

Важливий вплив на демографічну ситуацію, народжуваність, природне зростання населення мають шлюби та розлучення.

У колишньому СРСР законодавство протягом 1927—1944 рр. рівняло фактичні шлюбні стосунки з юридичними. Тільки за указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. сімейними відносинами вважалися шлюби, які юридично оформлені. Шлюб покладав на подружжя взаємні права і обов'язки, значна кількість сімей, яка юридично ще з довоєнних часів не зареєструвалася, після згаданого указу почала юридично оформляти свої сімейні відносини.

Тому спостерігається «вибух» шлюбності у перші післявоєнні роки порівняно з довоєнними. Так, якщо в Україні в 1940 р. на 1000 осіб населення припадало 7,3 шлюбу, то в 1950 р. — 11,7 шлюбу.

Починаючи з 1950 р. діє стійка тенденція до зростання числа розлучень відносно шлюбів (табл. 22). Так, якщо в 1940 р. на 7,3 шлюбу було 0,9 розлучення на 1000 осіб населення, а в 1950 р. на 11,7 шлюбу було 0,3 розлучення, то в 1960 р. — відповідно 10,7 і 1,2, в 1989 р. — 9,5 і 3,7, в 1991 р. — 9,5 і 3,9, 2001 р. — 6,4 і 3,7.

Співвідношення між шлюбами і розлученнями більш-менш стабілізувалося на рівні 1989 р. Але починаючи з 1992 р. воно сягнуло 7,6 і 4,3, тобто кількість розлучень уже перевищила 50% шлюбів.

Цю тенденцію аж ніяк не можна віднести до позитивних. Адже неповна сім'я негативно впливає на народжуваність та виховання майбутнього покоління.

Досить суттєва різниця спостерігається у згаданому співвідношенні між жителями міста і сільської місцевості. В містах більше одружень і суттєво більше розлучень. Так, якщо в 1970 р. в містах зафіксовано 11,1 шлюбу і 4,5 розлучення, то в сільській місцевості 8,3 і 0,8. Ця різниця спостерігається і надалі. Наприклад, у 2001 р. в містах це співвідношення становило 6,8 і 4,5, а в сільській місцевості — 5,4 і 2,1.

За кількістю розлучень на 1000 осіб Україна посідала чи не перше місце серед колишніх республік СРСР.

За висловлюванням демографа Л. Чуйко, деяке зростання кількості шлюбів у 1995 р. можна пояснити зростанням кількості громадян в Україні, які перебувають у найкращому для укладання шлюбів віці у зв'язку з «бумом» народжуваності, який припадав на середину 70-х років.

Поряд з тенденцією до офіційного збільшення розлучень в Україні зростає кількість позашлюбних зв'язків та офіційно неоформлених шлюбно-сімейних союзів, число яких становить приблизно 12—15% від річної кількості зареєстрованих шлюбів. Це призводить до зростання кількості позашлюбних дітей, неповних сімей, а також випадків відмови від новонароджених.

Варто звернути увагу на те, що тенденції до зростання кількості розлучень, позашлюбних зв'язків і, відповідно, дітей властиві багатьом цивілізованим країнам. Так, молодь США прагне спочатку здобути освіту, досягти добробуту, визначити власну перспективу, а потім уже мати сім'ю. Кожна п'ята дитина народжується поза шлюбом, а серед негритянського населення таких дітей 70%.

Слід підкреслити, що як за часів колишнього Радянського Союзу, так і сьогодні одне з провідних місць щодо розлучень належить і столиці України. В Києві за 1996 р. було зареєстровано 23 124 одруження і 13 614 розлучень, народилося 20 204 немовляти, а померло 28 322 особи¹.

Привертає увагу й те, що в республіках, де питома вага жінок над чоловіками більша, там більше і розлучень. Хоча на кількість розлучень впливають й інші фактори: 1) підвищення участі жінок у соціально-економічному і суспільно-політичному житті; 2) зростаюча економічна незалежність жінки від чоловіка; 3) релігія; 4) житлово-побутові умови та ін.

Зростання кількості розлучень та неповних сімей здійснює безпосередній вплив на скорочення народжуваності.

Спостерігається суттєва різниця у співвідношенні шлюбів та розлучень між слов'янськими республіками і прибалтійськими, з одного боку, і республіками Середньої Азії, Казахстаном та Закавказзям, з іншого. В останніх регіонах частка розлучень значно нижча.

Негативно відбивалося на народжуваності також те, що серед населення зростала не лише абсолютна, а й відносна кількість однаків. Так, якщо в 1939 р. в Україні було 406,1 тис. однаків, які становили лише 1,3%² населення республіки, то в 1959 р. їх загальна кількість зросла до

¹ День. — 1997. — 30 січня. — №15; 1997. — 31 січня. — №16.

² Итоги Всесоюзной переписи населения 1939 года: Основные итоги. — М., 1992. — С. 90.

1,9 млн. осіб, і вони вже становили 4,5% населення¹, що можна було пояснити наслідками Другої світової війни. Але ця тенденція продовжується і в наступний період. З 1959 р. по 1989 р. кількість однаків зросла до 3,1 млн. осіб², а питома вага до 6,1%.

У 2001 р. однаків уже було майже 8 млн., 16,5%³ населення. Тенденція до збільшення не лише абсолютної кількості однаків в Україні, а й їх питомої ваги серед населення, поряд з іншими факторами, вкрай негативно позначається на народжуваності, а отже, і в найближчому майбутньому на зростанні населення і трудових ресурсів країни. Має насторожити й той факт, що протягом 1959—2001 рр. спостерігається тенденція серед однаків до зростання не лише абсолютної чисельності, а і частки чоловіків відповідно з 464,5 тис. (24,7%) до 4433,4 тис. (55,6%).

Зростання кількості розлучень, однаків також негативно впливало на народжуваність і зростання кількості населення республіки.

Прямим наслідком негативної демографічної ситуації, що склалася в республіці, є скорочення середнього розміру сім'ї. У 1959 р. середній розмір сім'ї в Україні становив 3,5 особи (табл. 23). Він був меншим, ніж у цілому по СРСР. За середнім розміром лише сім'ї в Латвії та Естонії були меншими. За 30 наступних років середня сім'я в Україні зменшилась до 3,2 особи, меншою вона була лише в Естонії — 3,1 особи, тобто за цим показником наша республіка пересунулась на передостанній щабель в СРСР. Аналогічна тенденція спостерігається в РРФСР, БРСР, Естонії. В інших 10 республіках середня сім'я збільшилась або не змінилась. На сьогодні середній розмір сім'ї в Україні ще менший.

Особливо суттєво збільшилась середня сім'я в Таджикистані, Туркменістані, Узбекистані та Киргизстані, в яких у 1989 р. її середній розмір становив 4,7 — 6,1 особи, в той час як 30 років тому — 4,2—4,7 особи.

Відчутні зміни відбулися в групуванні кількості сімей за їх розмірами (табл. 23, 24, 25).

У 1939 р. в Радянському Союзі сім'ї з кількістю членів 2—3 особи становили 43%, 4 особи — 21,9%, а 5 і більше — 35,1%. В Україні відповідно 46,4, 24,1 і 29,5%. Аналогічні за кількістю сім'ї в Узбекистані, Таджикистані і Туркменістані становили відповідно 33,4—40,3%, 20,2—22,2% і 38,9—46,4%. Таким чином, напередодні Другої світової війни в Україні був найбільший відсоток серед республік СРСР сімей, найменших за кількістю членів (2—3 особи), і найменша частка сімей з кількістю 5 і більше чоловік. Ще більша

¹ Ітоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР. — М., 1963. — С. 197.

² Населення Української РСР: (За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). — К., 1990. — С. 234.

³ Склад населення України за шлюбним станом: (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). — К., 2003. — С. 40.

різниця цих показників спостерігається при порівнянні України зі згаданими республіками Середньої Азії через 20 років.

У 1959 р. у Радянському Союзі малих сімей (2—3 особи) стало 52,1%. Тобто їх стало на 10,9% більше, а з числом 5 осіб і більше стало 26,2% (на 8,9% менше).

В Україні сім'ї з кількістю членів 2—3 особи становили 55,5%, 4 особи — 22,6%, 5 осіб і більше — 21,9%. Отже, за цей час у нашій країні збільшилась частка малих сімей на 9,1% і скоротилася питома вага сімей з 5 і більше осіб на 7,6%, тобто спостерігалася тенденція, аналогічна в СРСР у цілому.

Протилежні тенденції спостерігалися в республіках Середньої Азії. В Узбекистані питома вага сімей з 2—3 осіб дорівнювала 35,5%, тобто скоротилася на 3%, у Таджикистані — 33,6% (на 1,8%), Туркменістані — 37,9% (на 2,4%), а сім'ї з 5—6 осіб і більше зросли відповідно — до 45,3, 47,5, 63,1%.

У наступні 30 років у республіці, як і у цілому по СРСР, мали місце ті ж тенденції, які спостерігалися в попереднє двадцятиріччя. Збільшилась питома вага сімей із 2—3 осіб і зменшилась частка сімей із 5 осіб і більше. В Україні процент малих сімей зріс до 62%, або на 6,5%, а сімей з 5 і більше осіб зменшився до 13,5%, або на 8%.

Тенденції попереднього періоду збереглися у республіках Середньої Азії, відбувалося скорочення питомої ваги сімей з кількістю 2, 3, 4 і навіть 5 осіб. Саме за їх рахунок зросла питома вага сімей з кількістю 6 осіб і більше, тобто тих, які забезпечують значно розширене відтворення населення. Якщо в 1959 р. їх було 27,6—31,2%, то в 1989 р. — 43,8—50,2% всієї їх кількості, порівняно з Україною їх процент був у 8—10 разів більшим (в Україні їх було всього 5,2%).

Негативні тенденції, що чітко визначилися за часів останнього тридцятиріччя радянської влади, продовжувались і в роки незалежності. У 2001 р. продовжувала збільшуватись питома вага сімей з кількістю 2—3 особи до 65,1% (така чисельність сім'ї навіть не забезпечує природного зростання кількості населення), також зменшилась частка сімей з 4 і особливо з 5 особами. Лише сімей з 6 і більше особами стало дещо більше. Але це зростання аж ніяк не перекрило падіння малих сімей та з 4 і 5 особами¹. Лише сім'ї з кількістю осіб 6 і більше зросли на 0,5%.

¹ Автор при підрахунках за 2001 р. змушений брати не сім'ю за родинними зв'язками, а домогосподарство за кількістю осіб. Хоча робити порівняння в цифрах з сім'єю за родинними зв'язками і не зовсім коректно. Але воно дає підстави для вивчення тенденцій, які мали місце в ці часи. Тим більше, що в «Навчальному посібнику», в якому містяться «методичні рекомендації щодо організації та проведення першого у незалежній Україні перепису населення», говориться: «На практиці більшість домогосподарств складається із однієї сім'ї». Див.: Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація / За загальною редакцією доктора економічних наук Н. О. Парфенцевої. — К., 2001. — С. 2, 59.

З тенденції зміни кількості осіб в одній сім'ї бачимо, що в Україні середній розмір сім'ї поступово скорочується. Так, якщо в 1970 р. він був 3,4, то в 1989 р. — 3,2, а те, що в 2001 р. він не зменшився, то це скоріше є свідченням того, що в останньому році подаються дані по домогосподарствах.

Відображенням цих процесів є скорочення народжуваності і темпів природного приросту населення.

Оскільки зміна кількості населення визначається різницею між кількістю народжених і померлих, слід розглянути, які тенденції у співвідношенні народжуваності і смертності простежуються в Україні (табл. 26).

У 1940 р. в Україні на 1000 осіб населення показник народжуваності становив 27,3 і був нижчим, ніж у середньому в СРСР — 31,2. Менша, ніж у нашій республіці, народжуваність була в Білорусі — 26,8, Литві — 23, Латвії — 19,3, Естонії — 16,1, Молдові — 26,6, тобто з усіх 15 республік Україна була на десятому місці.

Тимчасова окупація частини республік колишнього СРСР суттєво вплинула на падіння в них народжуваності. В Україні на 1000 осіб населення в 1950 р. народилось 22,8 особи, менше було лише в Естонії — 18,4 особи та Латвії — 17 осіб.

Протягом усього післявоєнного періоду в Радянському Союзі спостерігається тенденція до скорочення народжуваності, що властиво переважній більшості союзних республік. Але найбільш швидкими темпами воно відбувалося в Україні. У 1960 р. Україна за цим показником перейшла вже на тринадцяте місце — 20,5. Менше, ніж в Україні, народжувалося лише в Естонії — 16,6 та Латвії — 16,7.

Це до певної міри було природно. Адже наша республіка одна з найбільш потерпілих внаслідок німецько-фашистської навали. У республіці склалася найбільша диспропорція між чоловіками та жінками.

Таке саме становище спостерігалось в прибалтійських республіках та Білорусі.

На жаль, за наступні 30 років в Україні негативні тенденції щодо народжуваності і природного приросту населення набули подальшого розвитку.

Так, у 1990 р. за народжуваністю Україна перейшла на останнє місце серед усіх республік. На 1000 осіб населення народилося лише 12,7 маляти. На передостанньому місці стала Естонія — 14, далі йшли Латвія — 14,1 і Литва — 15,3.

Цей процес в Україні триває і досі. В 1991 р. у нас на 1000 осіб населення народилося лише 12,1 маляти, а кількість померлих становила до 12,9 особи, у 1996 р. — відповідно 9,1 і 15,2.

Тенденція до скорочення народжуваності в Україні відповідає загальноєвропейській. Якщо в нашій державі на кожну жінку припадає в середньому 1,4 дитини, то в Італії — 1,4—1,7, хоча нещодавно там бу-

ли традиційні багатодітні родини. Вона поширюється на розвинуті країни Сходу. Навіть в Японії впала народжуваність і нині припадає на одну жінку в середньому 1,5 дитини¹.

Значно контрастують з цими країнами республіки Середньої Азії. Тут кількість народжених у 1990 р. становила 29,3—38,8, тобто була в 2,3—2,9 раза більшою, ніж в Україні. Тому в 1990 р. в Україні був і найменший природний приріст на 1000 осіб порівняно з іншими республіками — 0,6.

Розгляд народжуваності, природного приросту населення в нашій республіці говорить про те, що протягом 1940—1990 рр. спостерігається чітка тенденція до скорочення народжуваності населення. Чорнобильська трагедія прискорила цей процес.

На жаль, з 1991 р. в Україні починається процес перевищення смертності над народжуваністю. На 1000 осіб населення це становить 0,8 особи, а в 2001 р. ця цифра сягнула 7,6 особи, тобто відбувається активний процес депопуляції населення.

Ясна річ, це зумовило й поступове загальне зростання переваги кількості померлих над кількістю народжених. У 1991 р. вона становила 39,1 тис. осіб, а в 1992 р. — 100,3 тис. осіб, 1993 р. — 184,2 тис., 1994 р. — 242,1 тис., 1995 р. — 299,7 тис., 1996 р. — 309,5 тис. осіб.

Якщо розглядати зміни у загальній чисельності населення нашої країни за нашими статистичними щорічниками, то може скластися враження, що зростання населення продовжувалося до початку 1993 р. Але це насправді не так. Уже 1990 р. природне зростання населення і переселення з інших країн були позитивними і становили відповідно 27,6 тис. і 78,3 тис., загалом 105,9 тис. У 1991 р. в республіці відбулося не зростання населення, а його скорочення на 39,1 тис., тобто розпочався процес депопуляції. Але внаслідок того, що в Україну переїхали на постійне проживання 151,3 тис. і вони перекрили фактичне скорочення місцевого населення на 112,2 тис., склалося враження, що у нас відбувається процес зростання мешканців.

Те саме спостерігалось і в 1992 р.: відповідно скорочення населення — 100,3 тис. і приїзд, або міграція, до нас 287,8 тис., останнє перекрило скорочення населення на 187,5 тис. У 1993 р. у нас відбулося скорочення місцевого населення на 184,2 тис., а переїзд до країни становив всього 54,5 тис. і не перекрив його, відбулося загальне зменшення людності на 129,7 тис. У 1994 р. зменшилася кількість населення і відбулася еміграція з України відповідно на 243,1 тис. і 142,9 тис., а загалом населення зменшилося на 386 тис. Така сама тенденція спостерігається і в 1995—2001 рр.

Наведені матеріали свідчать, що у нас у країні мають місце негативні тенденції: не природне зростання місцевого населення, а його скорочення, водночас спостерігається активна еміграція з наших одвічних

¹ День. — 1997. — 31 січня.

земель. Якщо не вжити заходів до припинення такого процесу в найкоротший час, то справдяться прогнози українських демографів та фахівців ООН щодо страшеного зменшення населення України в найближче п'ятдесятиріччя. А це шлях до загибелі українського народу та його держави.

Протягом 1989—1995 рр. в Україні спостерігається стала тенденція до зростання абсолютної кількості померлих: з 600,6 тис. осіб у 1989 р. до 792,6 тис. осіб у 1995 р. В Україні цей рік став піком щодо кількості померлих. Уже в 1996 р. кількість померлих скоротилася до 776,7 тис., тобто на 15,9 тис. осіб, або на 2%, а надалі вона була меншою, ніж у 1995 р. Але навіть у 2001 р.¹ у нас померло 754,9 тис. осіб. Якщо ці дані порівняти з 1989 р. і до цього додати, що за ці роки у нас значно скоротилася загальна кількість населення, то маємо дуже сумний показник.

На жаль, немає суттєвих підстав для того, щоб сподіватися на загальмування цих явищ, і вони можуть перерости в довголітню тенденцію.

Такі сумні явища спостерігалися лише за часів голодоморів та німецько-фашистської навали. Наприклад, у 1933 р. народилося 449,9 тис. малят, а померло 1908,9 тис. осіб².

Під час німецько-фашистської навали в роки Другої світової війни в Україні за період 1942—1945 рр. народилося 1152 тис. осіб, а померло 2623 тис. осіб (на 1471 тис. осіб більше). Мінусовим також був природний приріст в 1947 р., коли голод охопив Харківську, Дніпропетровську, Запорізьку, Вінницьку, Одеську, Херсонську, Ізмаїльську та Чернігівську області, в яких померло 265,9 тис. осіб, а народилося 149,6 тис. осіб³.

Як бачимо з табл. 25, у 1940 р. на 1000 осіб населення в Україні народжувалося 27,3 особи, тобто більше, ніж у республіках Прибалтики (Естонії — 16,1, Латвії — 19,3, Литві — 23), Молдові, Білорусі, і менше, ніж у цілому по СРСР і деяких інших республіках, а вже в 1960 р. Україна випереджала за народжуваністю лише Естонію та Латвію. Більше того, через десять років, тобто в 1970 р., вона за цим показником перейшла на передостаннє місце, а з середини 80-х років — на останнє місце серед усіх республік Радянського Союзу.

Слід звернути увагу на те, що за період з 1940 р. по 1990 р. значно збільшилася різниця в народжуваності між Україною і такими республіками, як Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан, Киргизстан та ін. Так, якщо в 1940 р. в Україні на 1000 осіб населення народилося

¹ День. — 1997. — 10 січня і 6 лютого; Населення України 2002 р.: Демографічний щорічник. — К., 2003. — С. 52—65.

² Демографические исследования. — К., 1991. — Вып. 15. — С. 439; Рудницький Е. П. Демографические потери Украины вследствие голода 1932—1933 гг.

³ Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати Української РСР у 40-х роках. // УІЖ. — 1990. — № 2. — С. 16, 19.

27,3 особи, а в Узбекистані — 33,8 особи, Туркменістані — 36,9 особи, Таджикистані — 30,6 особи, то в 1990 р. в Україні — 12,7 особи, а в Узбекистані — 33,7 особи, Туркменістані — 34,2 особи, Таджикистані — 38,8 особи.

Отже, якщо в 1940 р. різниця у кількості народжених в Україні і трьох згаданих азіатських республіках становила 3,3—6,9 особи, то в 1990 р. вона зросла до 21—27,1 особи, інакше кажучи, в 1990 р. в Україні народжувалося в 2,6 раза менше, ніж у згаданих республіках.

Як уже згадувалося, малодітні сім'ї стали нормою життя в Україні. Нічого втішного не очікується і на майбутнє. За даними Українського інституту соціальних досліджень, що розпочав опитування з 1994 р. на прикладі 2000 молодих сімей в 11 регіонах нашої держави, лише 6% молодих сімей мають дві дитини, 62% — лише одну, а 29% їх зовсім не мають. Причинами такого становища є матеріальні труднощі у молодих подружжів, реальної допомоги від держави вони не відчують. Орієнтація молодого подружжя відносно кількості дітей принципово різнилася. З опитаних 67% хотіли б мати двох дітей, 5% — трьох та більше і лише 24% — одну дитину¹.

Негативні тенденції зі станом народжуваності, природним приростом населення, які спостерігаються протягом усього радянського періоду, у 90-ті роки ХХ ст. набули трагедійного характеру. Якщо їх не зупинити та в найближчому майбутньому не подолати, то в Україні не вистачить людських ресурсів для розбудови вільної незалежної держави.

§ 3. Жінки у складі працюючого населення

Ступінь залучення жінок до суспільно-корисної праці в державно-му господарстві залежить від багатьох факторів, а саме: стану соціально-економічного, політичного, культурного розвитку суспільства; досягнення справжнього рівноправ'я чоловіка і жінки; наявності трудових ресурсів; співвідношення серед населення між чоловіками і жінками; конкретних соціально-економічних завдань, які вирішує суспільство; впливу релігії та ін.

Оптимальним у суспільстві є використання жіночої праці на тих напрямках людської діяльності, які найбільше відповідають її фізичним особливостям.

Вищезгадані фактори можуть впливати на необхідність залучення жінок до роботи, яка і не зовсім відповідає особливостям жіночої статі. Тому ми зустрічаємо жінок і на тих ділянках виробництва, які вимагають значних фізичних зусиль, а також мають шкідливі умови праці.

¹ День. — 1998. — 2 квітня.

За часів колишньої радянської влади найбільш численні виробничі категорії — робітники, службовці та колгоспники.

Тому це питання ми розглянемо, починаючи з кількості та питомої ваги жінок серед робітників і службовців.

Загальна тенденція до ширшого використання жіночої праці за всі часи радянської влади призвела до того, що частка жінок серед цих виробничих категорій безперервно зростала, що відповідало завданням розвитку суспільства.

Над структурою робітників та службовців за статтю в 1922 р. значною мірою тяжіли наслідки Першої світової та громадянської воєн (табл. 26).

За шестирічний період (1922—1928 рр.) не відбулося суттєвих змін як у цілому в СРСР, так і в республіках. Частка жінок у структурі не змінилася або змінилася на 1% в той чи інший бік. Виняток становлять лише Туркменістан та Таджикистан, де їхня питома вага збільшилася відповідно з 12 до 25% і з 5 до 8%.

У наступні 12 років (з 1928 р. до 1940 р.) можна спостерігати в змінах складу робітників та службовців за статтю тенденцію мирних часів, тобто зростання серед них питомої ваги жінок.

У 1928 р. серед цієї виробничої категорії в Україні жінок було 21%, в СРСР — 24%, більше, ніж у нашій республіці, їх було в Росії, Білорусі і Туркменістані (відсутні дані по Латвії, Литві та Естонії, які в той час не входили до складу СРСР).

У наступні роки, до початку Другої світової війни, спостерігається зростання частки жінок у складі робітників та службовців як у Союзі, так і в усіх його республіках.

У 1940 р. в Україні серед робітників і службовців питома вага жінок зросла до 37%. Вона була нижчою, ніж у цілому в країні, де їх було 39%, а також у Росії і Білорусі — відповідно 41 і 40%.

Особливо швидкими темпами зростало залучення жінок у тих республіках, в яких їх частка раніше була найнижчою: в Таджикистані вона зросла з 8 до 29%, Вірменії — з 14 до 34% та ін.

Але і в 1940 р. найнижча частка їх була в республіках Середньої Азії і Казахстані — 29—31% (виняток становив Туркменістан). У цьому регіоні у зв'язку з швидкими темпами розвитку промисловості, як і в інших регіонах країни, відчувався гострий попит на робітників та службовців. Тому зростання питомої ваги жінок у народному господарстві цих республік було природним, незважаючи на менші можливості порівняно з європейськими республіками до залучення жінок на виробництво у зв'язку з нижчою освітою жінок Азії та впливом мусульманства. Слід також підкреслити, що істотно скоротилася різниця в питомій вазі жінок на виробництві між республіками Середньої Азії та європейськими.

Суттєво вплинула на зростання кількості та питомої ваги жінок серед робітників та службовців німецько-фашистська навала.

У 1950 р. порівняно з 1940 р. частка жінок серед робітників та службовців зросла в усіх союзних республіках.

В Україні їх стало 43%, в СРСР — 47%. Адже серед загиблих майже три чверті становили чоловіки.

Гострий попит на трудові ресурси, особливо в перші післявоєнні роки, зумовив залучення жінки значною мірою не лише на роботи, найбільш придатні для її статі, а й в інші сфери діяльності. Поряд з такими професіями, як лікар, учитель, вчений та інші, їм доводилося оволодівати робітничими професіями у вугільній, металургійній промисловості, на будівництві тощо.

Переборюючи великі фізичні труднощі, жінки працювали забійниками і прохідниками на шахтах, металургами, будівельниками, успішно замінюючи чоловіків на цих тяжких ділянках роботи. У 1947 р. частка жінок серед промислових робітників становила 35,9%. Навіть у такій галузі, як вугільна, де умови праці особливо тяжкі, питома вага жінок серед робітників становила 35,5%. Але й у ці тяжкі для республіки роки спостерігається суттєва різниця у залученні жінок до різних галузей виробництва. Якщо в машинобудуванні їх було 35,6%, чорній металургії — 29,4%, будівництві — 35%, то в легкій промисловості — 63,5%, харчовій — 53%.

Залучення жінок відбувається у більших розмірах у ті галузі, де умови роботи для них відносно сприятливі.

Проте вже в роки першої післявоєнної п'ятирічки і пізніше спостерігається скорочення їх питомої ваги у вугільній промисловості, де їх частка знижується в 1950 р. до 31,7%, а в 1957 р. — до 29,8%.

Важливу роль у звільненні жінок від важкої фізичної праці у вугільній промисловості відіграла постанова Ради Міністрів СРСР від 13 липня 1957 р., яка накреслила заходи щодо заміни жіночої праці в гірничій промисловості. Зокрема, заборонялося використовувати жінок на важких роботах під землею. Постанова встановлювала термін заміни жіночої праці на цих роботах — до 1 січня 1959 р. і зобов'язувала ради міністрів союзних республік, крайові, обласні, міські і районні виконавчі комітети всіляко сприяти працевлаштуванню жінок, організувати їх перекваліфікацію.

Після цієї постанови заміна жіночої праці на підземних роботах відбувалася ще швидше. Вже в 1965 р. серед робітників вугільної промисловості жінки, зайняті на підземних роботах, становили лише 2,2%, причому їх було повністю звільнено від важкої фізичної праці¹. Ця тенденція тривала і в 60—80-ті роки.

Процес скорочення кількості жінок, зайнятих на важких фізичних роботах, відбувався і в інших галузях народного господарства. Так, на Південно-Західній залізниці серед залізничників вантажно-розван-

¹ УІЖ. — 1966. — №12. — С. 13, 14.

тажувальних контор і перевалочних вугільних баз у 1954 р. жінки становили майже 3%, а в 1965 р. взагалі не було жінок-вантажників.

Наочним підтвердженням позитивних змін у складі робітничого класу Української РСР стало зменшення питомої ваги жінок у складі його основних загонів. Так, у 1967 р. питома вага жінок у промисловості республіки становила 42,2%, у тому числі в машинобудуванні — 38,3%, у чорній металургії — 31%, вугільній, харчовій і легкій промисловості — відповідно 16, 51,1, 80%, у будівництві — 30%, на залізничному транспорті — 28%.

Основні тенденції розвитку статевої структури робітничого класу знаходять свій вияв також у змінах, що відбуваються в складі інших категорій зайнятого населення.

Закономірним процесом в умовах соціальної рівності жінок у нашій країні є зростання їх питомої ваги серед інженерно-технічних працівників і службовців, де умови праці для жінок більш сприятливі. За 20 років (1947—1967 рр.) у промисловості республіки питома вага жінок у загальній кількості працівників цих категорій підвищилася з 34,6 до 43,2%, у будівництві — з 30 до 33,9%, на залізничному транспорті — з 37,5 до 51,9%¹.

У наступний період статева структура окремих галузевих загонів робітничого класу суттєво не змінилася. У 1983 р. серед робітників машинобудування жінки становили 42%, вугільної промисловості — 17,2%, чорної металургії — 35%, легкої і харчової промисловості — відповідно 79,7% і 54,9%.

Значно сприятливіші умови для жінок, ніж робітничі професії, де значною мірою використовується фізична праця, існують на інженерно-технічних посадах.

Тому вже в 50-ті роки серед спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, зайнятих у народному господарстві України, жінки становили абсолютну більшість.

Якщо в 1957 р. серед цієї категорії працюючого населення їх кількість дорівнювала 747,9 тис., то в 1986 р. їх уже було 3857 тис., а їх питома вага серед усіх спеціалістів цієї категорії зросла з 59,2 до 59,5%².

Аналіз процесу залучення жінок в економіку України та інших республік за період 1950—1989 рр. свідчить про сталу тенденцію до зростання їх питомої ваги в складі робітників та службовців.

В Україні їх питома вага в 1989 р. зросла до 52% і стала вищою, ніж в Союзі (51%), такою, як у Росії, і меншою, ніж у Білорусі, Молдові,

¹ Романцов В. О. Назв. праця. — С. 111.

² Труд в СССР. — М., 1968. — С. 256, 257; Народное хозяйство СССР за 70 лет. — М., 1987. — С. 418, 420. (Підраховано автором.)

Литві, Латвії та Естонії. В усіх перелічених республіках питома вага жінок була вищою порівняно з показником по Союзу.

В інших республіках їх частка була меншою від загальносоюзної. Особливо істотна різниця порівняно з європейськими республіками спостерігається в Узбекистані, Таджикистані, Туркменістані та Азербайджані, де вона становить 39—43%, тобто на 8—12% менше. Ця різниця — свідчення того, що в згаданих республіках жінки у значно менших розмірах залучалися до роботи в народному господарстві і водночас більше займалися вихованням дітей, кількість яких значно перевищувала їх наявність у сім'ях Росії, України та інших європейських республік.

Оскільки матеріальна допомога на виховання дітей надавалася в основному з централізованих загальносоюзних фондів, то середня сім'я в Узбекистані, Таджикистані, Туркменістані та Азербайджані отримувала цієї допомоги більше, ніж в європейських республіках.

З цього можна зробити висновок, що за часів радянської влади жінки-виробнички європейських республік своєю працею теж брали участь у формуванні централізованих фондів, які йшли на утримання дітей, тобто вони безпосередньо своєю працею брали участь у фінансуванні жінок трьох республік Середньої Азії, які зайняті вихованням дітей.

Залучення жінок у зростаючих розмірах до роботи в народному господарстві приводить до зближення структури населення за статтю та статевої структури робітників і службовців.

Досить суттєва різниця спостерігається між республіками і в сільському господарстві. На жаль, ми можемо простежити зміни у статевій структурі колгоспників лише за період 1960—1989 рр.

У 1960 р. найбільша частка жінок серед колгоспників спостерігалася в Білорусі — 55%, Україні — 54%, Росії — 53%, Естонії — 56%, в той час як у цілому по СРСР — 52%. Найнижча їх питома вага спостерігалася в Таджикистані — 42%, Вірменії та Казахстані — по 43%, Киргизстані — 44% і Узбекистані — 45%. Той факт, що їх питома вага більша в європейських республіках, свідчить про значний вплив втрат за роки Другої світової війни, в результаті яких серед населення цих республік частка жінок була вищою.

За наступні 29 років — до 1989 р. — питома вага жінок у сільському господарстві СРСР знизилася з 52 до 44%. Вона також знижується в Росії до 39%, Україні — до 45%, Білорусі — до 43%, Казахстані — до 36%, Литві — до 41%, Естонії — до 47%.

Інша тенденція спостерігалася в Узбекистані, де вона зросла з 45 до 54%, у Грузії — з 47 до 49%, Таджикистані — з 42 до 52% та Вірменії — з 43 до 47%.

Таким чином, якщо серед республік СРСР, в яких на 1960 р. питома вага жінок у складі колгоспників була найвищою, в наступні роки спос-

терігається її зменшення, то серед республік, в яких питома вага жінок була відносно нижча, спостерігається протилежна тенденція.

Отже, якщо розглянути зміни в складі за статтю працюючого населення в цілому, то спостерігається зближення цього складу зі статевою структурою усього населення.

Безумовно, розширення участі жінок у суспільно корисній праці є важливою характеристикою суспільства, яке надає жінці реальні права до рівної участі в його житті.

Аналіз змін у структурі зайнятого населення в народному господарстві України говорить про те, що протягом усього радянського періоду спостерігається зростання як кількості, так і питомої ваги жінок серед нього.

У післявоєнні часи спостерігається двоїстий процес серед робітничих категорій з різними умовами праці. У галузях із важкими умовами праці частка жінок скорочується, а з відносно легкими — їх стає більше половини. Сталий процес зростання питомої ваги жінок спостерігається також серед спеціалістів, тобто в категорії працівників розумової праці.

ВИСНОВКИ

Протягом останнього трьохсотріччя (XVIII — початок XXI ст.) українці перебували як на своїх одвічних землях, так і за їх межами.

Розгляд змін у складі українського етносу за цей досить значний історичний період дає підстави для роздумів, виявлення тенденцій, закономірностей та побажань, спрямованих на подальший розвиток нашого народу. У ці часи український народ самовіддано боровся за свою незалежність, зберігаючи і відстоюючи рідну культуру, мову, духовність, звичаї, традиції, побут, саме своє існування. Це часи героїчної боротьби, злетів і падіння, величезних здобутків і страшених втрат.

Суспільно-політичне і соціально-економічне життя нашої людності знаходило безпосереднє відображення у складних, іноді суперечливих демографічних процесах, які випали на долю нашого народу.

У ці часи українські етнічні землі перебували під владою Російської та Австро-Угорської імперій, Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини, Угорщини, а також у складі колишнього Радянського Союзу. Лише в останні дванадцять з лишком років на них розбудовується незалежна держава — Україна.

Протягом розглянутого періоду загальна кількість населення світу безперервно зростала. Але мали місце випадки, коли в деяких регіонах та країнах спостерігалось навіть тимчасове її скорочення. Таке явище було пов'язане зі стихійними лихами, війнами та державною політикою окремих країн.

Це відбувалося і з українським народом, на нього теж впливали згадані фактори. Державна політика країн, під владою яких перебували українські землі, безпосередньо впливала на кількість населення та українців зокрема. Правлячі кола проводили стосовно українського народу політику етноциду і навіть геноциду. Великодержавницька політика згаданих держав принципово не відрізнялася від тієї, яку застосовували до пригноблених народів загарбницькі імперії попередніх часів.

Простежуючи процеси змін у кількості українського населення на його землях, можна зробити висновки, що вони відбувались відповідно до загальних закономірностей, притаманних усьому людству земної кулі.

Водночас слід підкреслити, що політика окремих держав — гнобителів нашого народу — мала певні особливості.

Протягом XVIII—XIX ст. загальна кількість населення українських земель, що входили до складу Російської імперії, — Лівобережної, Правобережної України та Новоросії — безперервно зростала з 4781 тис. осіб до 27930 тис. осіб. Збільшилася й їх питома вага у складі імперії за цей час з 17,6 до 21,8%. Те саме спостерігається і на українських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії — Східній Галичині, Буковині та на Закарпатті, де населення зросло з 1901 тис. осіб до 8227 тис., або з 13,7 до 18,1%. Водночас слід підкреслити, що на національний склад населення українських земель суттєво впливала великодержавницька політика держав-загарбників. Основний її зміст полягав у тому, щоб утримати в покорі пригноблені народи. З цією метою використовувалися різні засоби:

- застосування до населення жорстоких репресій та знищення його політично активних представників;

- створення низки «виправних» закладів (тюрем, концтаборів, спецпоселень, психіатричних лікарень тощо);

- штучний поділ на привілейовані (великодержавні) народи та «іногородців»;

- депортації з українських земель до регіонів імперій;

- переселення на наші землі представників інших народів, особливо великодержавницької нації;

- переселення українців на території імперій;

- мовні утиски аж до повної заборони користуватися рідною мовою;

- репресії щодо національної культури, науки, звичаїв, традицій тощо;

- репресії щодо релігії та ін.

Впровадження цих заходів призвело до того, що майже два століття питома вага українців, що мешкали на своїх землях і знаходилися під владою як Російської імперії, так і Австро-Угорщини, знижується. Так, якщо в 1719 р. на Лівобережній Україні серед місцевого населення українців було 95,9%, Правобережній Україні — 86%, то наприкінці XIX ст. відповідно 80,3% і 76,9%. У Східній Галичині українці становили 79,2 і 62,7%, на Закарпатті — 27 і 15,3%.

За цей період на українських землях зростає не лише загальна кількість, а і питома вага представників інших народів, особливо росіян.

У 1678 р., тобто через 20 з лишком років з часу так званої Переяславської угоди, росіян не було ні на Лівобережній, ні на Правобережній Україні, а в Новоросії їх налічувалося лише 27 тис. осіб (6,7% усього місцевого населення). У 1719 р., тобто через 65 років після згаданої угоди, на Лівобережжі кількість росіян становила лише 40 тис. осіб, або 2,2% у складі місцевого населення, а на Правобережжі їх практично не

було. Лише в Новоросії їх стало 72 тис. осіб, а частка серед місцевого населення досягла 15,6%.

За даними першого Всеросійського перепису населення 1897 р., кількість росіян на Лівобережжі досягла 1010 тис. осіб, на Правобережжі — 413 тис. осіб і в Новоросії — 3213 тис. осіб, а їх питома вага серед населення відповідно становила 13,3; 4,3 і 29,8%¹.

Отже, майже за 200 років (XVIII—XIX ст.) склад населення цих трьох регіонів українських земель за національною ознакою зазнав істотних змін. На Лівобережній Україні внаслідок швидких темпів зростання кількості росіян їх питома вага в складі місцевого населення зросла в 6 разів, а представників інших народів — менш ніж в 3,4 раза.

На Правобережжі, де на початку XVIII ст. росіян не було, їх частка зросла до 4,3%.

Збільшення питомої ваги росіян серед населення цих двох регіонів відбувалось за рахунок відповідного падіння процента українців.

Аналогічні зміни відбулися і на території Новоросії. За цей самий період тут питома вага росіян серед населення теж зросла майже вдвічі. Особливістю цієї території було те, що на ній зросла і питома вага українців з 1,6% до 42,9%.

Такі зміни в національному складі стали наслідком русифікації населення на українських землях. Ця політика проводилася переселенням до українських земель росіян, примусовою русифікацією місцевого населення, прагненням викоринити українську мову, культуру, звичаї, побут тощо, а також переселенням українців на нові загарбані землі.

Використовуючи різні заходи для переселення українців на широкі простори захоплених земель Волги, Сибіру, Уралу, Далекого Сходу, Середньої Азії і Казахстану, а також Північного Кавказу, Донщини, Кубані та Ставропілля, Російська імперія у всезростаючих розмірах оселяла там українців. Якщо за період з 1719 р. до кінця XIX ст. загальна кількість українців у Росії зросла з 4449 тис. осіб до 22 млн. 380 тис. осіб, або майже в 5 разів, їх кількість за межами своїх земель зросла з 548,9 тис. осіб до 4 млн. 275 тис. осіб, тобто майже в 7,8 раза. Питома вага українців у цілій Росії зросла з 12,4% до 19,1%, а українців, які мешкали на своїх землях, скоротилася з 87,6% до 80,9%.

Переселення українців у всезростаючих розмірах істотно знижувало національний потенціал нашого народу на своїх етнічних землях і суттєво впливало на втрату ними національних рис українців на чужих землях.

Таким чином, великодержавницька політика Російської імперії щодо українського народу знайшла свій відбиток у суттєвих змінах національного складу населення на українських землях.

Скоротилася питома вага українців на них і виріс процент пред-

¹ Советская этнография. — 1982. — № 4. — С. 17.

ставників інших народів, особливо росіян. Це досягалося різними шляхами: переселенням українців зі своїх земель і заселенням на них представників інших народів, а також примусовим зреченням українців від належності до свого етносу. Слід особливо підкреслити, що українці, відмовляючись від свого етносу, незалежно від того, на землях якого етносу вони оселялися, в межах Російської імперії, як правило, записували себе до росіян.

Істотно нічим не відрізнялося ставлення до українців у Польщі та Австро-Угорщині. Загальна кількість населення Східної Галичини, Буковини та Закарпаття за майже двісті років зросла з 1901 тис. осіб до 8227 тис. осіб, а питома вага серед усього населення країни з 13,7 до 18,1%, частка ж українців серед усього населення зменшилася з 9,3 до 8,4%. За цей період при загальному зростанні кількості населення Східної Галичини з 1365 тис. до 4814 тис. осіб, Закарпаття з 500 тис. до 2683 тис. осіб і одночасному зростанні на них українців відповідно з 1081 тис. до 3019,6 тис. осіб та з 135 тис. до 411,3 тис. осіб відбулося падіння їх процента серед населення з 79,2 до 62,7% і з 27 до 15,3%.

Принципова різниця з Росією у використанні українського населення за межами його земель полягала в тому, що при загальному їх збільшенні за цей час з 47 тис. осіб в Західній Галичині до 86,5 тис. осіб його питома вага серед усіх українців навіть скоротилася з 3,9% до 2,3%. Таке падіння можна пояснити тим, що в цей період ні Польща, ні Австро-Угорщина не приєднали до себе інших земель у таких розмірах, як Росія, і у них просто не виникало необхідності у залученні інших народів для засвоєння нових територій, як у Росії.

Не змінилося принципово становище українського народу і протягом ХХ ст., коли він перебував більшість часу під владою Радянського Союзу, Польщі, Чехо-Словаччини, Угорщини та Румунії.

За період з 1926 р. по 1989 р. загальна кількість населення колишньої УРСР зросла з 29 млн. до 51,4 млн., а його частка в складі населення Радянського Союзу зменшилася з 19,7 до 18,0%. Слід підкреслити, що це падіння мало хронічний характер. Якщо його можна зрозуміти за роки війни, то чим це можна пояснити за період 1959—1989 рр., коли не було таких потрясінь, як голодомор 1932—1933 рр., голод 1946—1947 рр., втрати часів Другої світової війни, а Чорнобильська трагедія не суттєво вплинула на кількість населення України? За згадане тридцятиріччя частка населення України в складі СРСР зменшилася майже на 2%. Більш того, в 1926 р. до складу України не входили Східна Галичина, Буковина, Закарпаття та Крим, тому якщо порівняти кількість населення України в межах першого Всесоюзного перепису населення 1926 р. і 1989 р., то побачимо, що частка населення цих земель зменшилася з 19,7% до 14,4%.

За згаданий період питома вага українців у складі населення Ра-

дянського Союзу теж зменшилася з 21,2 до 15,4%, а якщо ці перерахунки зробити в межах території України 1926 р., то це падіння буде ще більшим — до 12,6%, тобто більше як в 1,6 раза.

Наочним відображенням русифікаторської політики Радянського Союзу щодо України було не лише те, що на її території скоротилася питома вага українців, а і те, що за часів радянської влади питома вага росіян збільшилась з 9,3 до 22,2%, тобто якщо в перші роки радянської влади на нашій території їх було менше, ніж представників інших народів (крім українців) на 0,8%, то наприкінці вони переважали інше населення більш ніж у 4 рази¹.

Важливим напрямком послаблення українського етносу УРСР було висмоктування з неї інтелектуального потенціалу. Радянська влада використала досвід Російської імперії, котра застосовувала різні форми примусу, залякування, заохочення для переселення до Санкт-Петербурга, Москви та інших міст представників української інтелектуальної еліти і змушувала їх прислужувати інтересам імперії. Це особливо активно впроваджувалося за часів Петра I, Катерини II та надалі.

За часів СРСР воно набуло ще більш масового характеру. Тому представники нашого етносу є в усіх урядах Радянського Союзу і Росії. В Москву та Ленінград переїхало багато видатних учених, представників мистецтва та ін.

Якщо на початку утворення СРСР у двох столицях мешкало лише 26,9 тис. українців, то у 1989 р. — 403,7 тис. Слід підкреслити, що темпи зростання кількості українців у столицях значно перевищували приріст їх населення. Тому питома вага нашого етносу зросла в Москві з 1,8% до 2,8%, а в Ленінграді відповідно 0,7% і 3%. Але в ті часи до столиць з України не їздили на заробітки будівельники тощо. Туди переселялися люди розумової праці, а це означає, що інтелектуальний потенціал нашої республіки істотно послаблювався.

Як уже зазначалося, політика ЦК КПРС щодо України призвела до того, що протягом усього періоду існування радянської влади внаслідок уповільнення темпів зростання кількості населення, у тому числі українців (а в окремі часи і скорочення його кількості), відбулося зниження питомих ваг населення республіки у Радянському Союзі, а також падіння частки українців як в Україні, так і в Союзі.

Слід підкреслити, що радянська влада, використовуючи досвід Російської імперії з денационалізації українського народу, збагатила його своїми здобутками. Вона кваліфіковано використовувала падіння питомих ваг населення.

¹ Українців на згаданих територіях, які в 1926 р. не входили до складу України (там у 1929 р. мешкало 11 790 тис. населення, з яких 9643 тис. — українці), було 34,6 млн. осіб.

Вибори до вищих органів влади Радянського Союзу також були спрямовані на послаблення впливу з боку населення України, насамперед українців, на законодавчу діяльність. Найвищим законодавчим органом СРСР була Верховна Рада, яка складалася з двох рівноправних палат. Обрання депутатів до них проводилося за різними принципами. До Ради Союзу обиралися депутати залежно від загальної кількості населення, а у Раді Національностей передбачалося рівне представництво від кожної союзної республіки. Значно менше представників було від автономної республіки і ще менше — від автономної області та округу.

Так, за Конституцією СРСР, прийнятою 5 грудня 1936 р., на перших виборах до Ради Союзу у 1937 р. обирався один депутат від 300 тис. населення. Оскільки за період з 1926 р. до 1937 р. загальна кількість населення України скоротилася на 600 тис. осіб, а кількість населення усіх інших союзних республік, як і Радянського Союзу, в цілому збільшилася, то це призвело до падіння частки населення України в складі СРСР на 2,2%. Відповідно до цього зменшилася кількість депутатів від України в Раді Союзу, а також загальна кількість у складі Верховної Ради СРСР в цілому.

У Раді Національностей конституційно визначалося однакове представництво: від кожної союзної республіки по 25 депутатів, від автономної республіки — 11 депутатів, від автономної області — 5 депутатів і від національного округу — 1 депутат. Такий принцип обрання до Ради Національностей більше сприяв захисту регіональних інтересів тих республік, до складу яких входило більше національних державних формувань.

Наприклад, у Раді Національностей Україну як союзню республіку представляли 25 депутатів, Молдавську Автономну Республіку — 11 депутатів, разом вони становили 36 депутатів, або 6,3% (загальна кількість депутатів палати 574).

Російська Федерація як союзна республіка мала у Раді Національностей 25 депутатів, та до неї за федеративним устроєм входили 17 автономних республік, від яких обиралося 187 депутатів, 6 автономних областей — відповідно 30 депутатів, а загалом — 242 депутати (42,2%). Від інших союзних республік, у складі яких були автономії, також зростає кількість депутатів — від Азербайджанської республіки було обрано 41 депутата, від республік Середньої Азії та Казахстану — 141 депутата. Отже, представництво у Раді Національностей від Російської Федерації порівняно з Україною було в 6,7 рази більшим. Це впливало і на загальне представництво депутатів від Російської Федерації у Верховній Раді, вони становили порівняно з іншими республіками значно більшу частку. Представництво українців у Раді Національностей було незначним — 34 депутати, тобто 5,9% від кількості депутатів палати, але ж українці республіки становили 13,7% від союзного населення і мешкали

на всій території СРСР — 16,3%¹. Отже, наведені дані свідчать, що як населення України, так і українці в цілому в СРСР мали значно менші можливості брати участь у законодавчій діяльності вищого законодавчого органу Союзу. Їхні можливості були штучно обмежені і не відповідали реальній вазі в суспільстві.

Ставлення радянської влади до всього населення України, й українців зокрема, принципово не змінилося й у повоєнні роки. В 1950 р. до Ради Національностей було обрано 638 депутатів, серед яких лише 38 українців (6%). При цьому також слід врахувати й те, що в 1939, 1940 і 1945 рр. до УРСР було приєднано Східну Галичину, Північну Буковину та Закарпаття, населення яких становило понад 9 мільйонів українців².

З 640 депутатів Ради Національностей, обраних у 1958 р., українці становили 39 осіб (6,1%)³.

У жовтні 1977 р. була прийнята нова Конституція СРСР, але принцип обрання депутатів, закріплений у ній, істотно не змінився. До Ради Союзу і до Ради Національностей депутати обиралися за тим же принципом, що і в попередній Конституції. Змінилася лише норма представництва. Від союзної республіки тепер обиралося по 32 депутати, 11 депутатів від автономної республіки, від автономної області — 5, від автономного округу, краю — по 1 депутату.

За цією Конституцією проходили вибори до Верховної Ради СРСР в 1984 р., але і нова Конституція зберігала ті самі засади, що і попередня, тобто не на користь населення України і українців. Так, у 1984 р. мешканців в Україні було 50,8 млн. осіб, а в республіках Середньої Азії і Казахстані — 45,5 млн. осіб, тобто на 5,3 млн. осіб менше. За новою Конституцією до Верховної Ради Союзу обиралося 1500 депутатів, з яких від України було обрано до палати Союзу 144 депутати, палати Національностей — 32 депутати, разом 176 осіб. Вони становили 11,7% усього депутатського корпусу, в той час як мешканці нашої республіки становили у союзному населенні 18,6%. Республіки Середньої Азії і Казахстану делегували до Верховної Ради 281 свого представника, або 18,7% депутатів.

Таким чином, при меншій кількості населення згаданих республік їх представництво у Верховній Раді було на 105 депутатів, або на 6,9% більшим, ніж України. Те саме спостерігалося і з інтересами українців. У 1984 р. їх кількість у Верховній Раді Союзу становила 170 депутатів,

¹ Конституція (Основний Закон) СРСР. — М., 1936. — С. 14; Известия. — 1938. — 15 янв.

² Известия. — 1950. — 15 июня.

³ Заседание Верховного Совета СССР: Пятый созыв (Первая сессия). — М., 1958. — С. 97.

у тому числі в палаті Союзу — 118 депутатів, палаті Національностей — 52, тобто щонайменше 20 депутатів-українців було обрано до палати з інших союзних республік.

У цілому частка депутатів у Верховній Раді Союзу становила лише 11,3%, в той час як українців в СРСР було приблизно 43,3 млн. осіб, які становили 15,8% усього союзного населення¹.

Процес дискримінації прав населення України тривав і під час перебудови. Найвищим представницьким органом влади в СРСР тоді став З'їзд народних депутатів. У 1989 р. до нього було обрано 2249 осіб. У тому числі від України — 262 депутати (11,6%), РРФСР на з'їзді представляли 1099 депутатів (48,8%), Казахстан та республіки Середньої Азії — 365 депутатів (16,5%). Питома вага населення цих республік становила відповідно 18, 51,4 і 17,2%².

Якщо б Україна була в складі Радянського Союзу і сьогодні, то вплив і вага її населення у вищому законодавчому органі Союзу продовжували б падати. Адже скорочення темпів зростання загальної чисельності населення нашої країни, які ми спостерігали за часів радянської влади, з великою ймовірністю продовжувалися б і надалі. Те саме можна прогнозувати і щодо переростання цієї тенденції у загальне скорочення населення України. Оскільки з 1989 р. до 2001 р. чисельність населення України скоротилася на 3,2 млн., а за цей же період населення колишніх Закавказьких республік збільшилось на 1,1 млн. осіб, Середньої Азії та Казахстану — на 6,7 млн. осіб, частка депутатів цих регіонів у загальному законодавчому органі Союзу зросла б, а України продовжувала б скорочуватись.

Отже, наведені матеріали переконливо свідчать, що за часів радянської влади представництво у вищих законодавчих органах Радянського Союзу як населення України в цілому, так і українців зокрема було значно менше, ніж реальна їх чисельність. Місце в усіх напрямках соціально-економічного та політичного життя СРСР відбивало дискримінаційну політику щодо них з боку ЦК КПРС та радянського уряду.

Проведення антиукраїнської політики ЦК Комуністичної партії Радянського Союзу та її «вірним» загоном — ЦК Компартії України простежується і при аналізі складу за національною ознакою вищих законодавчих органів Української Соціалістичної Республіки. Так, на засіданнях XII Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (які відбувалися з 5 лютого по 4 бе-

¹ Сессия Верховного Совета СССР: Стенографический отчет (Одиннадцатый созыв). — М., 1984. — С. 21-24; Народное хозяйство СССР в 1984 году. — М., 1985. — С. 5, 8. (Підраховано автором).

² Первый съезд народных депутатов СССР: Стенографический отчет. — М., 1989. — С. 211—216.

резня 1931 р.) були присутні 943 делегати з ухвальним голосом. Серед них було українців — 68,7%, росіян — 15,6%, євреїв — 7,9%, поляків — 2,1%, а також представники від німців, молдаван, білорусів, греків, латишів та ін.

На жаль, ми не можемо порівняти представництво XII з'їзду ВУЦВК за національною ознакою з населенням УРСР взагалі. Адже ні в цьому, ні в ближчі роки не проводилися переписи населення. Але в 1926 р. в республіці українців було 80,0%, а в 1937 р. — 78,2%; тобто навіть таке порівняння свідчить, що у ВУЦВК українців було приблизно на 10% менше, ніж повинно було бути. Водночас росіян, яких серед населення було приблизно 10%, серед делегатів ВУЦВК було на 5% більше¹. Ще більш активізувалася русифікаторська політика після прийняття Конституції СРСР у 1936 р., яка отримала у народі назву «сталінської». Наступного року було прийнято Конституцію УРСР, яка продублювала союзню Конституцію. За цією Конституцією і були проведені вибори до Верховної Ради України у 1938 р.

На першому її засіданні, яке відбулося 25 лютого 1938 р., з 304 депутатів українців було 186 осіб, або 61,2%; росіян — 111 осіб (36,5%) і представників інших народів — 7 осіб (2,3%)². Оскільки перепис населення проводився у 1937 р., то зіставлення за національною ознакою населення і Верховної Ради правомірне. Порівняння складу Верховної Ради зі складом населення України свідчить про те, що частка представництва українців у Раді була на 17% меншою, і навіть при зіставленні із складом XII з'їзду ВУЦВК їх було менше на 7,5%. У той же час у Верховній Раді росіян було на 25,2% більше у зіставленні з загальним складом населення республіки, а у порівнянні зі складом XII з'їзду ВУЦВК — більше на 20,9%. Хіба це не яскравий відбиток русифікаторства? За ці часи постраждало і представництво інших народів у вищих законодавчих органах України. Так, серед делегатів XII з'їзду ВУЦВК євреїв було 7,9%, поляків — 2,1%, німців — 1,3%, молдаван — 1,2%, білорусів, греків і латишів по 0,4% та інших — 0,8%, тобто всього 15,7%. Їх частка була навіть більшою у зіставленні з загальним складом населення республіки. Становище докорінно змінилося у 1938 р. У складі Верховної Ради тут на їхню частку припадає лише 2,3% депутатів; в той час як їхня частка у загальному складі населення дорівнювала 10,5%. Отже, за згадані часи у вищих законодавчих органах України внаслідок русифікації зросло представництво росіян за рахунок як українців, так і представників інших народів.

¹ XII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 25 лютого — 4 березня 1931 р.: Стенографічний звіт. — Харків, 1931. — Бюлетень № 17. — С. 6, 7.

² Киевские ведомости. — 1938. — 26 июля.

Ця політика продовжувалася за часів сталінщини і в післявоєнні роки.

Лише за часів «відлиги» становище почало виправлятися. Але частка представництва росіян у Верховній Раді України все ж переважала їхню питому вагу у складі населення.

Наочним підтвердженням антиукраїнської політики за часів радянської влади є й той факт, що протягом перших тридцяти з лишком років у складі СРСР першими секретарями ЦК Комуністичної партії України були представники різних народів, але не українського. Лише після смерті Сталіна у 1953 р. на цю посаду було обрано українця — О. І. Кириченка.

Погіршення демографічної ситуації в Україні за часів радянської влади порівняно з іншими союзними республіками було не лише наслідком об'єктивних причин (Перша і Друга світові війни, громадянська війна, які охоплювали територію всіх українських земель), а і результатом пригноблювальної політики, що проводилася з боку ЦК КПРС при майже повній байдужості ЦК Компартії України, які не намагалися її виправити.

Це призвело до того, що в Україні після Другої світової війни диспропорція в складі населення за статтю додалася значно повільнішими темпами, ніж в інших союзних республіках.

Одним з найтяжчих наслідків Другої світової війни стало зростання різниці кількості чоловіків і жінок. У 1959 р. найбільша питома вага жінок серед населення — 56% була в Україні, Білорусі, Латвії, Естонії та Литві. За наступні 30 років в усіх республіках Союзу внаслідок того, що серед народжених на 100 дівчаток народжувалося 104—106 хлопчиків, диспропорція за статтю скоротилася, але найменше скорочення припадає саме на Україну. У 1989 р. за цим сумним показником Україна стала «провідною» серед усіх республік. У нас у республіці було жінок 53,8%, у Білорусі — 53,2%, Латвії — 53,5%, Естонії — 53,3%.

За роки незалежності внаслідок того, що на сто дівчаток народжувалося 104—106 хлопчиків, процес подолання диспропорції між ними продовжувався. Але він відбувається досить повільно. Наприкінці 2001 р. в Україні частка жінок становила 53,7% і була значно більшою, ніж у 1939 р., тобто на початку Другої світової війни.

Україна стала незаперечним «лідером» за зменшенням народжуваності. Так, у 1940 р. в республіці на 1000 населення народжувалося 27,3 особи, менше було лише в Білорусі, Литві, Молдові, Латвії та Естонії.

Уже в 1960 р. менше, ніж в Україні, народжувалося лише в Латвії та Естонії, а з 1986 р. Україна за цим показником вийшла «вперед». Немає сумніву, і сьогодні ми зберігаємо «лідерство».

Протягом останніх п'ятдесяти років в Україні прогресуюче скорочується питома вага великих сімей. Якщо в 1939 р. сім'ї з 5 осіб і більше становили 29,5%, то в 1959 р. — 21,9%, а в 1989 р. — 13,9%. За цей же період кількість сімей по 2—3 особи, тобто тих, які навіть не забезпечують просте відтворення населення, зросла з 46,4% відповідно до 55,5 і 62%.

На жаль, негативні тенденції, закладені ще за часів перебування нашого народу в складі СРСР, продовжувалися і в роки незалежності. Питома вага сім'ї з 5 осіб і більше скоротилася до 5,7%, тобто за дванадцять років більш ніж у два рази, а сімей з 2—3 осіб зросла до 65,1%, з 4 — до 21,2%. Розмір сім'ї, народжуваність і смертність, депопуляція населення відбивають наявність соціально-економічного та політичного становища, в якому опинилася наша країна.

Проте в республіках Середньої Азії і Казахстані спостерігається протилежна тенденція.

В Україні найгірше співвідношення населення між віковими групами. В 1926 р. в республіці серед населення осіб допрацевдатного віку було 39,7%, у працевдатному віці — 52,7% і старших працевдатного — 7,6%, а в 1989 р. ці показники змінилися відповідно до 23, 55,8 і 21,2%.

Через 12 років становище в Україні ще погіршилося, в 2001 р. співвідношення між цими категоріями вже становило відповідно 18,1, 58,9 і 23,8%.

Внаслідок безперервного скорочення народжуваності в Україні з усіх республік найнижча питома вага молоді допрацевдатного віку. У подальшому на країну чекає зменшення можливості поновлення основної виробничої категорії — осіб працевдатного віку, водночас в Україні найвища частка осіб, старших працевдатного віку. Слід підкреслити, що в Україні питома вага цієї категорії в 2 рази вища, ніж у республіках Середньої Азії.

Так сталося не тому, що в нашій республіці більша тривалість життя, а внаслідок падіння серед населення питомої ваги молоді до 16 років.

Таким чином, за роки радянської влади демографічні процеси, які відбувалися серед населення Української республіки, призвели до того, що його становище можна вважати кризовим.

На питання, чи доцільно було продовжувати Україні перебувати в складі колишнього СРСР, стислий аналіз демографічних процесів в Україні дає лише одну відповідь — Ні. Демографічна ситуація в ній була найгіршою серед усіх республік Союзу. В інтересах всього населення України потрібно було залишити Радянський Союз. Наш народ зробив це 24 серпня 1991 р. На жаль, відсутність чіткої економічної програми, спрямованої на поліпшення економічної ситуації, призвела до того, що негативні демографічні процеси продовжилися і в часи незалежності. Але підвалини цього падіння були закладені ще за часів, коли Україна була у складі СРСР, тому що спад процесу зростання кількості населення почався саме у 80-ті роки ХХ ст. і навіть раніше.

Зростання загальної кількості населення нашої країни припинилося в 1991 р. В апогеї вона досягла 52,2 млн. осіб на початок 1993 р. З того часу кожного року кількість населення скорочувалася і за дани-

ми Держкомстату України на початок 2003 р. становила лише 47,3 млн. осіб¹.

Останні матеріали свідчать про те, що не лише зростає смертність, а й скорочується середня тривалість життя людини. Якщо на середину 80-х років тривалість життя чоловіків становила 66 років, а жінок — 74 роки, то в 1991—1992 рр. цей показник становив відповідно 64,2 року і 74,3 року², а в 1999—2000 рр. — відповідно майже 62,5 року і понад 73,5 року.

Виходом із такого становища може бути лише термінове впровадження заходів, спрямованих на поліпшення економічного становища в країні. Складовими частинами програми має стати заохочування населення до збільшення народжуваності. На цьому ґрунті потрібно розробити програму, яка б включала надання матеріальної допомоги молодим сім'ям, як-от: виділення квартир у кредит на пільгових умовах, доповнення до заробітної плати на кожну дитину, причому прогресуюче на кожну наступну, відновлення діяльності закладів дитячого харчування та продажу одягу за зниженими цінами, значне поліпшення умов утримання в пологових будинках та ін.

¹ Сьогодні. — 1998. — 6 янв.

² Факти. — 1998. — 15 янв.; Населення в Україні: Демографічний щорічник 2000 р. — К., 2001. — С. 64—66.

ДОДАТОК

1. Кількість населення світу та по регіонах¹

(млн. осіб, у дужках — питома вага щодо загальної кількості населення світу)

Рік	Увесь світ	У тому числі				
		Європа	Азія	Африка	Америка	Австралія та Океанія
1800	952	210 (22,1)	620 (65)	90 (9,5)	30 (3,2)	2,0 (0,2)
1850	1247	280 (22,5)	790 (63,3)	110 (8,8)	65 (5,2)	2,5 (0,2)
1900	1656	425 (25,6)	950 (57,4)	130 (7,8)	145 (8,8)	6,0 (0,4)
1950	2521	547 (21,7)	1402 (55,6)	221 (8,0)	339 (13,4)	12,6 (0,5)
2000	6055	729 (12,0)	3683 (60,8)	784 (12,9)	829 (13,8)	30,4 (0,5)

¹ Статистика населення с основами демографії. М., 1990. С. 61.

Население мира. Демографический справочник. М., 1989. С. 6, 7.

Стеценко С.Г., Швець В.Г. Статистика населення. К., 1993. С. 10.

Demographic Year Book. 1999. United Nations/ Naties. New York, 2001. С. 89, 90.

2. Кількість і розселення українців у світі в XVIII—XX ст.¹
(тис. осіб — чисельник, % — знаменник)

Рік	СРСР у тогочасних межах (без УРСР)	Зарубіжна Європа	УРСР у тогочасних межах	Америка	Австралія	Усього
1719	$\frac{448,9}{7,8}$	$\frac{379,4}{6,6}$	$\frac{4911,5}{85,6}$	—	—	$\frac{5739,8}{100,0}$
1858	$\frac{2299,3}{14,4}$	$\frac{941,5}{5,8}$	$\frac{12776,7}{79,8}$	—	—	$\frac{16017,5}{100,0}$
1897-1900	$\frac{4370,2}{16,6}$	$\frac{847,4}{3,2}$	$\frac{20977,9}{79,6}$	$\frac{170,0}{0,6}$	—	$\frac{26365,5}{100,0}$
1910-1917	$\frac{7082,7}{19,9}$	$\frac{1021,2}{2,9}$	$\frac{27050,8}{76,1}$	$\frac{380,0}{1,1}$	—	$\frac{35534,7}{100,0}$
1926-1931	$\frac{8344,4}{22,4}$	$\frac{745,8}{2,0}$	$\frac{27567,6}{74,1}$	$\frac{570,0}{1,5}$	—	$\frac{37227,8}{100,0}$
1939	$\frac{4524,7}{12,7}$	$\frac{876,1}{2,5}$	$\frac{29606,8}{83,6}$	$\frac{609,0}{1,7}$	—	$\frac{35616,6}{100,0}$
1959	$\frac{5063,3}{13,1}$	$\frac{335,0}{0,9}$	$\frac{32158,4}{83,3}$	$\frac{1053,0}{2,7}$	$\frac{15,0}{0,0}$	$\frac{38624,7}{100,0}$
1979	$\frac{5858,3}{13,1}$	$\frac{490,0}{1,1}$	$\frac{36495,6}{82,8}$	$\frac{1220,0}{2,8}$	$\frac{20,0}{0,0}$	$\frac{44083,9}{100,0}$
1989	$\frac{6764,0}{14,7}$	$\frac{500,0}{1,1}$	$\frac{37419,0}{81,1}$	$\frac{1428,0}{3,1}$	$\frac{25,0}{0,0}$	$\frac{46136,0}{100,0}$

¹ Наулко В. Скільки нас? // Наука і культура. К., 1991. Вип. 25. С. 169.

3. Кількість і розселення росіян по регіонах Російської імперії у кордонах кінця XIX ст.
(у тис. осіб і процентах до населення кожного регіону)¹

Регіон	Обчислення 1678 р.		I ревізія 1719р.		V ревізія 1795р.		Перепис 1897 р.		Перепис 1916-1917 рр	
	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%
Європейська Росія	7966	39,8	10801	45,6	19188	47,9	48876	46,4	64485	46,8
Центрально-Промисловий	3880	97,0	4535	90,7	6106	96,2	10573	97,1	13855	97,8
Центрально-Землеробський	1700	93,4	2805	90,6	5241	87,4	11216	87,3	14382	86,8
Північний	644	92,0	515	92,0	739	91,3	1521	90,1	2006	89,8
Озерний	900	90,0	1051	89,4	1916	92,1	4406	88,7	5628	90,9
Середнє Поволжя	462	51,3	935	59,7	1414	63,2	3091	59,8	3918	59,7
Нижнє Поволжя	—	—	100	33,0	899	66,7	4032	65,4	5553	65,5
Північне Приуралля	270	90,0	561	90,8	1626	84,0	5052	83,9	6101	83,2
Південне Приуралля	—	—	19	10,5	253	40,2	1966	51,8	3007	54,3
Білорусія і Литва	83	4,0	165	4,5	493	9,5	1961	16,9	3510	23,6
Прибалтика	—	—	3	0,3	13	1,1	114	4,8	180	6,3
Лівобережна Україна	—	—	40	2,2	175	5,2	1010	13,3	1249	12,8
Правобережна Україна	—	—	—	—	4	0,1	413	4,3	426	3,4
Новоросія	27*	6,7	72	15,6	308	19,1	3213	29,8	4496	30,7
Царство Польське	—	—	—	—	—	—	298	3,2	167	1,3
Фінляндія	—	—	—	—	1	—	10	0,4	7	0,3
Північний Кавказ	—	—	4	0,7	111	6,9	1608	42,5	2744	46,9
Закавказзя	—	—	—	—	—	—	261	4,7	474	6,3
Середня Азія і Казахстан	—	—	—	—	—	—	588	7,6	1548	14,3
Сибір і Далекий Схід	154	51,8	323	66,9	819	68,9	4432	76,9	7425	77,6
По імперії в цілому	8120	40,6	11128	40,9	20118	43,2	55765	43,5	76676	44,6

¹ Брук С. І., Кабузан М. В. // Советская этнография. 1982. № 14. С. 17.

* Пронштейн А. П. Земля Донская в XVIII веке. Ростов-на-Дону. 1961. С. 71. Знак «*» означає менше ніж 1 тис. осіб, або менше ніж 0,1%.

4. Розселення українців у Російській та Австро-Угорській імперіях на початку XVIII і в XX ст. у кордонах кінця XIX ст. (тис. осіб, % до населення регіону)¹

Регіони, губернії (округи)	I ревізія 1719 р.		V ревізія 1795 р.		X ревізія 1858 р.		Переписи 1897-1900 рр.		Переписи 1910-1917 рр.	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
I. Російська імперія	4449,8	16,4	8163,7	17,5	13320,8	16,4	22380	17,5	31022	17,3
1. Європейська частина Росії	4449,8	18,6	8125,2	20,3	12911,8	19,2	20749,6	19,7	27303,3	18,9
Центрально-Промисловий район	—	—	—	—	—	—	9,8	0,1	13,8	0,1
Центрально-Землеробський район	262,2	8,5	698,3	11,6	1169,2	11,9	1456,6	11,4	1974,6	11,2
Північний	—	—	—	—	—	—	0,1	—	0,2	—
Озерний	—	—	—	—	—	—	7,5	0,2	2,9	0,1
Середнє Поволжя	0,7	0,1	0,5	—	6,9	11,9	3,1	0,1	12,8	0,2
Нижнє Поволжя	—	—	70,8	5,3	200,5	5,5	401,7	6,5	545,7	6,3
Північне Приуралля	—	—	—	—	—	—	2,0	—	6,9	0,1
Південне Приуралля	—	—	2,8	0,5	20,5	1,0	46,5	1,2	6,0	0,1
Білорусія та Литва	181,0	4,9	224,7	4,4	278,5	4,3	380,6	3,3	169,8	1,1
Прибалтика	—	—	—	—	—	—	1,2	0,1	1,5	0,1
Лівобережна Україна	1755,4	95,9	3121,6	93,1	4405,1	90,4	6118,7	80,3	8176,9	81,6
Правобережна Україна	2138,0	86,0	3006,0	87,9	4123,7	79,0	7357,5	76,9	9363,6	77,8
Новоросія	7,5	1,6	848,3	52,5	2255,0	45,9	4628,9	42,9	6568,9	41,3
Царство Польське	105,0	5,7	152,2	5,2	452,4	8,5	335,4	3,6	463,7	3,5
2. Казахстан і Середня Азія	—	—	—	—	—	—	101,6	1,3	801,5	7,1
Казахстан	—	—	—	—	—	—	93,4	1,9	789,5	10,5
Середня Азія	—	—	—	—	—	—	8,2	0,3	12,0	0,4
3. Сибір і Далекий Схід	—	—	—	—	1,0	—	223,9	3,9	899,3	8,4
Західний Сибір	—	—	—	—	1,0	—	137,1	4,1	375,9	5,7
Східний Сибір	—	—	—	—	—	—	25,3	1,9	96,4	4,7
Далекий Схід	—	—	—	—	—	—	61,5	5,9	427,0	21,7
4. Кавказ	—	—	38,5	1,4	408,0	7,5	1305,5	14,1	2014,8	15,2

¹ Брук С. І., Кабузан М. В. // Советская этнография. 1981. № 5. С. 20-25.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Північний Кавказ	—	—	38,5	2,4	408,0	18,6	1270,6	33,6	1958,9	32,5
Закавказзя	—	—	—	—	—	—	34,9	0,6	55,9	0,8
II. Австро-Угорська імперія	1290	9,3	2276,4	9,9	2696,7	7,8	3814,9	8,4	4131,8	8,4
Східна Галичина	1081	79,2	1677,9	79,9	2019,7	66,6	3019,6	62,7	3293,1	61,7
Західна Галичина	47,0	5,2	72,6	5,7	67,7	4,2	86,2	3,4	86,5	3,2
Буковина	27,0	5,0	123,8	73,7	188,3	40,9	297,8	40,8	305,1	38,1
Закарпаття	135	27,0	402,1	31,1	423,0	24,0	411,3	15,3	477,1	15,7
Всього по обох імперіях	5739,8	14,0	10440,1	15,0	16017,5	15,9	26195,5	15,1	35154,7	15,3

- 1) Центрально-Промисловий регіон: Володимирська, Калужська, Ярославська, Московська, Тверська, Нижньогородська;
- 2) Центрально-Землеробський регіон: Воронежська, Орловська, Курська, Тамбовська, Рязанська, Пензенська;
- 3) Північний: Вологодська;
- 4) Озерний: Петроградська, Новгородська;
- 5) Середнє Поволжя: Пензенська, Симбірська, Казанська;
- 6) Нижнє Поволжя: Саратовська, Самарська, Астраханська;
- 7) Північне Приуралля: Пермська;
- 8) Південне Приуралля: Оренбурзька, Уфимська;
- 9) Білорусія та Литва: Гродненська, Смоленська, Мінська, Могилівська, Віленська;
- 10) Прибалтика: Лівонська, Естляндська, Курляндська;
- 11) Лівобережна Україна: Чернігівська, Полтавська, Харківська;
- 12) Правобережна Україна: Київська, Волинська, Подільська;
- 13) Новоросія: Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Бессарабська, Донська область;
- 14) Царство Польське: Люблінська, Седлецька, Сувальська;
- 15) Казахстан і Середня Азія, в т. ч. Казахстан: Акмолінська, Семипалатинська, Тургайська, Уральська, Семиречинська, Сирдар'їнська; Середня Азія: Закаспійська, Самаркандська, Ферганська; Сибір і Далекий Схід, в т. ч. Західний Сибір: Тобольська, Томська;
- 16) Східний Сибір: Іркутська, Єнісейська; Далекий Схід: Амурська, Забайкальська, Приморська, Сахалінська;
- 17) Кавказ, у т. ч. Північний Кавказ: Кубанська, Ставропольська, Терська; Закавказзя: Кутаїська, Сухумський округ, Єреванська, Єлисаветпольська, Тифліська, Батумська, Дагестанська, Бакинська, Карська, Чорноморська;
- 18) Східна Галичина, в т. ч. Львівський, Перемишльський, Санокський, Стрийський, Коломийський, Станіславський, Самбірський, Чортківський, Тернопільський, Березанський, Золочівський, Жолкевський;
- 19) Західна Галичина, в т. ч. Краківський, Вадовичський, Бохнянський, Сандецький, Ясельський, Тарновський, Жешувський;
- 20) Буковина;
- 21) Закарпаття, в т. ч. Берег, Угоча, Шариш, Ципс, Унг, Земплин, Мараморош, Абауй, Торна, Боршодь, Сатмар, Соболч, Гомор.

5. Кількість і розселення українців у губерніях Лівобережної і Правобережної України та Новоросії наприкінці XVIII — початку XX ст. в кордонах кінця XIX ст. (тис. осіб та % до населення регіонів)¹

Регіони, губернії (округи)		1795 р.		1858 р.		1897-1900 рр.		1910-1917 рр.	
		тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
I	Лівобережна Україна	3121,6	93,1	4405,1	90,4	6118,7	80,3	8176,9	81,6
	<i>У тому числі:</i>								
	Чернігівська	918,8	89,0	1248,7	84,8	1526,1	66,4	1707,7	67,4
	Полтавська	1354,8	99,0	1771,7	97,4	2583,1	93,0	3438,4	94,1
	Харківська	848,0	88,9	1384,8	87,5	2009,5	80,6	3030,8	85,7
II	Правобережна Україна	3006,0	87,9	4123,7	79,0	7357,5	76,9	9363,6	77,8
	<i>У тому числі:</i>								
	Київська	1023,4	89,2	1570,1	80,8	2819,1	79,2	3608,1	76,5
	Волинська	1004,4	89,3	1103,9	72,2	2095,6	70,1	2698,7	69,7
	Подільська	978,2	85,1	1449,7	82,9	2442,8	80,9	3056,8	80,1
III	Новоросія	848,3	52,5	2255,0	45,9	4628,9	42,9	6568,9	41,3
	<i>У тому числі:</i>								
	Катеринославська	364,8	79,8	836,9	78,9	1456,4	68,9	2403,9	65,8
	Херсонська	285,8	83,7	753,1	58,6	1462,0	53,5	1807,8	52,7
	Таврійська	25,8	12,5	176,1	25,6	611,1	42,2	900,5	47,1
	Бессарабська	59,2	23,5	202,8	18,9	379,7	19,6	469,2	21,8
	Донська область	112,7	31,3	286,1	31,6	719,7	28,1	987,5	28,1
IV	Слобідська Україна ²	—	—	—	—	6063,9	55,9	—	—

¹ Брук С. І., Кабузан В. М. // Советская этнография. 1981. № 5. С. 23-25; Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Тернопіль, 1996. С. 4-11. (Дані за 1897 р.)

² До неї входять сучасні крайні східні території України, тобто Харківська, Сумська, північ Донецької та Луганської областей, а також південна частина Воронезької і Курської областей та більшість Белгородської області, що переважно заселялися українцями і входять у сучасні межі України та Росії. До загальної кількості населення по Слобідській Україні не ввійшли мешканці північних частин Донецької та Луганської областей.

6. Розселення українців на рідних етнічних землях, які були під владою Австро-Угорської імперії наприкінці XVIII- початку XX ст. (тис. осіб та % до загальної кількості населення)¹

Регіони, губернії (округи)	I ревізія 1719 р.		V ревізія 1795 р.		X ревізія 1858 р.		1897-1900 рр.		1910-1917 рр.	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Австро-Угорська імперія	1290	9,3	2276,4	9,9	2696,7	7,8	3814,9	8,4	4131,8	8,4
I Східна Галичина:	1081	79,2	1677,9	79,9	2017,7	66,6	3019,6	62,7	3293,1	61,7
Львівський	—	—	65,8	49,4	73,4	41,9	133,8	37,5	166,4	37,1
Перемишльський	—	—	141,4	67,7	149,4	62,8	240,8	54,7	260,4	53,7
Самоцький	—	—	112,8	58,2	133,4	53,1	180,7	52,1	182,4	50,6
Стрийський	—	—	132,9	84,8	194,7	78,3	282,7	73,8	319,8	74,3
Коломийський	—	—	194,5	82,4	223,9	79,5	309,0	76,1	330,3	79,4
Станіславський	—	—	169,5	81,9	279,6	74,5	340,2	67,4	378,2	66,1
Самбірський	—	—	176,4	79,1	201,3	74,3	300,4	70,1	330,9	65,8
Чортківський	—	—	145,6	71,3	184,0	66,3	234,7	66,5	235,9	65,6
Тернопільський	—	—	114,4	63,2	139,4	57,6	201,9	54,9	209,7	53,7
Бережанський	—	—	156,2	73,2	160,4	68,3	246,0	66,3	277,3	67,3
Золочівський	—	—	129,5	67,4	170,6	61,8	302,1	62,5	331,4	63,0
Жолкевський	—	—	145,1	74,5	167,7	70,1	247,8	66,1	270,5	65,8
II Західна Галичина	47,0	5,7	72,6	5,7	67,7	4,2	86,2	3,4	86,5	3,2
Краківський	—	—	—	—	—	—	1,0	0,1	1,9	0,1
Вадовицький	—	—	—	—	—	—	0,3	0,1	0,4	0,1
Богнянський	—	—	—	—	—	—	0,3	0,1	0,4	0,1
Сандецький	—	—	24,7	13,7	25,0	11,5	28,7	8,8	28,5	8,2
Ясенський	—	—	39,2	21,1	34,5	16,3	43,8	14,3	42,7	13,7
Тарновський	—	—	—	—	—	—	0,6	0,1	0,9	0,2
Жешувський	—	—	8,8	4,0	8,2	2,8	11,5	2,3	11,7	2,3

¹ Брук С. М., Кабузан В. М. Численность расселения украинского этноса в XVIII — начале XX ст. // Советская этнография. 1981. № 5. С. 20, 25.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
III. Буковина	27,0	5,0	123,8	73,7	188,3	40,9	297,3	40,8	305,1	38,1
IV. Закарпаття	135,0	27,0	402,1	31,1	423,0	24,0	411,3	15,3	447,1	15,7
<i>Берег</i>	—	—	50,8	79,0	95,0	51,5	95,3	45,7	100,9	42,6
<i>Угоча</i>	—	—	16,6	61,5			32,7	39,3	34,4	37,5
<i>Шарш</i>	—	—	52,3	30,6	42,3	27,6	34,1	19,5	38,5	22,0
<i>Ципс</i>	—	—	21,0	13,9	20,8	12,5	14,3	8,3	12,3	7,1
<i>Унг</i>	—	—	51,5	88,5	51,0	51,0	55,7	26,4	61,7	38,1
<i>Мараморош</i>	—	—	75,2	87,4	97,4	52,5	143,6	46,4	159,5	44,0
<i>Абауй</i>	—	—	17,6	14,4	13,0	8,6	—	—	—	—
<i>Торна</i>	—	—	1,2	6,8	—	—	—	—	—	—
<i>Боршодь</i>	—	—	10,0	3,5	9,8	5,7	—	—	—	—
<i>Сатмар</i>	—	—	9,5	6,4	13,0	5,7	—	—	—	—
<i>Соболч</i>	—	—	2,9	2,7	5,4	3,7	—	—	—	—
<i>Гомор</i>	—	—	3,3	2,4	9,0	1,9	—	—	—	—

7. Кількість та питома вага населення колишнього СРСР, Росії, України, Білорусі та регіонів¹

(млн. осіб — чисельник, % — знаменник)

Республіка	Рік									
	1926	1937	1939	1940	1959	1970	1979	1989	1991	2001
СРСР	147	161,8	170,6	194,1	208,8	241,7	262,4	286,7	290,1	—
Росія	<u>93,5</u> 63,6	<u>103,9</u> 64,2	<u>109,4</u> 64,1	<u>110,1</u> 56,7	<u>117,5</u> 56,7	<u>130,1</u> 53,6	<u>137,6</u> 52,4	<u>147,4</u> 51,4	<u>147,9</u> 51,0	—
Україна	<u>29,0*</u> 19,7	<u>28,4*</u> 17,5	<u>30,9*</u> 18,1	<u>41,3</u> 21,3	<u>41,9</u> 19,9	<u>47,1</u> 19,5	<u>49,8</u> 19,0	<u>51,7</u> 18,0	<u>51,9</u> 17,9	48,5
Білорусь	<u>5,0</u> 3,4	<u>5,2</u> 3,2	<u>5,6</u> 3,3	<u>9,0</u> 4,6	<u>8,1</u> 3,9	<u>9,0</u> 4,2	<u>9,6</u> 3,7	<u>10,2</u> 3,6	<u>10,3</u> 3,6	9,95
Азербайджан, Вірменія, Грузія	<u>5,9</u> 4,0	<u>7,6</u> 4,7	<u>8,0</u> 4,7	<u>8,2</u> 4,2	<u>9,4</u> 4,4	<u>12,3</u> 5,1	<u>14,1</u> 5,4	<u>15,7</u> 5,5	<u>16,1</u> 5,5	16,1
Латвія, Литва, Естонія	—	—	—	<u>5,9</u> 3,0	<u>6,0</u> 2,9	<u>6,9</u> 2,9	<u>7,4</u> 2,8	<u>8,0</u> 2,8	<u>8,0</u> 2,7	—
Казахстан, Киргистан, Туркменістан, Таджикистан, Узбекистан	<u>13,7</u> 9,3	<u>14,9</u> 9,2	<u>16,7</u> 9,8	<u>17,1</u> 8,0	<u>23,0</u> 11,0	<u>32,8</u> 13,5	<u>40,2</u> 15,3	<u>49,3</u> 17,2	<u>51,0</u> 17,6	56,0
Молдова	—	—	—	<u>2,5</u> 1,3	<u>2,9</u> 1,2	<u>3,6</u> 1,2	<u>3,9</u> 1,4	<u>4,3</u> 1,5	<u>4,4</u> 1,5	—

¹ Народное хозяйство СССР за 70 лет. М., 1987. С. 374.

Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989. М., 1991. С. 10-19.

Сборник статистических материалов 1990 г. М., 1991. С. 18-23.

Народне господарство України у 1992 р. К., 1993. С. 48.

Всесоюзная перепись населения СССР 1939 г.: Основные итоги. С. 22. (Підрахунки автора.)

Статистичний щорічник України за 1995 р. К., 1996. С. 49. Дані на 1 січня кожного року.

* Дані наведено без Кримської області. «Факты». 1998. 15 янв.

Населення України 1996 р.: Демографічний щорічник. К., 1997. С. 541.

Населення України: Демографічний щорічник. К., 2003. С. 313. Оскільки протягом 1999 і 2000 рр. чисельність населення Туркменістану не змінювалася, автор вважає припустимим узяти кількість населення у 2001 р. за даними 2000 р.

8. Кількість українців у республіках колишнього СРСР за переписами 1926, 1937, 1939, 1959, 1979 і 1989 рр.¹

Республіка	1926 р.		1937 р.		1939 р.		1959 р.		1979 р.		1989 р.	
	млн. осіб	%	млн. осіб	%	млн. осіб	%	млн. осіб	%	млн. осіб	%	млн. осіб	%
СРСР	31,2	100	26,4	100	28,1	100	37,3	100	42,3	100	44,2	100
Україна	23,2	74,4	22,2	84,0	23,7	84,3	32,2	86,3	36,5	86,2	37,4	84,7
Росія	7,9	25,3	3,1	11,7	3,4	12,1	3,4	9,0	3,7	8,6	4,4	9,9
Білорусь	0,034	—	0,065	0,3	0,104	0,4	0,133	0,4	0,231	0,5	0,290	0,7
Узбекистан	0,025	—	0,020	—	0,071	0,3	0,089	0,2	0,114	0,3	0,154	0,3
Казахстан	0,861	2,8	0,549	2,1	0,658	2,3	0,762	2,0	0,898	2,1	0,856	2,0
Грузія	0,045*	0,1	0,041	0,2	0,046	0,2	0,052	0,1	0,045	0,1	0,051	0,1
Азербайджан	—	—	—	—	0,024	0,1	0,026	0,1	0,026	0,06	0,032	0,07
Литва	—	—	—	—	—	0,1	0,018	—	0,032	0,08	0,044	0,1
Молдова	—	—	—	—	—	—	0,421	1,1	0,561	1,3	0,600	1,4
Латвія	—	—	—	—	—	—	0,029	—	0,067	0,16	0,092	0,21
Киргизстан	0,064	0,2	0,121	0,4	0,137	0,4	0,137	0,4	0,109	0,3	0,108	0,2
Таджикистан	—	—	0,013	—	0,017	—	0,027	—	0,036	0,08	0,041	0,09
Вірменія	—	—	0,003	—	0,005	—	0,006	—	0,009	0,02	0,008	0,02
Туркменістан	0,07	—	—	—	0,022	0,1	0,021	—	0,037	0,1	0,036	0,1
Естонія	—	—	—	—	—	—	0,016	—	0,036	0,1	0,048	0,1

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: РСФСР. М., 1963. С. 320.
Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: Сводный том. М., 1962. С. 184.
Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: Украинская ССР. М., 1963. С. 168.
Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. М., 1926. Вып. IV. С. 2, 3.
Численность и состав населения СССР. М., 1984. С. 71-136.
Национальный состав населения СССР и Всесоюзная перепись 1989 г. М., 1991. С. 54-140. (Підрахунки автора.)

* Подається загальна кількість українців по трьох республіках Закавказзя. В 1926 р. Казахстан і Киргизстан входили до складу РРФСР. Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги. М., 1992. С. 57, 59, 66, 70-78.

9. Загальна кількість населення в Москві, Ленінграді, Алма-Аті та Мінську¹

Місто	Чисельник — загальна кількість населення (в тис.), знаменник — кількість українців у тис. та їх питома вага (в %) за роками			
	1926	1939	1959	1989
Москва	2026	4137	5086	8876
	16,1	90,5	115,5	252,7
	(1,8%)	(2,2%)	(2,3%)	(2,8%)
Ленінград	1614	3191	2900	4991
	10,8	54,7	57,4	151,0
	(0,7%)	(1,7%)	(2,0%)	(3,0%)
Алма-Ата	45,4	230,5	456,5	1121,4
	4,9	16,7	23,0	45,6
	(10,7%)	(7,2%)	(4,8%)	(3,1%)
Мінськ	131,5	238,9	509,5	1607,1
	1,5	6,7	18,3	53,2
	(1,1%)	(2,8%)	(3,6%)	(3,4%)

¹ Народность и родной язык населения СССР. М., 1928. С. 44, 51.
Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. X. Белорусская ССР. М., 1928. С. 214, 215.
Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. VIII. Казахская АССР, Киргизская АССР. М., 1928. С. 148, 149.
Всесоюзная перепись населения СССР: Основные итоги. М., 1992. С. 63, 70, 76.
Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. РСФСР. М., 1963. С. 312, 316.
Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Белорусская ССР. М., 1963. С. 126.
Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР. М., 1963.
Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года. М., 1991. С. 62, 82, 90.
Национальный состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 года. М., 1991. С. 62, 66, 90, 104.

10. Національний склад населення колишньої Української Радянської Соціалістичної Республіки та незалежної України¹

Національність	Рік, млн. осіб										Рік, %									
	1897	1926	1937	1939	1959	1970	1979	1989	2001	1897	1926	1937	1939	1959	1970	1979	1989	2001		
Україна	20,6	29,0	28,4	30,9	41,9	47,1	49,6	51,4	48,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Українці	15,8	23,2	22,2	23,7	32,2	35,3	36,5	37,4	37,5	76,7	80,0	78,2	76,5	76,8	74,3	73,8	72,7	77,7		
Росіяни	2,08	2,7	3,2	4,2	7,1	9,1	10,5	11,3	8,3	10,0	9,3	11,3	13,5	16,9	19,4	21,2	22,2	17,2		
Євреї	1,6	1,6	1,5	1,5	0,84	0,78	0,63	0,49	0,10	8,0	5,4	5,2	4,9	2,0	1,6	1,3	0,9	0,2		
Білоруси	0,07	0,08	0,10	0,2	0,29	0,39	0,41	0,44	0,28	0,3	0,3	0,4	0,5	0,7	0,8	0,8	0,8	6,6		
Молдавани	0,19	0,26	0,22	0,2	0,24	0,27	0,29	0,32	0,26	0,9	0,9	0,8	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5		
Поляки	0,27	0,48	0,42	0,4	0,36	0,29	0,26	0,22	0,14	1,3	1,6	1,6	1,2	0,9	0,6	0,5	0,4	0,3		
Болгари	0,06	0,09	0,07	0,08	0,22	0,23	0,24	0,23	0,20	0,3	0,3	0,3	0,3	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4		
Угорці	—	—	—	—	—	0,16	0,16	0,16	0,16	—	—	—	—	0,5	0,3	0,3	0,3	0,3		
Румуни	—	—	—	—	0,10	0,11	0,12	0,13	0,15	—	—	—	—	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3		
Татари кримські	—	0,18	—	0,22	—	—	—	0,05	0,25	—	—	—	—	—	—	—	—	0,5		
Німці	0,38	0,39	0,40	0,39	—	—	—	0,04	0,03	1,8	1,4	1,4	1,3	—	—	—	—	0,01		

¹ Ітоги Всесоюзной переписи населения 1926 г. М., 1928. Вып. IV. С. 2-22.
Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Харків, 1928. С. XIII—XIV.

Ітоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. М., 1963. С. 168.
Численность и состав населения СССР: По итогам Всесоюзной переписи населения 1979 г. М., 1984. С. 102.

Ітоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. М. Т. IV. С. 152.

Сборник статистических материалов 1990 г. М., 1991. С. 21.

Національний склад населення України: За даними Всесоюзного перепису 1989 р. К., 1991. С. 44. (Підраховано автором.)

Слід врахувати те, що наведена загальна кількість населення та розподіл за національною ознакою за переписом 1897 р. охоплюють не все населення, а також те, що основною ознакою для визначення національності вважалася рідна мова. Оскільки на той час русифікаторська політика на цих землях проводилася вже понад 200 років, то частину українців було віднесено до російського етносу.

Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги. М., 1992. С. 68.

Національний склад населення та його мовні ознаки: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., С. 7.

Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги. М., 1992. С. 66, 68.

На 1939 р. Кримська АРСР входила до складу РРФСР, тому процент кримських татар в УРСР не підраховано.

11. Користування різними мовами населення Української РСР і України в ХХ та на початку ХХІ ст.
(чисельник у тис., знаменник у %)¹

Етнос	1926				1959			
	З них рідною мовою	З них українською мовою як рідною	З них російською як рідною	Разом	З них рідною мовою	З них українською мовою як рідною	З них російською як рідною	Разом
Українці	<u>21848,6</u> 94,1	—	<u>1288,9</u> 5,6	<u>23218,9</u> —	<u>30072,4</u> 93,5	—	<u>2075,5</u> 6,5	<u>32158,4</u> —
Росіяни	<u>2627,4</u> 98,1	<u>37,1</u> 1,4	—	<u>2677,2</u> —	<u>6958,9</u> 98,1	<u>130,6</u> 1,8	—	<u>7090,8</u> —
Білоруси	<u>14,9</u> 19,7	<u>4,4</u> 5,8	<u>55,7</u> 73,5	<u>75,8</u> —	<u>107,0</u> 36,8	<u>26,6</u> 9,0	<u>157,2</u> 54,0	<u>290,9</u> —
Євреї	<u>1195,7</u> 75,9	<u>14,1</u> 0,9	<u>356,2</u> 22,6	<u>1574,4</u> —	<u>142,2</u> 16,9	<u>23,4</u> 2,8	<u>671,4</u> 79,9	<u>840,3</u> —
	1989				2001			
Українці	<u>32825,4</u> 87,7	—	<u>4578,4</u> 12,2	<u>37419,0</u> —	<u>31970,3</u> —	<u>5544,7</u> 14,8	—	<u>37542,0</u> —
Росіяни	<u>11172,5</u> 98,3	<u>177,5</u> 1,6	—	<u>11355,6</u> —	<u>7993,8</u> 95,8	—	<u>328,2</u> 3,9	<u>8334,1</u> —
Білоруси	<u>156,2</u> 35,5	<u>40,8</u> 9,3	<u>242,7</u> 55,2	<u>440,0</u> —	<u>54,6</u> 19,8	<u>172,6</u> 62,5	<u>48,2</u> 17,5	<u>275,8</u> —
Євреї	<u>34,6</u> 7,1	<u>10,1</u> 2,0	<u>440,7</u> 90,6	<u>486,3</u> —	<u>3,2</u> 3,1	<u>86,0</u> 83,0	<u>13,4</u> 13,4	<u>103,6</u> —

¹ Всесоюзний перепис людності 1926 року. Т. XI. М., 1926. С. 9.

Ітоги Всеукраїнської переписи населення 1959 г. (Українська ССР). М., 1963. С. 168.

Національний склад населення СССР: Всесоюзная перепись 1989 г. М., 1991. С. 78.

Національний склад населення України та його мовні ознаки: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003. С. 61.

12. Користування українців в СРСР і Україні своєю мовою як рідною¹
(чисельник — у %, знаменник — у млн.)

	1926	1937	1959	1970	1979	1989	2001
I. Загальна кількість українців в СРСР	31,2	26,4	37,3	40,8	42,3	44,2	—
з них рідною мовою вважають українську	$\frac{88,1}{27,5}$	—	$\frac{87,7}{32,7}$	$\frac{85,5}{34,9}$	$\frac{82,9}{35,1}$	$\frac{80,1}{35,8}$	—
II. Загальна кількість населення України	29,0	28,4	41,9	47,1	49,8	51,4	48,5
а) з них українців	23,2	22,2	32,2	35,3	36,5	37,4	37,5
б) з українців свою мову вважають рідною	$\frac{95,7}{22,2}$	—	$\frac{93,5}{30,1}$	$\frac{91,2}{32,3}$	$\frac{89,0}{32,5}$	$\frac{87,7}{32,8}$	$\frac{85,2}{32,0}$
III. Загальна кількість українців, що мешкають в СРСР, крім тих, що в Україні	8	—	—	5,1	5,5	5,8	6,8
з них рідною мовою вважають українську	$\frac{58,8}{4,7}$	—	$\frac{50,1}{2,6}$	$\frac{47,3}{2,6}$	$\frac{44,8}{2,6}$	$\frac{44,1}{3,0}$	—

¹ Всесоюзная перепись населения 1926 г. М., 1928. Вып. IV.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: Сводный том. М., 1962. С. 184.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: Украинская ССР. М., 1963. С. 168, 192.

Численность и состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. М., 1984. С. 71, 102.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. Т. IV. М., 1973. С. 12, 20, 152.

Население СССР. М., 1974. С. 84.

Национальный состав населения СССР. М., 1991. С. 120. (Підраховано автором.)

Різниця між українцями, що мешкають на території СРСР, і тими, що в Україні, становить кількість їх у Союзі, окрім нашої республіки. Різниця між українцями Союзу і України, для яких рідна мова — українська, становить кількість тих, для яких вона нерідна, тобто тих, що від неї відмовилися. Питома вага українців за межами Союзу щодо тих, для яких рідна мова — українська, становить частку тих, що зберегли рідну мову за межами України.

Национальный состав населения Украины та його мовні ознаки: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003. С. 10.

13. Кількість населення України по областях в 1939, 1959, 1989, 1993 та 2001 рр.¹
(тис. осіб — чисельник, % — знаменник)

Область	Рік				
	1939	1959	1989	1993	2001
1	2	3	4	5	6
Україна	40468,9/100	41869,0/100	51700/100	52244,1/100	48457,1/100
Вінницька	2278,2/5,6	2142,0/5,1	1921,0/3,7	1911,9/3,7	1777,2/3,6
Волинська	1031,7/2,6	890,5/2,2	1058,0/2,1	1077,6/2,1	1060,7/2,2
Дніпропетровська	2272,6/5,6	2705,0/6,5	3870,0/7,5	3936,4/7,5	3567,6/7,3
Донецька	3103,2/7,7	4262,0/10,2	5312,0/10,3	5365,8/10,3	4841,1/10,0
Житомирська	1689,0/4,2	1603,6/3,8	1538,0/3,0	1510,8/2,9	1389,5/2,8
Закарпатська	—	920,2/2,2	1246,0/2,4	1281,4/2,5	1258,3/2,5
Запорізька	1388,8/3,4	1464/3,5	2074/4,0	2116,1/4,0	1929,2/4,0
Івано-Франківська	1281,9/3,2	1094,6/2,6	1413/2,7	1461,0/2,8	1409,8/2,9
Київська	1715,9/4,2	1718,8/4,1	1821,7/3,5	1937,9/3,7	1821,1/3,8
Кіровоградська	1185,1/2,9	1217,9/2,9	1228,0/2,4	1251,2/2,4	1133,1/2,3
Луганська	1837,2/4,5	2452,2/5,8	2857,0/5,6	2886,0/5,5	2546,2/5,2
Львівська	2452,1/6,0	2107,9/5,0	2727,0/5,3	2776,9/5,3	2626,5/5,4
Миколаївська	919,2/2,3	1013,8/2,4	1328,0/2,6	1360,3/2,6	1264,7/2,5

¹ Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги. М., 1992. С. 68,70.

Национальный состав населения Украины. Ч. II, К., 1992. С. 4, 5.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: Украинская ССР. М., 1963. С. 16,20.

Кількість та територіальне розміщення населення України: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. К., 2003. С. 13. Київська область подається без міста Києва.

Дані наведені з урахуванням населення смт Пуща-Водиця, що увійшло в межі Києва у 2001 році.

1	2	3	4	5	6
Одеська	2066,4/5,1	2026,6/4,8	2624,0/5,1	2639,2/5,1	2469,1/5,1
Полтавська	1896,1/4,7	1631,7/3,9	1749,0/3,4	1770,1/3,4	1630,1/3,4
Рівненська	1057,6/2,6	926,2/2,3	1164,0/2,3	1189,2/2,3	1173,3/2,3
Сумська	1706,7/4,2	1513,7/3,6	1427,0/2,8	1432,2/2,8	1299,7/2,7
Тернопільська	1413,3/3,5	1085,6/2,6	1164,0/2,3	1180,3/2,3	1142,4/2,3
Харківська	2555,6/6,3	2520,1/6,0	3175,0/6,2	3182,1/6,1	2914,2/6,0
Херсонська	742,9/1,9	824,2/2,1	1237,0/2,4	1282,1/2,5	1175,1/2,3
Хмельницька	1739,1/4,3	1611,4/3,8	1522,0/3,0	1527,2/2,9	1430,8/3,0
Черкаська	1576,1/3,9	1503,3/3,4	1527,0/3,0	1536,2/2,3	1403,0/2,8
Чернівецька	812,3/2,0	774,1/1,8	941,0/1,8	945,8/1,8	922,8/1,9
Чернігівська	1777,3/4,4	1553,8/3,8	1413,0/2,7	1393,9/2,7	1245,2/2,5
Автономна Республіка Крим	1123,8/2,8	1201,5/2,9	1413,0/2,7	2638,8/5,0	2410,8/5,0
м. Київ (окремо від області)	846,7/2,1	1104,3/2,6	2035,3/3,9	2654,6/5,1	2024,1/4,2
м. Севастополь (в складі області)	114,3/0,3	148,0/0,4	395,2/1,2	416,1/0,8	377,1/0,8

14. Розподіл населення областей України за найбільш численними національностями (%)¹

Область	Українці				Росіяни				Євреї			
	1939	1959	1989	2001	1939	1959	1989	2001	1939	1959	1989	2001
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Українська РСР	76,5	76,8	72,7	77,6	13,5	16,9	22,2	17,2	4,9	2,0	0,9	0,2
Вінницька	86,1	92,1	91,5	94,9	4,5	4,4	5,9	3,8	6,2	2,4	1,4	0,2
Волинська	—	94,6	94,6	96,9	—	4,2	4,4	2,4	білоруси			
									—	2,3	0,5	0,3
Дніпропетровська	79,7	77,8	71,6	79,3	11,4	17,2	24,2	17,6	5,7	2,7	1,3	0,4
Донецька	59,3	55,6	50,7	56,9	31,3	40,6	43,6	38,2	греки			
									3,1	2,2	1,6	1,6
Житомирська	77,8	85,0	84,9	90,3	5,1	5,4	7,9	5,0	поляки			
									7,4	6,4	4,5	3,5
Закарпатська	—	74,6	78,4	80,5	—	3,3	4,0	2,5	мадяри			
									—	15,9	12,5	12,1
Запорізька	66,2	68,4	63,1	70,8	21,2	26,6	32,0	24,7	болгари			
									2,7	1,4	1,7	1,4
Івано-Франківська	—	93,6	95,0	97,5	—	3,7	4,0	1,8	поляки			
									—	0,8	0,2	0,1
Київська (без Києва)	91,3	93,0	89,4	92,5	3,7	4,8	8,7	6,0	2,7	0,9	0,4	0,1
Кіровоградська	87,4	88,5	85,3	90,1	7,6	8,4	11,7	7,5	молдовани			
									2,2	0,8	0,9	0,7

¹ Ітоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: Украинская ССР. М., 1963. С. 16; 174-179. (Підраховано автором.)

Національний склад населення України. Ч. II. К., 1992. С. 1-7.

Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги. — М., 1992. — С. 68-70.

У Луганській області в 1939 р. четвертим за кількістю національним загоном були німці — 1,1%, Житомирській — 3-ми були поляки — 6,2%; Запорізькій — 3-ми були німці — 5,6%; Кіровоградській — 4-ми були молдавани — 1,1%; Миколаївській — 4-ми були німці — 3,8%; Одеській — 4-ми були німці — 5,6%; Донецькій — 3-ми були греки — 3,1%; Сумській — 3-ми були євреї — 1,0%; Харківській — 4-ми були поляки — 0,4%; в Кримській — 2-ми були татари — 19,4%, 4-ми — євреї — 5,8%.

Національний склад населення України та його мовні ознаки: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003. С. 126-151.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Кримська	13,7	22,3	26,7	24,3	49,6	71,5	65,6	58,3	5,8	2,2	0,7	0,2
Луганська	63,3	58,0	51,9	58,0	32,5	41,8	44,8	39,0	білоруси			
									1,1	1,2	1,2	0,8
Львівська	—	86,3	90,4	94,8	—	8,6	7,2	3,6	поляки			
									—	3,7	1,0	0,8
Миколаївська	71,8	81,4	75,6	81,9	14,5	13,8	19,4	14,9	молдавани			
									5,5	—	1,3	1,0
Одеська	58,7	55,2	54,6	62,8	16,1	21,1	27,4	20,7	14,2	6,0	2,6	0,5
Полтавська	91,6	93,2	87,2	91,4	5,0	5,1	10,2	7,2	білоруси			
									0,3	0,9	0,5	0,4
Рівненська	—	93,4	93,3	95,9	—	4,2	4,6	2,6	—	1,6	1,4	1,0
Сумська	87,2	88,1	85,5	88,8	11,0	11,1	13,3	9,4	—	—	0,4	0,3
Тернопільська	—	94,5	96,8	97,8	—	2,5	2,9	1,2	поляки			
									—	2,2	0,6	0,3
Харківська	71,3	68,7	62,8	70,7	21,5	26,4	33,2	25,6	білоруси			
									—	0,3	0,7	0,5
Херсонська	—	81,1	75,7	82,0	—	15,5	20,2	14,1	—	0,8	1,0	0,7
Хмельницька (Кам'янець- Подільська)	82,9	90,0	90,4	93,9	3,6	3,9	5,8	3,6	поляки			
									—	7,4	2,4	1,6
Черкаська	—	94,0	90,5	93,1	—	4,5	8,0	5,4	—	0,8	0,4	0,1
Чернівецька	—	66,9	70,8	75,0	—	6,6	9,0	7,3	румунни			
									—	10,3	10,7	12,5
Чернігівська	92,1	94,8	91,5	93,5	4,5	3,9	6,8	5,0	білоруси			
									—	1,0	1,1	0,8
м. Київ	53,2	60,4	72,5	82,2	16,5	23,1	20,9	13,1	26,5	13,9	3,9	—

15. Національний склад регіонів України
за переписом 17 грудня 1926 року¹
(кількість населення, тис. осіб — чисельник, % — знаменник)

	Національність					
	Усе населення	Українці	Росіяни	Євреї	Поляки	Німці
I. Полісся (округи: Волинська, Глухівська, Конотопська, Коростенська, Чернігівська)	$\frac{2959}{100}$	$\frac{2392,7}{80,7}$	$\frac{190,3}{6,4}$	$\frac{146,7}{5,0}$	$\frac{129,0}{4,4}$	$\frac{82,1}{2,8}$
II. Правобережжя (округи: Бердичівська, Білоцерківська, Вінницька, Гуманська, Кам'янецька, Київська, Могилівська, Проскурівська, Тульчинська, Шевченківська, Шепетівська)	$\frac{8998,0}{100}$	$\frac{7741,9}{86,0}$	$\frac{230,2}{2,6}$	$\frac{682,8}{7,6}$	$\frac{282,3}{3,1}$	$\frac{13,8}{0,2}$
III. Лівобережжя (округи: Кременецька, Куп'янська, Луб'янська, Ніжинська, Озлемська, Полтавська, Прилуцька, Роменська, Сумська, Харківська)	$\frac{7066,9}{100}$	$\frac{6204,8}{87,7}$	$\frac{605,8}{8,6}$	$\frac{197,4}{2,8}$	—	—
IV. Гірничий підрайон (округи: Артемівська, Луганська, Сталінська)	$\frac{2036,2}{100}$	$\frac{1221,8}{59,8}$	$\frac{639,2}{31,3}$	$\frac{40,7}{2,0}$	—	$\frac{37,5}{1,8}$
V. Дніпрянський промисловий район (округи: Дніпропетровська, Запорізька, Криворізька)	$\frac{2391}{100}$	$\frac{1983,4}{84,5}$	$\frac{213,7}{8,8}$	$\frac{112,6}{4,7}$	—	$\frac{45,1}{1,8}$
VI. Степ (округи: Зинов'ївська, Маріупольська, Мелітопольська, Миколаївська, Одеська, Первомайська, Старобельська, Херсонська, Молдавська АРСР)	$\frac{5568,2}{100}$	$\frac{3674,1}{65,9}$	$\frac{798,1}{14,3}$	$\frac{394,2}{7,1}$	$\frac{34,5}{0,6}$	$\frac{205,5}{3,7}$

¹ Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Харків, 1928. С. 5-18. (Проценти підраховано автором).

16. Склад населення Автономної Республіки Крим за найчисленнішими національностями¹

	Рік									
	1926		1939		1959		1989		2001	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Усе населення	713,8	100,0	1126,4	100,0	1202,0	100,0	2035,3	100,0	2024,1	100,0
У тому числі:										
Росіяни	301,4	42,2	558,5	49,6	858,3	71,5	1335,5	65,6	1180,4	58,3
Кримські татари	179,0	25,1	218,9	19,4	—	—	38,1	1,9	243,4	12,0
Українці	77,4	10,9	154,1	13,7	267,7	22,3	544,2	26,7	432,2	24,3
Німці	43,6	6,2	51,3	4,6	—	—	2,2	0,1	2,5	0,1
Євреї	39,9	5,6	65,5	5,8	26,4	2,2	18,0	0,7	4,5	0,2
Греки	16,0	2,2	20,7	1,8	—	—	2,5	0,1	2,8	0,1
Білоруси	—	—	6,7	1,0	21,7	1,8	42,5	2,1	29,3	1,4
Болгари	11,3	1,6	15,3	1,4	—	—	1,8	1,9	1,9	0,1
Вірмени	10,7	1,5	12,9	1,1	—	—	2,4	0,1	8,8	0,4

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1926 г. М., 1928. Вып. IV. С. 78.
Итоги Всесоюзной переписи населения 1939 г.: Основные итоги. М., 1992. С. 68.
Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. М., 1963. С. 178.
Национальный состав СССР. М., 1991. С. 82.
Национальный состав населения Украины та його мовні ознаки: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. К., 2003. С. 125.

17. Чисельність населення і питома вага окремих народів у м. Києві наприкінці XIX — на початку XXI ст.

(тис. осіб — чисельник, % — знаменник)¹

Загальна кількість населення Києва (тис. осіб):

1897 р. — 247,4; 1917 р. — 467,6; 1920 р. — 366,0; 1923 р. — 398,0; 1926 р. — 512,0; 1939 р. — 846,7; 1959 р. — 1104,3; 1989 р. — 2572,2; 2001 р. — 2567,0.

	Українці										Росіяни										Євреї									
	1897	1917	1920	1923	1926	1939	1959	1979	1989	2001	1897	1917	1920	1923	1926	1939	1959	1979	1989	2001	1897	1917	1920	1923	1926	1939	1959	1979	1989	2001
22,0	54,4	16,4	14,2	25,6	24,5	53,2	60,1	68,7	72,5	82,2	56,0	49,5	46,9	36,2	42,3	16,5	23,0	22,4	20,9	13,1	12,8	18,6	32,0	31,7	27,4	26,5	13,9	6,2	3,9	0,7
1897	1917	1920	1923	1926	1939	1959	1979	1989	2001	1897	1917	1920	1923	1926	1939	1959	1979	1989	2001	1897	1917	1920	1923	1926	1939	1959	1979	1989	2001	

¹ Історія Національної Академії наук України 1918–1998 рр. «Фенікс», 2000. С. 6, 7, 12–14.

Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Національний і віковий склад населення, рідна мова та кількість населення / Центральне статистичне управління УСРР. Харків, 1928. С. X.

Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: Предварительные итоги. Вып. 2. Города и населения городского типа. М., 1927. С. 41.

Национальный состав населения Украины та його мовні ознаки: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / Державний комітет статистики України. К., 2003. С. 151.

18. Національний склад населення м. Севастополя
(в тис. — чисельник, в % — знаменник)¹

Націо- нальність	1926 р.			1937 р.			1959 р.			1989 р.			2001 р.		
	Все населення	Свою мову рідною	Російську мову рідною	Все населення	Свою мову рідною	Російську мову рідною	Все населення	Свою мову рідною	Російську мову рідною	Все населення	Свою мову рідною	Російську мову рідною	Все населення	Свою мову рідною	Російську мову рідною
Все населення	68,003	—	—	88,740	—	—	148,0	—	—	395,2	—	—	377,2	—	—
Українці							25,2			81,8			84,4		
Кримські татари							17,0			20,7			22,4		
Росіяни							—			0,3			1,9		
Білоруси							113,7			294,0			269,9		
Євреї							77,0			74,4			71,6		
							1,9			7,5			5,9		
							1,3			1,9			1,6		
							3,1			2,8			1,0		
							2,1			0,7			0,3		

19. Склад населення світу та регіонів за статтю²

Регіон	Чоловіки, %			Різниця між кількістю чоловіків і жінок	
	На кінець 50-х років	На кінець 60-х років	У 2000 році	На кінець 60-х років, млн. осіб	У 2000 році, млн. осіб
Весь світ	50,3	50,2	50,4	+ 12	+ 43
СРСР	45,0	46,1	—	- 19	—
Зарубіжна Європа	48,2	48,4	48,3	- 15	- 25
Зарубіжна Азія	51,4	51,3	51,1	+ 50	+ 80
Африка	49,8	50,0	49,9	- 0,5	- 2
Америка	49,7	49,6	51,0	- 4	- 9
Австралія та Океанія	50,1	50,1	50,0	+ 0,3	0,0

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: Украинская ССР. М., 1963. С. 178; Національний склад населення України та його мовні ознаки: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. К., 2003. С. 26, 240; Итоги Всесоюзной переписи населения 1937 г.: Краткие итоги. М., 1991. С. 64, 89.

² Народонаселение стран мира. М., 1974. С. 225; Demographic Year Book. 1999 United Nation. (Naties New York, 2001). С. 89, 90. За 2000 р. наведено дані в цілому по Європі та Азії.

20. Питома вага жінок у складі населення СРСР та союзних республік (%)¹

Республіка	Рік						
	1897	1926	1939	1940	1959	1989	2001
СРСР	50,3	51,6	52		55	52,9	
Росія		52,4	53		55	53,3	
Україна	49,7	51,4	52,2		56	53,9	53,7
Білорусь		51,0	52		56	53,2	
Узбекистан		47,1	48		52	50,6	
Казахстан		48,8	48		53	51,6	
Грузія		49,4	50		54	52,6	
Азербайджан		47,6	49		52	51,2	
Литва			52		54	52,7	
Молдова			50		54	52,4	
Латвія			53		56	53,5	
Киргизстан		48,0	49		53		
Таджикистан		47,0	48		51	50,3	
Вірменія		49,1	49		52	51	
Туркменістан		46,8	48		52	50,7	
Естонія			53		56	53,3	

¹ Народное хозяйство СССР за 70 лет. М., 1987. С. 380-381.

Статистика населения с основами демографии. М., 1990. С. 72.

Всесоюзная перепись населения 1926 г. М., 1928. Вып. IV. С. 16, 23, 71, 83.

Женщины в СССР. М., 1989. С. 10.

Народне господарство України. К., 1992. С. 48.

Бондаренко В. В., Дараган М. В. Переписи населення в СРСР. К., 1958. С. 24.

Статистичний щорічник України за 1996 рік. К., 1997. С. 369. (Підраховано автором).

Статеві-віковий склад населення України: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003. С. 13.

**21. Склад населення колишнього СРСР і союзних республік
за віковими групами в 1939, 1959, 1989, 2001 рр. (%)¹**

	Розподіл населення за віковими групами														
	Молодші від працездатного віку					Працездатного віку					Старші від працездатного віку				
	1926	1939	1959	1989	2001	1926	1939	1959	1989	2001	1926	1939	1959	1989	2001
СРСР		37,7	30,4	27,2			53,6	57,4	55,6			8,7	12,2	17,1	
Росія			30,0	24,5				58,3	56,9				11,7	18,5	
Україна	39,7	34,8	27,0	23,0	18,1	52,7	57,1	59,5	55,8	58,1	7,6	8,1	13,5	21,2	23,8
Білорусь			31,2	24,5				55,3	56,0				13,5	19,5	
Узбекистан			38,8	42,9				49,2	40,1				12,0	8,0	
Казахстан			36,4	33,7				53,5	55,1				10,1	11,1	
Грузія			30,2	26,4				56,2	56,3				13,6	17,3	
Азербайджан			38,1	34,1				51,4	55,4				10,5	9,9	
Молдова			34,7	29,5				55,2	55,2				10,1	15,3	
Литва			28,6	24,1				56,8	56,9				14,6	19,0	
Латвія			23,3	22,7				58,2	56,6				18,5	20,0	
Киргизстан			37,9	39,5				49,8	50,3				12,3	10,1	
Таджикистан			39,9	45,0				50,2	47,4				9,9	7,6	
Вірменія			37,8	32,1				52,2	56,2				10,0	11,6	
Туркменістан			39,1	42,7				50,6	49,7				10,1	7,6	
Естонія			23,9	23,7				57,4	56,2				18,7	20,1	

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: СССР. М., 1962. С. 98, 99.

Склад населення Української РСР за статтю та віком на 12 січня 1989 р. (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.). К., 1990. С. 6, 7.

Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. М., 1928. Вып. VII. С. 38-42. (Підраховано автором).

Вопросы демографии. К., 1968. С. 14.

Народне господарство України. К., 1993. С. 56.

Статистичний щорічник України за 2002 р. К., 2003. С. 378.

**22. Шлюби та розлучення в СРСР і деяких республіках
(на 1000 населення)**

(кількість шлюбів — чисельник, розлучень — знаменник)¹

Республіка	Рік								
	1940	1950	1960	1970	1980	1989	1991	2001	
СРСР	$\frac{6,3}{1,1}$	$\frac{11,6}{0,4}$	$\frac{12,1}{1,3}$	$\frac{9,7}{2,6}$	$\frac{10,3}{3,5}$	$\frac{9,4}{3,4}$	—	—	
Україна	$\frac{7,3}{0,9}$	$\frac{11,7}{0,3}$	$\frac{10,7}{1,2}$	$\frac{9,8}{2,9}$	$\frac{9,3}{3,6}$	$\frac{9,5}{3,7}$	$\frac{9,5}{3,9}$	$\frac{6,4}{3,7}$	
Росія	$\frac{5,5}{0,9}$	$\frac{12,0}{0,5}$	$\frac{12,5}{1,5}$	$\frac{10,0}{3,1}$	—	$\frac{11,1}{4,3}$	—	—	
Грузія	$\frac{5,1}{1,0}$	$\frac{8,9}{0,1}$	$\frac{10,6}{0,4}$	$\frac{7,5}{1,0}$	—	$\frac{7,0}{1,4}$	—	—	
Узбекистан	$\frac{7,4}{2,8}$	$\frac{10,2}{0,1}$	$\frac{13,4}{0,3}$	$\frac{8,8}{1,1}$	—	$\frac{10,0}{1,5}$	—	—	

¹ Население СССР. М., 1989. С. 111.

Народное хозяйство СССР за 70 лет. М., 1987. С. 404.

Народонаселение стран мира. М., 1974. С. 105, 121, 122.

Народне господарство України. К., 1992. С. 63.

Населення України: Демографічний щорічник. К., 1995. С. 69.

Чуйко Л. / День. 1997. 7 лют.

Склад населення України за шлюбним станом: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. К., 2003. С. 34—36.

23. Середній розмір сім'ї в республіках СРСР¹

Республіка	1959	1989	2001
СРСР	3,7	3,5	—
Україна	3,5	3,2	3,2
Узбекистан	4,6	5,5	—
Азербайджан	4,5	4,8	—
Таджикистан	4,7	6,1	—
Вірменія	4,8	4,7	—
Киргизстан	4,2	4,7	—
Білорусь	3,7	3,2	—
Росія	3,6	3,2	—
Туркменістан	4,5	5,6	—
Грузія	4,1	4,1	—
Молдова	3,8	3,4	—
Литва	3,6	4,8	—
Латвія	3,2	3,4	—
Естонія	3,1	3,1	—

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. СССР: Сводный том. М., 1962. С. 243.

Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. М., 1990. С. 32.

Сім'я в Україні: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. К., 2003. С. 225.

24. Кількість сімей і групування їх за розмірами в 1939—1989 рр.¹

Республіка	Рік	Загальна кількість сімей, тис.	У тому числі за кількістю осіб, %				
			2	3	4	5	6 і більше
СРСР	1939	37486,0	20,1	22,9	21,9	16,2	18,9
	1959	58333,5	26,1	26,0	27,1	13,4	12,8
	1989	73078,0	31,3	25,9	24,4	9,5	8,9
Україна	1939	7184,8	21,1	25,3	24,1	15,9	13,6
	1959	10627,2	28,1	27,4	22,6	12,8	9,1
	1989	14057,0	35,1	26,9	24,1	8,7	5,2
	2001	13479,3	35,6	29,5	21,2	8,0	5,7
Узбекистан	1939	1360,7	16,3	22,2	22,2	17,0	22,3
	1959	1682,2	16,4	19,1	19,2	16,5	28,8
	1989	3415,0	11,9	12,7	16,7	14,9	43,8
Таджикистан	1939	296,7	14,5	18,9	20,2	17,0	29,4
	1959	397,3	15,2	18,4	18,9	16,3	31,2
	1989	799,0	11,1	11,4	14,4	12,9	50,2
Туркменістан	1939	262,3	18,2	22,1	20,8	15,5	23,4
	1959	312,7	18,3	19,6	18,7	15,8	27,6
	1989	598,0	11,9	13,1	16,4	14,0	44,6

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1939 г.: Основные итоги. М., 1992. С. 91. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. СССР: Сводный том. М., 1962. С. 242, 243.

По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. М., 1990. С. 32.

Розподіл індивідуальних домогосподарств за розміром по районах України: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. К., 2003. С. 11.

25. Народжуваність, смертність та природний приріст населення (на 1000 населення) (осіб)¹

Республіка	Кількість народжених					Кількість померлих					Природне зростання										
	1940	1950	1960	1966	1990	1991	2001	1940	1950	1960	1966	1990	1991	2001	1940	1950	1960	1966	1990	1991	2001
СРСР	31,2	26,7	24,9	20,0	16,8	—	—	18,0	9,7	7,1	9,8	10,3	—	—	13,2	17,0	17,8	10,2	6,5	—	—
Росія	33,0	26,9	23,2	17,2	13,4	—	—	20,6	10,1	7,4	10,4	11,2	—	—	12,4	16,8	15,8	6,8	2,2	—	—
Україна	27,3	22,8	20,5	15,5	12,6	7,7	7,7	14,3	8,5	6,9	11,1	12,1	12,9	15,3	13,0	14,3	13,6	4,4	0,5	-0,8	-7,6
Білорусь	26,8	25,5	24,4	17,1	13,9	—	—	13,1	8,0	6,6	9,7	10,7	—	—	13,7	17,5	17,8	7,4	3,2	—	—
Узбекистан	33,8	30,9	39,8	37,8	33,7	—	—	13,2	8,8	6,0	6,0	6,1	—	—	20,6	22,1	33,8	30,8	27,6	—	—
Казахстан	40,3	37,6	37,2	25,5	21,7	—	—	21,4	11,7	6,6	7,4	7,7	—	—	19,4	25,9	30,6	18,1	14,0	—	—
Грузія	27,4	23,5	24,7	18,7	17,0	—	—	8,8	7,6	6,5	8,8	8,4	—	—	18,6	15,9	18,2	9,9	8,6	—	—
Азербайджан	29,4	31,2	42,6	27,6	26,4	—	—	14,7	9,6	6,7	6,7	6,2	—	—	14,7	21,6	35,9	20,9	20,2	—	—
Литва	23,0	23,6	22,5	16,5	15,3	—	—	13,0	12,0	7,8	9,9	10,7	—	—	10,0	11,6	14,7	6,6	4,6	—	—
Молдова	26,6	38,9	29,3	22,7	17,7	—	—	16,9	11,2	6,4	9,7	9,7	—	—	9,7	27,7	22,9	13,0	8,0	—	—
Латвія	19,3	17,0	16,7	15,9	14,1	—	—	15,7	12,4	10,0	11,9	13,0	—	—	3,6	4,6	6,7	4,0	1,1	—	—
Киргизстан	33,0	32,4	36,9	32,6	29,3	—	—	16,3	8,5	6,1	7,1	7,0	—	—	16,7	23,9	30,3	25,5	22,3	—	—
Вірменія	41,2	32,1	40,1	24,0	24,0	—	—	13,8	8,5	6,8	5,7	6,6	—	—	27,4	23,6	33,3	18,3	17,4	—	—
Туркменістан	36,9	38,2	42,4	36,9	34,2	—	—	19,5	10,2	6,5	8,4	7,0	—	—	17,4	23,0	35,9	28,5	27,2	—	—
Естонія	16,1	18,4	16,6	15,6	14,0	—	—	17,0	14,4	10,5	11,6	12,3	—	—	0,9	4,0	6,1	4,0	1,8	—	—
Таджикистан	30,6	30,4	33,5	42,0	38,8	—	—	14,1	8,2	5,1	6,8	6,2	—	—	16,5	22,2	28,4	35,2	32,6	—	—

¹ Народне господарство Української РСР. К., 1987. С. 236; Народне хозяйство СССР за 70 лет. М., 1987. С. 406, 407; Народное хозяйство СССР в 1970 г. М., 1971. С. 50, 51; Народное хозяйство Украины в 1991 г. К., 1992. С. 64; Хоменко А. Населення України 1897-1927 рр. Харків, 1927. С. 12; Либанова Е. Кожного року населення України зменшується // День, 1997. 10 січ.; Статистичний щорічник України за 1996 р. К., 1997. С. 379; Населення України 2002 р.: Демографічний щорічник. К., 2003. С. 52-65.

26. Питома вага жінок у середньорічній кількості робітників і службовців у союзних республіках (%)¹

Республіка	Рік									
	1922	1928	1933	1940	1950	1960	1970	1980	1989	1991
СРСР	25	24	30	39	47	47	51	51	51	—
Росія	27	27	32	41	50	50	53	52	52	—
Україна	21	21	28	37	43	45	50	52	52	53
Білорусь	23	22	28	40	45	49	52	53	53	—
Узбекистан	16	18	27	31	40	39	41	43	43	—
Казахстан	15	15	20	30	40	38	47	49	49	—
Грузія	19	18	25	36	40	40	43	46	47	—
Азербайджан	14	15	24	34	40	38	41	43	43	—
Литва	—	38	—	30	38	43	49	52	53	—
Молдова	21	21	—	35	38	43	51	51	53	—
Латвія	—	—	—	36	45	49	53	54	55	—
Киргизстан	11	11	21	29	41	41	47	48	49	—
Таджикистан	5	8	23	29	39	37	38	39	39	—
Вірменія	15	14	21	34	40	38	41	46	48	—
Туркменістан	12	25	19	36	41	36	39	41	42	—
Естонія	—	—	—	35	48	50	53	54	55	—
Серед усіх колгоспників, зайнятих у громадському господарстві колгоспів (без рибальських)										
СРСР	—	—	—	—	—	52	50	47	44	—
Росія	—	—	—	—	—	53	49	44	39	—
Україна	—	—	—	—	—	54	52	49	45	—
Білорусь	—	—	—	—	—	55	52	48	43	—

¹ Народное хозяйство СССР в 1970 г. М., 1971. С. 517.
Народное хозяйство СССР за 70 лет. М., 1987. С. 417.
Народное хозяйство СССР в 1989 г. М., 1990. С. 56, 57.
Сборник статистических материалов 1990 г. М., 1991. С. 84.
Народное хозяйство СССР 1922-1982 гг. М., 1983. С. 404.
Народное хозяйство СССР в 1959 г. М., 1960. С. 594.
Народное хозяйство Украины у 1991 г. К., 1992. С. 100.
Статистичний щорічник України за 1996 р. К., 1997. С. 369.

	1922	1928	1933	1940	1950	1960	1970	1980	1989	1991
Узбекистан	—	—	—	—	—	45	48	50	54	—
Казахстан	—	—	—	—	—	43	40	39	36	—
Грузія	—	—	—	—	—	47	48	51	49	—
Азербайджан	—	—	—	—	—	47	46	51	—	—
Литва	—	—	—	—	—	47	46	43	46	—
Молдова	—	—	—	—	—	50	51	52	46	—
Латвія	—	—	—	—	—	52	47	44	41	—
Киргизстан	—	—	—	—	—	44	43	44	41	—
Таджикистан	—	—	—	—	—	42	43	46	52	—
Вірменія	—	—	—	—	—	43	44	46	47	—
Туркменістан	—	—	—	—	—	50	48	49	50	—
Естонія	—	—	—	—	—	56	47	42	47	—

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Основні джерела для вивчення розселення населення	11
1. Цензи, ревізії та перші переписи	11
2. Переписи населення за часів радянської влади і незалежності України ..	15
3. Статистичні щорічники	20
РОЗДІЛ II. Українці на земній кулі	29
1. Зміни кількості населення світу та його регіонів	29
2. Українці у світі	33
РОЗДІЛ III. Українці на землях під владою Російської та Австро-Угорської імперій	36
1. Український етнос на рідних землях	36
2. Українці на землях Сірого, Зеленого та Малинового Клинів	49
3. Українці на інших землях Росії	57
4. Українці під владою Австро-Угорської імперії	61
РОЗДІЛ IV. Український народ на землях колишнього СРСР	65
1. Рух населення колишнього СРСР, союзних республік та регіонів	65
2. Українці в колишньому СРСР	82
3. Українці та їхня рідна мова за радянської влади і за незалежності ..	99
РОЗДІЛ V. Найбільш численні народи в Україні за часів радянської влади	104
1. Національний склад України	104
2. Зміни в кількості населення областей	113
3. Національний склад регіонів та областей України	116
4. Населення Автономної Республіки Крим	121
5. Населення Києва	128
6. Населення Севастополя	134
РОЗДІЛ VI. Жінки у складі населення	136
1. Жінки у світі, колишньому СРСР та його союзних республіках	136
2. Шлюби, розлучення, народжуваність, природне зростання населення ..	144
3. Жінки у складі працюючого населення	151
ВИСНОВКИ	157
ДОДАТОК (таблиці)	169